

સરસ્વતીના દશબાણાં
મહેતા વિં. સુનશી
અમીના

નરસિંહ મહેતાના કોમકાનો ઉકેલ

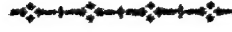
અમીના

“સુજ્ઞાતી” વિ.દીગ કોમ

સારાન વિદ્યાર્થી, વિદ્યાર્થીનના કામથી મુક્તિ મે. ૫

સુજ્ઞાતી વિ. દીગ ૩, ૭, ૮, ૯ ૩૧, ૩૨, ૩૩	૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯ ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩ ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭
--	--

અનુક્રમણિકા

લેખક	પાનું
૧-૪ જ્યોતિર્મલ્લ, જગજીવન નરભેરામ બધેકા.	૧-૧૮
૫-૬ રા. નયનસુખરાય વિનોદરાય મજમુદાર.	
જી. એ; એલએલ. બી.	૧૯-૨૯
૭-૧૪ અને ૧૬ મો નટવરલાલ ધરજીરામ દેશાઈ બી. એ.	૩૦-૬૬ અને ૭૧
૧૫ રા. રેવાશંકર મેધજી શાસ્ત્રી.	૬૭-૭૦

પરિશિષ્ટ

(૧) હરિદાસકૃત વંશવેલીકાવ્ય.	૭૨
(૨) વિ. સં. ૧૪૫૯ નું એક ખતપત્રક.	૭૭
(૩) ઉપયોગમાં લીધેલા ગ્રંથો.	૮૨

સરસ્વતીના દરબારમાં

મહેતા વિરુદ્ધ મુનશી

ન્યાયમૂર્તિ: સાક્ષરી ગુજરાતી જનતા

પ્રતિવાદી લેખક: શ્રી. બધેકા જગજીવન નરસેરામ

(હાલ મુકામ: પાટણ, તા. ૨૮-૫-૩૩)

૧ વાદી: મુનશી: એટલે ગુજરાતના કાલેજીઆન યુવકો તેમ જ યુવતીઓમાં જાણીતા અને મુંબઈની હાઇકોર્ટના એક એડવોકેટ, કનૈયાલાલ.

૨ પ્રતિવાદી: મહેતા: એટલે સંસ્કૃતા ગુર્જરી ભાષાના પિતા, અવ્યક્ત સાક્ષાત્કારવાનું ભક્તશિરોમણિ, નાગર કવિ નરસિંહ.

૩ મુદ્દો: મહેતાનો કવનકાળ નિર્ણય કરવાનો.

(મથમ મુદ્રણ "ગુજરાતી" પત્રમાં)

(લેખાંક: ૧ લેા. “ગુજરાતી” તા. ૪-૬-૩૩)

મી૦ મુનશીની માતાસક વિચારસૂત્ર

આ વાતને સર્વ કાઈ જાણે છે કે રા. રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશીજીનો પ્રમાસ સત્ય વસ્તુને અસત્ય ઠરાવી પોતાનો ક્રોધ ખરો મનાવવા માટેજ હોય છે. તેમાં પણ ઐતિહાસિક કાળ અને યાત્રાને પ્રમાણ રહિત અસત્ય રીતે ખોટા સ્વરૂપમાં બતાવનારા ગ્રંથ અને નાટક; જે તેમણે રચેલાં છે, તે હપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પતિવ્રતા ગણાતી ગુજરાતની પ્રાચીન રાજમાતા મીનલદેવી, તેમજ વૈદિકકાળની પવિત્ર સુકન્યાને માનસિક વ્યભિચારિણી ચીતરવામાં તેમની કલમે અજ્ઞાત યુવકો અને યુવતીઓનાં અંતઃકરણમાં કંઈ બુદ્ધિ જ છાપ પાડી છે. શું આ વાત ઇતિહાસને જાણનારાઓ સત્ય માને છે ખરા કે? અને તેના સમર્થનમાં તેઓ કોઈ એક પ્રમાણ આપશે ખરા કે? જેવા રંગનાં ચરમાં ચઢાવ્યાં હોય તેવું જગત સામે છે, અથવા ‘પિંડે તેલું બહારે’ અગર આત્મવત્સર્વમૂતેષુ જે નામ હોય તો નવાઈ નથી.

ગુજરાતનો નાય અને પુરંદરપરાજય રચ્યા પછી તેમણે નરસિંહ મહેતાની બાબતમાં સાત વર્ષના લાંબા ગાળા પછી પાછા લેખ રાફ કર્યા છે, અને ચાલુ મે માસ (૧૯૩૩)ના “કૌમુદિ” સાસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખમાં મેં શોધેલ મહેતાજીને લગતા કંઈકસ્ય સાહિત્ય હપર પણ આલેખ કર્યા છે, તેથી તેના જવાબ રૂપે આ લેખ રજૂ કરું છું.

પ્રામાણિક પેઢીનામા વિષે પણ શંકા

તેઓ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે ત્રિકમઢાસના કાવ્યમાં બતાવેલ પર્વત મહેતાની વંશ-વળી ખોટી છે, કોઈની પાંચ પેઢી પણ સિદ્ધ કરી સફાતી નથી, સૂર્ય ચંદ્ર વંશના રાજાઓની જેમ પ્રસિદ્ધ સાણસોના પુત્ર થવાની ઘણાને હમેશ હોય છે, વગેરે તેમનાં ખોટાં વિધાનવાળાં વાક્યો કંઈ જાતનું ડહાપણ બતાવે છે? આ વાક્યોમાં મિથ્યાવાદ વિના લેશ માત્ર અન્ય તાત્પર્ય દેખાતું નથી. રા. મુનશીના મત પ્રમાણે જો કહીએ તો ફરેક માણસને પોતાનો પિતા અમુક છે, તેમાં પ્રમાણ શું? પાંચ પેઢીની પછી વાત પણ ન્યાં પ્રથમ પુરુષનું જ્ઞાન ચવાના વાંધા હસા થશે ત્યાં શું કરવું? શું જગતમાં બધા ખોટા છે? તેમજ એક શ્રીયુત મુનશીજી પોતે શું સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્રનો અવતાર હોવાનો કાવો રાખે છે? જેમ પતિવ્રતાઓને અપવિત્ર હુકમથી ચીતરવામાં તેમણે એક પણ પ્રમાણ આપ્યું નથી, અને ન હોય ત્યાં આપે પણ ક્યાંથી? સુકન્યાના વૈદિક ઇતિહાસમાં એક પણ પ્રમાણ નથી કે જે મુનશીજીના મતને ટેકા આપે.

વિચારવાળેજ બે પ્રશ્નો

હવે મહેતાજીની બાબતમાં તેઓ કંઈકસ્ય સાહિત્યને અપ્રમાણ માને છે અને હસ્ત-લિખિત પ્રતો જેટલી મળી છે, તેમાં કોઈ સં. ૧૭૩૪ પહેલાં લખાયેલ તેમને હાથ લાગી નથી, તેથી મહેતાજીના કવનકાળથી પ્રતો લખાઈ ત્યાં સુધીના કાળમાં તે બધું

સાહિત્ય કંઠસ્થ હતું, એમ તો જણાય છે; પરંતુ તેમનાં એ સંબંધી નિર્માલ્ય અને બાકીય પ્રમાણોને તોડવાની મિથ્યા મહેનત કરવા કરતાં તેમના લેખમાંની ઘણી બાબતો પૈકી આ લેખમાં માત્ર એ બાબતો ઉપર જ હું લખું છું.

૧. ચૈતન્યપ્રભુ અને શ્રીવલ્લભાચાર્યજી પહેલાં રાધાકૃષ્ણની ભક્તિ હતી કે કેમ?
૨. હરતલિખિત પ્રતોનો વિશેષ સમ્બળ પુરાવો છે કે નહીં?

(૧) શ્રીરામાનુજસ્વામી પહેલાં રાધાભક્તિ

શ્રીરામાનુજ સંપ્રદાયનો “શ્રીમત્ ગુરુપરંપરાપ્રભાવ” નામનો ગ્રંથ અમદાવાદના સત્યવિજય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં છપાયેલ છે. તેમાં શ્રીરામાનુજસ્વામી પહેલાં “ગોદામા” નામનાં એક લક્ષ્મીનો અવતાર રૂપે થયાં તે શ્રીરંગજી સાથે લગ્ન કરવા ઉત્સુક હોવાથી પોતાના પિતાને કહે છે કે—

જીતનિદ્રા જિતાહારા રાધિકેવ સમાસ્થિતા ।

રંગેશવિરહેણૈવ સંતપ્તાહમહર્નિશમ્ ॥

ભાવાર્થ:—રાધિકાની માફક નિદ્રા જિતનાર, આહાર જિતનાર, એવી હું શ્રીરંગેશના વિરહથી અહર્નિશ સંતપ્ત છું.

આ ઉપરથી શ્રીરામાનુજ સ્વામી પહેલાં પણ રાધાકૃષ્ણની ભક્તિ પ્રચલિત હતી એમ જણાય છે. ઉપરાંત બીજા તેજ ગ્રંથનું પૃ. ૬૨. આ ઉપરથી એમ માનવાનું નથી કે નરસિંહ મહેતે સખીરૂપ માનવાની ભક્તિ એના ઉપરથી સ્વીકારી.

(૨) હરતલિખિત પ્રતોના પુરાવા

(અ) સં. ૧૫૪૯ ના “ભક્તિદર્પણ” માં મહેતાજી વિષે ઉલ્લેખ

ગોવિંદસ્વામી ક્ષીરે એક ભક્ત આર્યાવર્તની અનેક યાત્રાઓ કરી છેવટ કાઠિયાવાડમાં દ્વારકા અને જુનાગઢમાં ચૈતન્યપ્રભુ પહેલાં સંવત ૧૫૪૭ માં આવેલા હતા. તેમણે પોતાની યાત્રામાં જે જે સ્થળોમાં જે જે ભક્તોની ખ્યાતિ સાંભળેલી તે ઉપરથી “ભક્તિદર્પણ” નામનો ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાખ્યા સાથે લખી, ઘોઘા મુદ્રાએ સં. ૧૫૪૯ માં પૂર્ણ કર્યા. આ ગ્રંથ કલકત્તા કાવ્યપ્રકાશ યંત્રાલયમાં તર્કાલંકાર શ્રી. જગન્મોહને શકે ૧૭૮૬ માં છપાવેલ છે; તેની પ્રસ્તાવનામાં લખામાનું સ્થાન અને પૂર્ણ ગ્રંથ થયાનો સંવત આપેલ છે. તે ગ્રંથમાં ગોવિંદ સ્વામી જણાવે છે કે—

સૌરાષ્ટ્રે જીર્ણદુર્ગે ચ ભક્તં નૃસિંહનાગરમ્ ।

દૃષ્ટ્વા દુઃખમયં હારોડદદદામોદરઃ સ્વયમ્ ॥

ભાવાર્થ:—સૌરાષ્ટ્રમાં જીર્ણદુર્ગમાં ભક્ત નરસિંહ નાગર થઈ ગયો, તેનું કુઃખ જોઈને શ્રીદામોદરે પોતે હાર આપ્યો.

વ્યાખ્યા:—સૌરાષ્ટ્રે જીર્ણદુર્ગે મહારાજમંડલિકસ્ય સભાયાં ભક્તશિરોમણિનૃસિંહેન ચયપિ ભાવસ્યાભાવત્વેનાભાવસ્ય ભાવત્વેન, નિત્યસ્યાનિત્યત્વેનાનિત્યસ્ય નિત્યત્વેન, ગુણસ્ય ગુણિત્વેન ગુણિનો ગુણત્વેન, દ્રવ્યસ્યાદ્રવ્યત્વેનાદ્રવ્યસ્ય દ્રવ્યત્વેન, અન્યસ્યાનન્યત્વેનાનન્યસ્યાનન્યત્વેન, પરિણામિનોપરિણામિત્વેનાપરિણામિનઃ પરિણામિત્વેન, અણોર્મહત્વેન મહત્તોડ-

ણત્વેન ચ ॥ તત્તદ્વાદિભિઃ પ્રતિપાદયિતું ન વસ્તુવિવાદઃ કૃતઃ તથાપિ કેદારાભાષેન સક્તા
શ્રીનદામોદરદેવેન હારઃ પ્રદત્તઃ ॥ જુઓ “ભક્તિદર્પણ” પૃ. ૧૮૬

ભાવાર્થ:-શ્રીરામના છૂટ્કામાં મહારાજ મંડલિકની સક્તામાં ભક્તિશ્રેયશી
નરસિંહે, જે કે ભાવના અભાવ વડે અને અભાવના કાવ વડે, નિત્યના અનિત્યત્વથી
અને અનિત્યના નિત્યત્વથી, ગુણના ગુણિપણાથી અને અગુણીના ગુણથી, દ્રવ્યના અદ્રવ્ય-
પણાથી અને અદ્રવ્યના દ્રવ્યપણાથી, અન્નના અનન્નપણાથી અને આત્મના અન્ન-
પણાથી, પરિણામિના અપરિણામિપણાથી અને અપરિણામિના પરિણામિપણાથી, આણના
મહત્ત્વપણાથી અને મહત્તાના આણપણાથી, જે પ્રમાણે વાદિના પ્રતિપાદન કરી શકતા
નહોતા, પણ વસ્તુના સ્વરૂપ સંબંધમાં વિવાદ કર્યા કરતા હતા. તો પણ કેદારા
રામના આભાષથી સક્તાધીન શ્રીદામોદરદેવે હાર આપ્યો હતો.

સં. ૧૫૪૯ પહેલાં સિદ્ધ થતો મહેતાજનો પ્રસંગ

મહેતા નરસિંહના હારપ્રાપ્તિના મહાત્મ્ય ઐતિહાસિક પ્રસંગને શ્રીયુત્તમુનશીજી તદ્દન
ઉઠાવી કેવા માગે છે, કારણ કે જે પ્રસંગ સ્વીકારવાથી મંડલિક રામનો ચોક્કસ ઐતિ-
હાસિક સમય તેમને નડે છે; મહેતાનો કાળ ક્યો નિશ્ચિત થાય એમ છે, અને
તેમને તો મહેતાનો સમય મનસ્વી રીતે ફેરવવો છે, તેથી તેઓ હાર પ્રસંગને ખોટા
કહી ઉઠાડવા આયોડીયાં મારે છે. પરંતુ તેમના કૃતદર્શન વાદળીની છાયામાં સક્તરાજ
મહેતાનો ચચરૂપી સૂર્ય દૂખાવ્યો દૂખાવો નથી. આજકાલના કેટલાક કહેવાતા સાક્ષરો
સત્ય વસ્તુને અસત્ય સ્વરૂપમાં દેખાડવાની બ્રમણમાં પોતાની મહત્તા સમજનારા હોય
છે, તેણે દર્શાવ મુનશીજી પૂરું પાડે છે. પણ “ભક્તિદર્પણ” ગ્રંથ વિ. સં. ૧૫૪૯ માં
લખામલો હોવાથી તે પહેલાં તો મહેતાનો કવનકાળ ઐતિહાસિક રીતે સિદ્ધ થઈ ગય
છે. ગુજરાતી ભાષાનો આદિકવિ એક નાગર કેમ હોઈ શકે, આદ્યં રા. મુનશીને
ભૂત ભરાયલું લાગેલું છે, એટલે જે ભૂતખાધામાં તેમના જેવા જેડોડેટ-વકીલની
ન્યાયદણિ, પ્રમાણ તોળવાની દણિ કલુષિત થયેલી છે.

શ્રી ગોવિંદ સ્વામી કાણુ હતા? “ભક્તિદર્પણ” ક્યાં લખાયો?

ઉપર જણાવેલો “ભક્તિદર્પણ” ગ્રંથ રચનાર “ગોવિંદ સ્વામી” મહાત્મા
સ્કંદનાથના શિષ્ય અને પંડરપુરના રહેવાશી હતા, એમ તે ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં તેના
સંપાદકે જણાવેલ છે. તેમજ તે મૂળ પ્રત ઉપરથી જણાવેલ છે, એમ પણ તેમાં લખેલ
છે. આ ગ્રંથની ઇતિહાસમાં ગ્રંથકાર લખે છે કે,

સ્કંદનાથસ્ય શિષ્યોઽહં ગોવિંદેત્યભિધાનકમ્ ।

મોદાય સર્વભક્તાનાં વિષ્ણુમક્તિપરાયણા ॥

રત્નરત્નશકાવદે વૈ માધશુદ્ધાષ્ટમીતિર્થો ।

મક્તિર્દર્પણગ્રંથોઽયં ઘોષાપુરે મયા કૃતઃ ॥

ભાવાર્થ:-સ્કંદનાથનો શિષ્ય હું છું. મારું નામ ગોવિંદ એવું છે. વિષ્ણુ-
ભક્તિપરાયણ સર્વ ભક્તોના આમોદને માટે શાકે ૧૪૧૪ ના માધ શુદ્ધિ આઠમે,
આ ભક્તિદર્પણ નામનો ગ્રંથ ઘોષાપુરમાં મેં રચ્યો છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે ચક્રે ૧૪૧૪ (સંવત ૧૫૪૯)ના માઘ શુદ્ધ આઠમને રાજ ઘાઘાપુરમાં તે ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો. આ બાબત સ્પષ્ટરીતે પ્રસ્તાવનામાં પણ જણાવેલ છે. છપાવનાર તથા સંશોધન કરનાર મૂળ પ્રત ઉપરથી તર્કાલંકાર જગન્મોહન. છપાયા ચક્રે ૧૭૮૬ કર્ણાટકી સ્ટીટ નં. ૧૬૮ કાવ્યપ્રકાશ ચંદ્રાલય કલકત્તા.

નિર્ણય-મુનશીજીએ બાંધેલ કોયડો આ એક જ અમાણ્યથી ઉઠી જાય છે.

(લેખાંક: ૨ નો. “ગુજરાતી” તા. ૧૧-૬-૩૩)

સમકાલીન કવિતામાં ઉદલેખના અભાવની ખાલીશ દલીલ

રા. રા. મુનશીજી એક એવી વિચિત્ર અને અધટિત દલીલ લાવે છે કે, રાહ મંડલિકના સમયમાં મહેતાજીનો કવનકાળ હોય તો તે જ સમયમાં, હરિદીલાપોડશ કલાનો રચનાર, પ્રભાસપાટણનો લીમકવિ થયેલ છે, તે પણ વૈખણ્વ હતા. તેણે પોતાની કવિતાઓમાં કે ગ્રંથમાં મહેતાજીના સંબંધે કંઈ પણ ઇસારો શા માટે કર્યો નથી ?

આ દલીલ લલાલલાને ભાળવે તેવી કેળીતી રીતે જણાય છે અને જ્ઞાતાઓનાં મન પણ ચંકાશીલ કરનારી છે. પરંતુ ખરી રીતે જોતાં તે અવાસ્તવિક, ભ્રમોત્પાદક છે; બાળકના મુખે પણ ન શોભે તેવી છે. પહેલાં તો એ કહેવું જોઈશે કે લીમ કવિએ કંઈ પોતાના કે પોતાની અગાઉ થઈ ગયેલા સાધુસંતાનો કે ભક્તજનોનાં ચરિત્રો બાવા હરિદીલા લખી નથી. તેમ એ કંઈ ભજનકીર્તનનો સંગ્રહ ગ્રંથ પણ નથી. પરંતુ એ ગ્રંથ તો ભાગવતનો સારોદ્ધાર છે. એટલે તેમાં નરસિંહ મહેતા સંબંધી ઉદલેખને કશોયે અવકાશ નથીજ. બીજું, એ કહેવાયું કે રા. મુનશીની આ દલીલ સાહિત્યક્ષેત્રની પ્રચલિત રૂઢિચુસ્ત અજ્ઞાન દર્શાવે છે. વર્તમાન કવિઓની કવિતા અને સાક્ષરોના ગ્રંથોમાં પોતાના સમકાલીન કવિ કે સાક્ષર સંબંધે લેશ માત્ર ઇસારો નથી કરેલો એમ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેથી શું તેમના સમકાલીન ખીલ નથી, એ દલીલમાં વળુદ મનાય ખરું ?

(બ) કમળની સુગંધની પરખ પાસેના મંડુકને નહીં, પણ ભ્રમરને હોય

બાકી રહે નિઃશ્વર એવો છે કે નિર્મળ જળથી ભરેલ સરોવરમાં ખીલેલાં કમળનો સુગંધ લેવાને પાસે રહેનાર મંડુક આવતા નથી, પણ તે સુગંધના જ્ઞાતા અને ભોખી ભ્રમરો દૂર પ્રવેશથી આવે છે; તેવી જ રીતે મહેતાજીની ભક્તિરૂપ કમલનો પરિમલ અખિલ ભારતમાં પ્રસરી ગયા હતા અને તે સમયમાં ઘણે દુરથી વિદ્વાનો, સંતો, ભક્તો, કવિઓ, વગેરે અનેક જ્ઞાની મહાપુરુષો તેમનાં દર્શને આવતા, તેમના અતિથિ થતા, વાણી સાંભળતા અને ભક્તિરસનો સ્વાદ લઈ પોતાના વતનમાં પાછા ફરતા; તેઓ પૈકી કેટલાક તો ગ્રંથકારો પણ હતા એમ જણાય છે.

સં. ૧૫૩૪ માં “ધર્મધ્વનિ”માં ધર્મદાસની મહેતાજીને અંજલિ

જેમકે બાંધવગદના એક વણિક વિદ્વાન ધર્મદાસ કરીને હતા, તેમણે રચેલો હિંદિ ભાષાનો પદ્યાત્મક ગ્રંથ “ધર્મધ્વનિ” નામનો છે. આ ગ્રંથ રચાયા સંવત ૧૫૩૪ છે. તેણે સંશોધન કરનાર પંડિત શ્રી. વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ કૈનબાહવાળા છે અને રોક યુદ્ધમંદિર સુત ભારમદે સંવત ૧૯૩૨ માં આગ્રામાં છપાવેલ છે. તે ગ્રંથના આરંભમાં શ્રી

ધર્મદાસે ઈશ્વરસ્તુતિ કર્યા પછી ગુરુસ્તુતિ ઉપરથી મહેતાજીને સખી રૂપમાં બક્ષિ કરનાર બધી ગુરુ માનેલા જણાય છે:

કહેા

કૃષ્ણ કલા સખ સમજ ગયે, સખી રૂપમે' બક્ષત;
નાગર તરહરિ પ્રભુ પરે, પૂર્ણ થયે આસક્ત.
વોહી ગુરુ મમ હરન દુઃખ, પુણ્યપુ'જ સુખધામ;
પાંપનિવારણ પરમ ગતિ, બાર બાર હિ પ્રણામ.

શ્રી. ધર્મદાસનો મહેતાજીને સમાગમ

આ ધર્મદેવનિ ગ્રંથ રચનાર મહાત્મા ધર્મદાસજી દેરાણમાં આવી દ્વારકામાં મહેતાજીને મળેલા અને ત્યાંથી મુંગરોળ આવી તેમના અતિથિ થયાનું પણ તેઓ તે ગ્રંથમાં જણાવે છે.

આથી તો સ્પષ્ટ થાય છે કે રા. રા. સુનશીજીએ બાંધેલા કોચડામાં ફલીદો રૂપી તુમડાની દીવાલ મહેતાજીના કીર્તિરૂપ કિલ્લામાંથી છૂટતા ભક્તોનાં વાણી રૂપ તોપનાં એકજ ગોળાથી ફલીલ રૂપ દીવાલ અને કોચડો બંને ઉડી બચ છે.

સાચા અને લોકપ્રેમી કવિઓની વાણી અન્યાશ્રયથી સિદ્ધ કરવાની હોય જ નહીં; જેમકે દીપકને કશાંવિવા અન્ય સાધનની જરૂર નથી. જુવેા ભાવનગરના સ્વર્ગસ્થ કવિ બવાનીશંકર નરોત્તમ જેમણે કેટલાંક આખ્યાનો અને વેદાન્તવિષયની હબરો કવિતાઓ રચેલી છે; ઉત્તરસંડાના સ્વર્ગસ્થ કવિ શિવલાલ ધનેશ્વર તુલશીદાસ રામાયણનો છંદો બદલ તરજુમે ગુજરાતી ભાષામાં ફેરલ છે; વિદ્યમાન રાજકવિ પીંબળશી પાતાભાઈએ પીંબળ કાવ્યના ત્રણ ભાગો રચેલા છે તથા અન્નમ ગ્રંથો પણ ફેરલા છે, તેમજ સ્વર્ગસ્થ વેદમૂર્તિ કેશવરામભાઈએ રચેલ કેશવકૃતિ છે, વાંકાનેરના સ્વર્ગસ્થ કવિ નથુરામ સુંદરજીએ પણ સુંગારસરોજ જેવા ગ્રંથો બનાવેલ છે. આ ગ્રંથો લોકપ્રિય, તેમજ સાહિત્યના શ્રેણીગાર જેવા હોવા છતાં ગુ. વ. સી. તરફથી નીકળતા અન્યકારોમાં તેમનું નામ પણ નહોય, તેજ કારણથી તેમની હિમંત જોણી આંકનાર માણસ તો ખરેખર બુદ્ધિના બારફાનજ ગણાય. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે લોકપ્રેમી કવિતાઓને અન્યાશ્રયનો અવકાશ નથી.

(ક) ભારતની જુદી જુદી ભાષાના ગ્રંથોના અવલોકનની અગત્ય

વળી મહેતાજી જેવા બાપક કીર્તિવાળા ભક્તનું સૂક્ષ્માવલોકન કરવા માટે ભારતની જુદી જુદી ભાષાના ગ્રંથોનું અવલોકન કરવાની અતિશય જરૂર છે. પણ તે નહીં કરતાં માત્ર એક ગુજરાતના ખુણામાં અને તે પણ ગણીગાંડી મળી આવેલી હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી પોતાને અનુકૂળ, યોજનાયુક્ત, ઉતાવળો ન્યાય આપવાનું સાહસ કરવું તે સુનશીજી જેવા વિદ્વાનવકીલને શોભાસ્પદ તો નજ ગણાય. કારણ કે મહેતાજીએ કેટલાક સંખેડોની બાખ્યા એવી બાંધેલી છે કે જેમાં ભલા ભલા વિદ્વાનો, ભક્તો અને મહાત્માઓ પણ મોહ પામેલા છે. જેમકે વૈષ્ણવ શબ્દની બાખ્યામાં મહેતાજી કહે છે કે “વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઈ બણે રે.” આ બાખ્યા તો જગદંધ મહાત્મા બાંધીજીએ પણ સ્વીકારીને પોતાના અમૂલ્ય સૂત્ર તરીકે કબૂલ કરી છે. આથી વિશેષ સખળ પુરાવો

ખીલે કયો હોઈ શકે? આ પ્રમાણે મહેતાજીએ બાધેલી ઘણા શબ્દોની વ્યાખ્યા સંવતના સોળમા સેકામાં પ્રસાર પામેલી જણાય છે.

સં. ૧૫૩૦ માં “ગુર મહિમા”માં મહેતાજીને માતાંજલિ

હરિસ્વરૂપાનંદ નામના પરમહંસ સ્વામીએ સંવત ૧૫૩૦ માં “ગુરમહિમા” નામનો ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં ૮૦૦ શ્લોકોનો રચેલો છે. તે ગ્રંથનું સંશોધન કરનાર મહામહોપાધ્યાય રામભિશ્વ પંડિત જનારસનિવાસી છે અને તે સંવત ૧૯૩૯ માં તર્ક-વાચસ્પતિ નિરંજનનાથે પટણામાં છપાવેલ છે. એ ગ્રંથમાં આચાર્ય અને ગુરુ આ બે શબ્દોની વ્યાખ્યા મહેતાજીએ કરેલી છે, તે જતાવી છે. જુનો તે ગ્રંથના અધ્યાય ૪. શ્લોક ૧૯-૨૦-૨૧.

આચિનોતિ હિ શાસ્ત્રાર્થનાચારે સ્થાપયત્યપિ ।

સ્વયમાચરતે યસ્માદાચાર્યઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

ગુકારસ્ત્વન્વકારસ્સ્યાન્ન સ્કારસ્તન્નિરોધકઃ ।

અન્વકારનિરોધિત્વાત્ ગુરુરિત્યભિધીયતે ॥

એવમુક્તો વૃસિંહો વૈ કૃષ્ણમક્તઃ પ્રતાપવાન્ ।

ગુર્જરાણામલંકારો નાગરકુલદીપકઃ ॥

ભાવાર્થઃ શાસ્ત્રોત્તું જે આલોચન કરે છે, અને વર્તનમાં સ્થાપન કરાવે, પોતે તે પ્રમાણે આચરે છે, તે માટે તેવાને આચાર્ય કહે છે. “ગુ” કાર એટલે અંધકાર, અને “ર” કાર એટલે તેનો નિરોધ કરનાર; અંધકારનો નિરોધ કરનારો હોવાથી “ગુર” તેને કહે છે. આ પ્રમાણે કૃષ્ણસંત, પ્રતાપવાન, ગુજરાતીઓના અલંકાર રૂપ, નાગર કુલના દીપક નરસિંહે કયેલું છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભલાભલા વિદ્વાનો પણ મહેતાજીએ કરેલ અર્થ સ્વીકારી પોતાના ગ્રંથમાં તેને અમર પદ આપેલ છે. આવા પ્રભુમય થયેલ ભક્તશિરોમણિની હકીકત ક્ષોર્પકર્ણ, અને કંઈક ૨૦૦ વર્ષ રહ્યા પછી મહાકવિ પ્રેમાનંદે તેમનું આબાહ વર્ણન કરેલ છે. પ્રેમાનંદે અને વિશ્વનાથ જાનીએ જે પોતાના ગ્રંથોમાં ભાષણ અને લીમ કવિઓનો ઇસારો ન કર્યો હોય તો તે કારણથી તેઓ સોળમા સેકામાં નહોતા થયા એમ ન કહેવાય.

વિચિત્ર આનંસિક વલણ

શ્રીયુત મુનશીજીએ ઐતિહાસિક પતિપ્રતાઓ જે સુદન્યા અને મીનસદેવી જેવી રાજમાતાનું વર્ણન કરવામાં જેવું આર્થ ઇતિહાસનું જુન કરેલ છે, તેવું વર્ણન જે મુસલમાન ઐતિહાસિક પાત્રોનું કર્યું હોત તો સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ અને રંગીલા રસુલના લેખક જેવી સદ્ગતિ ક્યારની થઈ હોત. પણ આ તો ‘ગરીબજી ભેડ સખજી ભાણી’ એટલે પોતાના પ્રેમલેખાને સમજાવવાને પ્રયોગ થયો છે, અને જેન કેન પ્રકારેણ પ્રસિદ્ધઃ પુરુષો મવેત્ એ ન્યાયે લખી મારેલા આવા લેખો તેમનાં પ્રેમલેખાને પણ વાંચવા ગમે છે. એમ શ્રીયુત મુનશીજી સમજીને જ લખે છે, કારણ કે ચાદશી શીતલાદેવી તાદશઃ સરવાહનઃ ના નાટકમાં મૂર્ખાઓને હસાવ્યા પછી જ નાટકનો આરંભ થાય છે. તેટલા માટે જ વિદ્વપકનું પાત્ર હોય છે, છતાં વિદ્વાનો સૂત્રધારની વાણીની પરીક્ષા કરનાર હોય છે.

(વિભાગ ૩ ભે: “ગુજરાતી” નાં ૧૮-૬-૩૩)

ગુનશીલનો દુર્ગંધની દુરાવજ્ઞ

શ્રીયુત ગુનશીલ કંઠસ્થ સાહિત્ય ઉપર આદોષ કરતાં લખે છે કે કયાં મહા કવિ પ્રેમાનંદે વર્ણન કરેલ મહેતા ? અને કયાં ગરાશીઆને શિષ્ય કરનાર અને તેમના અધ્યક્ષ લેનાર મીઠા કવિના વર્ણવેલ મહેતા ?

આ વચનોના સંબંધમાં જોઈએ જણાવવાનું કે મહેતાજીની હકીકતો કંઠસ્થ અને કર્ણોપકર્ણ ગુજરાતમાં પહોંચ્યા પછીજ વિશ્વનાથ જન્મી અને પ્રેમાનંદે તેમના ધરસંસાર આદિનું કાવ્યમય વર્ણન કરેલ છે, જોઈએ તે ચથાર્થ સ્વરૂપમાં તો નજ દોષ શકે. પ્રેમાનંદ નાગરી નાતના રીવાજથી અજ્ઞાત હોવાને લીધે તેમનાં રસમય કાવ્યોમાં જો રીતરીવાજને મળતું વર્ણન તો નથી જ. નાગર જ્ઞાતિમાં કોઈ ગરીબ આશુસ પછુ પોતાની દીકરીને સ્વાં અધ્યાપિ પર્ણત લોગ્યન કરતો નથી, તો મહેતા જેવા ભક્ત, જ્ઞાની અને ગર્ભાશ્રીમંતના સંબંધમાં તે હકીકત પ્રેમાનંદે વર્ણવેલ છે તે યોગ્ય તો નથી જ, જ્યારે કવિ મીઠા અને સંત હરિહાસના કંઠસ્થ સાહિત્યનું વર્ણન નાગરી નાતના રીતરીવાજને અનુસરતું છે.

પરંતુ મુનશીજીએ તે સાહિત્યને નહીં માનવાનો બરસ ગ્રહજ બાંધેલો હોવાથી આપણે આ વાતમાં તેને બાળુ ઉપર રાખીશું, અને તે સંબંધમાં પ્રાચીન અને અંધારૂં માહિતી કોઈ સપ્રમાણ મળે છે કે કેમ ? તેનો વિચાર કરીએ અને તેમાં ઉદ્ભવતા બે મુદ્દા તપાસીએ.

બે સુખ્ય મુદ્દાઓ

૧ જેમ ગુજરાતનાં સાસાહિકો, માસિકો વગેરેમાં મહેતાજી બાબતમાં ચર્ચા થઈ છે અને યાચ છે તેમ ગુજરાત બહારના આર્યવર્તનાં અન્ય પ્રદેશમાં થઈ છે અને યાચ છે કે કેમ ? અને તેમાંથી આપણને મહેતાજીના જીવન સંબંધમાં કોઈ પ્રમાણ મળે છે કે નહીં.

૨ મહેતાજીના શિષ્ય ગરાશીઆ, જોઈએ (શ્રીયુત મુનશીજીના મતથી) અણુસમજી હતા ? કે કોઈ સમર્થ વિદ્વાન અને અંધકાર હતા ?

(૬) અલી ભગવાનનો સં. ૧૫૪૧ અગાઉ મહેતાજી વિષે ઉલ્લેખ

મથુરામાં સં. ૧૯૫૩ થી જોઈએ કે આજથી ૪૬ વર્ષ ઉપર એક “ગુર્જર હિત-કારી ત્રૈમાસિક” પત્ર નીકળતું. આ પત્રમાં ગુજરાતના પ્રાચીન મહાપુરુષો અને પવિત્ર આર્યમહિલાઓનાં વૃત્તાન્તો ગુજરાતી ભાષામાં છપાતાં હતાં, તેમાં સુદામા, બોડાણો, પર્વત મહેતા, અને શ્રી તૃસિંહ મહેતાની હકીકતો પ્રસિદ્ધ થતી. આ ત્રૈમાસિકમાં એક એવી હકીકત આવેલી હતી કે “અલી ભગવાન” કરીને દીલ્લીના એક મુસલમાન ભક્ત હિંદી ભાષાના સમર્થ કવિ ગણાતા, તેમનો કવનકાળ સંવત ૧૫૧૦ થી ૧૫૪૧ સુધીમાં હતો, એમ તે ત્રૈમાસિકમાં જણાવેલ છે. તેમણે આખા દેશમાં ઘણાં તીર્થોમાં મુસાફરી પણ કરેલ હતી અને તેમના બનાવેલ કહાનો મોટા સંગ્રહ તેમાં પ્રકટ થયો છે; તે કહામાં અલી ભગવાન જણાવે છે કે:

કહો

અધહારક શ્રીકૃષ્ણકે નરસંધયા શુન ગાય;
લીલા કેળી નેત્રસેં વૈસી હેત દીખાય.
તબ કીર્તિ પ્રવાહકા દૈસે પાઈ પાર;
સખી રૂપે વૈકુંઠમેં વિધવિધ ક્રીયા વિહાર.
પદ્મપાત ખીન ધરા શુન ગાનેવાલે એક;
ભક્ત ભયે સૌરાષ્ટ્રમેં હંસ સમાન વિવેક.

બ્રુવો “શુર્જર હિતકારી ત્રૈમાસિક” સંવત ૧૯૫૪, અંક ખીજે પૃ. ૨૮.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જે જે સ્થાનોમાં સાક્ષર શુર્જરસમૂહ છે, તે તે સ્થાનોમાં મહેતાજીના સમયમાંજ મહેતાજીના સંબંધમાં ઊદ્ઘાપોહ પણ થયો છે, અને તેમાંથી પણ એજ તાત્પર્ય જણાય છે કે મહેતાજીનો કવનકાળ વિક્રમ સંવત ૧૫૪૧ પહેલાં હતો.

શાધજોળની જરૂર: મહેતાજીની હરી લેવાયલી જગીર

વૃક્ષ કંઈ ચાલી ચલાવીને કોઈને ફળ કેવા જતું નથી, ગંગાજી કોઈને જળ કેવા જતાં નથી, પણ જેની ઇચ્છા થાય તે તેની પાસે લેવા ભ્રમ છે. એજ ન્યાયે સંતપુરૂષ મહેતાજી કોઈને શિષ્ય કરવા જતા નહીં, છતાં સેંકડો વિદ્વાન પુરૂષો મહેતાજીની ઈશ્વરજ્ઞતા વિદ્યા, જ્ઞાન, અને ભકિતનો લાલ લેવા આવતા, પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે લઈ જતા. મહેતાજીએ પોતાના ઉપસોગ માટે શિષ્યો પાસેથી ભેટ લીધી એકું વર્ષન મીઠા કવિએ કે હરિદાસે કોઈ ઠેકાણે કરેલ નથી. પણ સ્પષ્ટ તેમણે તો એમ જણાવેલ છે કે મંડપમેળામાં મળતી ભેટ મહેતાજી પોતાના ગોરને આપી કેતા, પોતે ગર્લશ્રીમંત અને જગીરદારના પુત્ર હતા. પરંતુ સંવત ૧૪૯૯ માં ઘોઘાના મુસલમાન ચાણુદાર અને મોજાના નામના વણાર આહીરે તે જગીર લઈ લીધી હતી.

આવી અનેક ખાખતો કવિ પ્રેમાનંદ જાણતા ન હોવાથી તેમણે વર્ણન કરેલ મહેતાજી સ્વરૂપ દીનતાવાળું હોય તેમાં નવાઈ શી ? અસ્તુ. તેમ છતાં પ્રેમાનંદે મહેતાજીની દીનતા-હરિદ્રતા વિષે કરેલ વર્ણન મુનશીજી સત્ય માનતા હોય તો પ્રેમાનંદે આપેલ હારપ્રાસિકાજી યા માટે સત્ય માનતા નથી ?

મહેતાજીના શિષ્યોની વિદ્વત્તા

મહેતાજીના શિષ્ય કોઈ અક્ષણ ગરાશીયા નહીં હતા; પણ શાસ્ત્રીઓ રાખી ભણેલા રાજકુમારો હતા, કે જે રાજકુમારોએ તે શાસ્ત્રીઓને આપેલ ગરાસ અઘાપિ પર્યંત તે શાસ્ત્રીના વંશવારસોના ભોગવટામાં છે. આથી વિશેષ પ્રમાણ બીજું કોયું હોઈ શકે? આ વિદ્વાન ગોહિલ ગેમલજી અઘાપિ પર્યંત સાધુઓમાં શુર ગેમલના નામે જોળખાય છે. તેઓ સાક્ષર અને સમર્થ કવિ હતા તેથીજ તેમણે અમૂલ્ય સાહિત્ય મળી આવે છે.

(ઈ) મહેતાજીના શિષ્ય વિળ્લુદાસ સ્વામીના સં. ૧૫૨૫ નો

“વૈળ્લુવપ્રમોદ” અન્થ

મહેતાજીના શિષ્યમંડળમાં સમર્થ પુરૂષો હતા, તેઓ પૈકીના એક વિળ્લુદાસ સ્વામી કરીને સંતપુરૂષ ગોપાયળગઢ(હાલનું ગ્વાલીયર)ના નિવાસી હતા. તેમણે

મહેતાજીને દારૂપ્રાપ્તિની હરીકત જ્યારે કરતા સંતોથી સાંભળી ત્યારે તત્કાલ તેમના અંતઃકરણમાં મહેતાજીનાં કર્મન કરવાની તીવ્ર સમ્મતા થઈ. તેઓ દેવલાદ સાધુઓ સાથે કરતા કરતા ગુજરાતમાં આબા, રાણેશજીનાં કર્મન કરી દ્વારમાં તરફ ગયા, અને પછી મહેતાજીનાં કર્મન કરવા માંગરૌણ ગયા. દેવલાદ દિવસો મહેતાજીના સમાજમમાં અને તેમના જ અતિથિ તરીકે રહ્યા. છેવટ મહેતાજીને ગુર માની પોતાને વલન નિદામ થયા.

આ વિષ્ણુદાસ સ્વામીઓ “વૈષ્ણવપ્રયોગ” નામનો સંસ્કૃત આપામાં છંદોબદ્ધ ગ્રંથ રચેલ છે. તેમાં બોદાણો, પૂર્વત મહેતા, અને બીજા ભક્તોનાં યજ્ઞ વર્ણનો આપેલ છે. સંવત ૧૫૧૫ માં તેઓ મહેતાજીના શિષ્ય થયા તેથી હરીકત તે ગ્રંથના પહેલા અધ્યાયમાં જ આપેલ છે. આ ગ્રંથ વિક્રમ સંવત ૧૫૨૫ માં ગ્વાલીયરમાં તેમણે પૂરો કર્યો, જ્યારે તે ગ્રંથની કલિત્રીમાં આપેલ છે.

તે ગ્રંથનું સંશોધન કરનાર ન્યાયવિદ્યારંભ પંડિત રયામસુંદર શર્મા તથા મહામહોપાધ્યાય આદિત્યરામ ભટ્ટાચાર્ય કાશીવાળા અને હપાવતાર બાબુ રાજેન્દ્રનાથ. હપાયેલ કાશીમાં સંવત ૧૯૩૬.

તે ગ્રંથારંભમાં સ્તુતિ કરતાં મહાત્મા વિષ્ણુદાસ સ્વામી લખે છે કે:

સદા નમસ્કાર કરોમિ મત્તયા
જ્ઞાનાનુરાગમહિમાતિશયાંતસીત્રે ।
નૃસિંહગુરવે સ્વલુ નાગરાય
દામોદરાય ભવસાગરતારણાય ॥ (૧)

ભાવાર્થ—જ્ઞાનના અનુરાગના મહિમાની સીમાને ઓળંગી ગયેલા છે એવા નાથર નૃસિંહ ગુરને, તેમજ ભવસાગરના તારણરૂપ દામોદરાયને હું ભક્તિથી સદા નમસ્કાર કરું છું.

તેઓ પ્રથમ મહેતાજી જે પોતાના ગુર, તેમને પ્રણામ કરી પછી દામોદરને પ્રણામ કરે છે.

તં દ્વદ્વા પાપહંતારં વૈષ્ણવાનાં સુસ્વાવહમ્ ।
નરયન્તિ સર્વપાપાનિ સિંહ દ્વદ્વા યથા મૃગાઃ ॥ ૨ ॥
નૃસિંહ પ્રથમ વન્દે વૈષ્ણવાનાં શિરોમણિમ્ ।
દિવ્યલીલાવિહારીં ચ સ્ખીરૂપ મનોહરમ્ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ—જેમ સિંહને લેકને મુઝા નાશી જાય છે તેમ જેને લેકને સર્વ પાપો નાશી જાય છે; એવા જેને લેવાથી પાપ નાશ પામે છે અને વૈષ્ણવોના શિરોમણિ છે, દિવ્ય લીલાના વિહારી છે, અને સખી રૂપે મનોહર છે, એવા નૃસિંહને પ્રથમ વન્દું છું.

આ પ્રમાણે આરંભમાં મહેતાજીની સ્તુતિ છે, અને તે અંતમાં કલિત્રીમાં જણાવે છે કે:

સર્વેપાં વૈષ્ણવાનાં ચ દાસોડંદ વિષ્ણુદાસકઃ ।
પ્રમોદો નામ ગ્રંથોડયં સર્વજ્ઞાનમહોદધિઃ ॥
નરસિંહમુખોદીતં યથાદૃષ્ટં યથાશ્રુતમ્ ।
મંગલપુરમધ્યે વૈ સર્વ તલ્લિખિતં મયા ॥

ભાવાર્થ-વિષ્ણુદાસ નામનો હું સર્વ વૈષ્ણવોનો દાસ છું. સર્વ જ્ઞાનતા મહોદધિરૂપ આ પ્રમોદ નામનો અંથ મંગળપુર મધ્યે નરસિંહના મુખે ગવાયલું તથા જેલું મેં જોયું અને જેલું મેં સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે મેં સર્વ લખ્યું છે.

તત્ત્વાનિ શરચન્દ્રે વૈ વિક્રમાદ્વે ચ ફાલ્ગુને ।

શુક્લપક્ષે ત્રયોદશ્યાં ગોપદુર્ગે સુશોભિતે ॥

નરહરિપ્રતાપેન કૃપયા કેશવસ્ય ચ ।

વૈષ્ણવાનાં પ્રસોદાય ગ્રંથઃ પૂર્ણઃ કૃતો મયા ॥

તત્ત્વાનિ=૨૫ શર=૫ ચંદ્ર= ૧ અંકાનાં વામતો ગતિઃ તેથી ૧૫૨૫ સંવતમાં ફાલ્ગુન શુદ્ધ ત્રયોદશીને દિવસે આ ગ્રંથ પૂર્ણ થયો છે.

ભાવાર્થ-વિક્રમ સંવત ૧૫૨૫ ના ફાલ્ગુ સુદ તરશે સુશોભિત ગોપદુર્ગમાં નરહરિના પ્રતાપથી અને કેશવની કૃપાથી વૈષ્ણવોના પ્રમોદને માટે આ ગ્રંથ ભારાથી પૂર્ણ થયો છે.

ઉપર્યુક્ત પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે મહેતાજીનો ઉર્જવલ મશ ગુજરાત બહાર ભારતવર્ષમાં વ્યાપક હતો. તેમના શિષ્યો વિદ્વાન હતા, અને તેમનો કવનકાળ વિક્રમ સંવત ૧૫૨૫ મહેલાં નિર્વિવાદ જણાય છે.

(લેખાંક ૪ થો “ગુજરાતી” તા. ૨૫-૬-૩૩)

મુનશી પાસે નરસિંહ મહેતાનો કાળ બદલવા માટે
વિધાનાત્મક પુરાવો કયાં છે?

મહેતાજીનો કવનકાળ પોતાના મત પ્રમાણે પણ નિશ્ચય કરવામાં તેમની પાસે એક પણ પુરાવો ઐતિહાસિક હોય તેવું દષ્ટાંત મુનશીજીના લેખમાં નથી. તેવો પુરાવો તેમની પાસે હોય પણ શકે કયાંથી? તેમણે ચૈતન્ય પ્રભુને મૂર્છા આવતી તેમ મહેતાજીને આવતી નહીં વગેરે બાબતોનો બીજ જરૂરી પ્રલાપ માત્ર દાખ્યો છે, અને તેની કવનકાળ નિર્ણય કરવામાં મુકાબલો કરવાની કંઈ જરૂર નથી. મહેતાજીની કવિતાઓમાં અમુક ગ્રંથની કે અમુક આગળ થયેલા કવિની કવિતાઓની છાયા છે, એવો અભિપ્રાય પણ અસંગત, તેમ વાંચન-અભ્યાસની ઉણપવાળો હોઈ છે. કારણ કે મહેતાજીએ જેવાં કથાં ન કર્યાં તેવું જ વર્ણન કરેલ છે, તેથી પ્રાચીન કાવ્યોના અનભ્યાસશીલ મહેતાજીનું કાવ્ય કેવળ સ્વતંત્ર છે, એવો અભિપ્રાય મુનશીજી કરતાં ભલા ભલા વિદ્વાનોનો થાય છે. સાહિત્યરૂપ મહાસાગરમાં ઉદ્ભવતાં કાવ્યરૂપ મુક્તાફળની કિમ્મત કરનાર પોતે એક ઝવેરી છે એવો દાવો તો તેઓ ભાગ્યેજ રાખી શકે.

નરસિંહ મહેતાની ખ્યાતિનો પ્રચાર

વળી કેવળ ભગવત્સ્વરૂપ અને શ્રી ભગવાનની અલૌકિક લીલાનું અવલોકન કરનાર મહેતાજીની અનુપમ તેમજ અમૂલ્યવાણી શ્રીયુત મુનશીજીના કથન પ્રમાણે અંધ-કારમાં તો નહોતીજ, એમ તેમના સમયમાં થયેલા મહાકવિએ જે વૈષ્ણવેતર હતા તેમની કવિતાઓથી સિદ્ધ થાય છે, જેનો વિશેષ એક દાખલો આ લેખમાં હું સ્પષ્ટ

મહેતાજીને દાર્યાસિની હકીકત જ્ઞાપિ કરતા સંતોથી સાંભળી ત્યારે તત્કાલ તેમના અંતઃકરણમાં મહેતાજીનાં કર્મન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. તેઓ કેટલાક સાધુઓ સાથે ફરતા ફરતા ગુજરાતમાં આગા, ડાકારજીનાં કર્મન કરી દ્વારમાં તરફ ગયા, અને પછી મહેતાજીનાં કર્મન કરવા માંગરોળ ગયા. કેટલાક દિવસો મહેતાજીના સમાગમમાં અને તેમના જ અતિથિ તરીકે રહ્યા. જેવઠ મહેતાજીને ગુરૂ માની પોતાને વતન નિહાય થયા.

આ વિષ્ણુદાસ સ્વામીએ “વૈષ્ણવપ્રસાદ” નામનો સંસ્કૃત લાપામાં છંદોબદ્ધ ગ્રંથ રચેલ છે. તેમાં બોધાણો, પર્વત મહેતા, અને બીજા ભક્તોનાં પદ્ય વર્ણનો આપેલ છે. સંવત ૧૫૧૫ માં તેઓ મહેતાજીના શિષ્ય થયા તેથી હકીકત તે ગ્રંથના પહેલા અધ્યાયમાં જ આપેલ છે. આ ગ્રંથ વિક્રમ સંવત ૧૫૨૫ માં ગ્વાલીયરમાં તેમણે પ્રેર્યા હોય, એમ તે ગ્રંથની છતિશ્રીમાં આપેલ છે.

તે ગ્રંથનું સંશોધન કરનાર ન્યાયવિદ્યારણ પંડિત શ્યામસુંદર ચર્મા તથા મહામહોપાધ્યાય આદિત્યરામ ભટ્ટાચાર્ય કાશીનાજી અને છપાવનાર બાલુ રાનેન્દ્રનાથ. છપાયેલ કાશીમાં સંવત ૧૯૩૬.

તે ગ્રંથારંભમાં સ્તુતિ કરતાં મહાત્મા વિષ્ણુદાસ સ્વામી લખે છે કે:

સદા નમસ્કાર કરોમિ ભક્ત્યા
જ્ઞાનાનુરાગમહિમાતિશયાંતસીત્રે ।
નૃસિંહગુરવે ચલુ નાગરાય
દામોદરાય ભવસાગરતારણાય ॥ (૧)

ભાષાર્થ-જ્ઞાનના અનુરાગના મહિમાની સીમાને ઓળંગી ગયેલા છે એવા નામર નૃસિંહ ગુરૂને, તેમજ ભવસાગરના તારણરૂપ દામોદરશયને હું ભક્તિથી સદા નમસ્કાર કરું છું.

તેઓ પ્રથમ મહેતાજી ને પોતાના ગુરૂ, તેમને પ્રણામ કરી પછી દામોદરને પ્રણામ કરે છે.

તં દૃષ્ટ્વા પાપહંતારં વૈષ્ણવાનાં સુસ્વાવહમ્ ।
નર્યન્તિ સર્વપાપાનિ સિંહં દૃષ્ટ્વા યથા મૃગાઃ ॥ ૨ ॥
નૃસિંહં પ્રથમં વન્દે વૈષ્ણવાનાં શિરોયણિમ્ ।
દિવ્યલીલાવિહારીં ચ સચ્ચીરૂપં મનોહરમ્ ॥ ૩ ॥

ભાષાર્થ-એમ સિંહને જોઈને મૃગો નાશી જાય છે તેમ જેને જોઈને સર્વ પાપો નાશી જાય છે; એવા જેને લેવાથી પાપ નાશ પામે છે અને વૈષ્ણવોના શિરોમણિ છે, દિવ્ય લીલાના વિહારી છે, અને સચ્ચી રૂપે મનોહર છે, એવા નૃસિંહને પ્રથમ વંદું છું.

આ પ્રમાણે આરંભમાં મહેતાજીની સ્તુતિ છે, અને તે અંતમાં છતિશ્રીમાં જણાવે છે કે:

સર્વેષાં વૈષ્ણવાનાં ચ દાસોઽહં વિષ્ણુદાસકઃ ।
પ્રમોદો નામ ગ્રંથોઽયં સર્વજ્ઞાનમહોદધિઃ ॥
નરસિંહમુખોદ્ગીતં યથાદૃષ્ટં યથાશ્રુતમ્ ।
મંગલપરમધ્યે વૈ સર્વં તદ્વિચિતં મયા ॥

કરે છું. આથી ગુજરાતી સાદારી જનતાની ખાતરી થશે અને શ્રીયુત મનશીની ક્ષીણિ કેવળ પોતળ આપોઆપ જણાઈ આવશે.

(૨) ધ્રાંગધ્રાના ચારણકવિ કેશવ અને ભોજક કવિ દેપાળ

કુવાકંઠાવટીના રાજા “વનવીરસિંહ ઝાલા” કે જેમના વંશમાં હાલ ધ્રાંગધ્રાની ખાતરી છે, તેમના રાજકવિ કેશવ ખારોટ ઘણા શ્રેષ્ઠ ગાનાર હતા. તેમણે રચેલ “કેશવ કાવ્ય” ને ચારણી ભાષામાં છે તેમાં પણ મહેતાજીનાં કાવ્યોના અને શક્તિનો ઉલ્લેખ છે. આ કેશવકાવ્યની કવિતાઓ ચારણોના જૂના ચોપડામાં સંવતના ૧૬ અને ૧૭ માં સિકંઝોમાં લખાયેલી મળી આવે છે. તેથી તે ગંધારઠ હોઈને તેને કંઠસ્થને જેમ માનવાની આનાંકાની તો નહીં જ કરી શકાય.

આ વનવીરસિંહ ઝાલા સંવત ૧૪૯૬ માં ગાદીએ બેઠા હતા. (શુભો કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહમાં ધ્રાંગધ્રાની હકીકત) તેના રાજકવિ કેશવ તે સ્પષ્ટ રીતે મહેતાજીના સમકાલીન હતા. આ કેશવ ખારોટ એક વાર શ્રીહાકોર-માં યાત્રાર્થે આવેલા, અને શ્રીરણછોડદાસ સાંનિધ્ય પ્રેમરસથી બરપૂર તાલ સ્વર સાથે બુલંદ અવાજે ભક્તશિરોમણિ મહેતાજીનાં રચેલાં પદો ગોલતા હતા. તેજ સમયમાં પ્રાકૃતા ગુર્જરી ભાષાનો મહા કવિ ગણાતા “દેપાળ” નામનો અને ભોજક જ્ઞાતિનો કવિ ઈશ્વરચંદ્રાએ આવી ચઢ્યો. તેણે મહેતાનાં રચેલાં સંસ્કૃત ગુર્જરીગિરાનાં પદો-કેશવ ખારોટના મુખથી સાંભળ્યાં. તે કવિ દેપાળે સંસ્કૃત ભાષાનો પણ કવિ હતો, તેનાં રચેલાં સંસ્કૃત કાવ્યો પણ મળે છે. આ દેપાળ કવિને મહેતાજીનાં કર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ અને તે વાત તેણે કેશવ ખારોટને જણાવી. તેથી કેશવ ખારોટ અને દેપાળ બંને હાકોરથી નીકળીને જુનાગઢ ગયા. ત્યાં તેમના અતિથિ તરીકે રહ્યા. તેમણે મહેતાજીના મુખથી શ્રીમદ્ભાગવતની કથા સાંભળી, અને કાસત્વભક્તિપ્રધાનતાની સચોટ અસર દેપાળને થઈ.

દેપાળને મહેતાજીનાં કર્શન વિ. સં. ૧૫૦૬ ના માર્ગશીર્ષ શુક્રિ તેરથને કિવસે થયાં એમ “દેપાળ કાવ્ય” સંસ્કૃત ભાષામાં પદ્યાત્મક છે, તેમાં જણાવેલ છે. પ્રેમાનંદના સમકાલીન જૈન ગુર્જર કવિ રૂપલદાસે પોતાના રચેલા કુમારપાળ રાસામાં દેપાળનો ઉલ્લેખ કરી તેનાં વખાણ કર્યાં છે. હીલ્લીના પ્રસિદ્ધ કેશવદાર ચાહ સમરો અને સારંગનો તે આશ્રિત હતો. તેમજ વિજયધર્મસુરીકૃત ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહમાં તેને ભોજક કહેલો છે. આ દેપાળે પ્રાકૃતા ગુર્જરી ભાષામાં ૧૨ ગ્રંથો રચેલા છે અને તેનો કવનકાળ વિ. સં. ૧૫૦૦ થી ૧૫૨૨ સુધીનો છે. એ હકીકત માટે જુવો જૈન ગુર્જર કવિઓનો પ્રથમ ભાગ, પ્રયોજક મોહનલાલ ક્ષીરચંદ કેશાધ. (પૃ. ૪૨)

આ દેપાળ કવિનું રચેલ સંસ્કૃત ભાષામાં ને દેપાલ કાવ્ય છે તેની અત જેસલમેરના જાહારસાં હસ્તલિખિત ઐતિહાસિક કાવ્યસંગ્રહ નં. ૧૭૪ છે; તેમાં ત્રીયે પ્રમાણે હકીકત મળે છે:

સંસ્કૃતાગુર્જરીગિરાં રસપૂર્ણીં ચ ગૌરવામ્ ।

નાગરીં નારસિંહીં ચ મક્તિયુક્તાં મનોદ્વામ્ ॥ ૧ ॥

કરે છું. આથી ગુજરાતી સાક્ષરી જનતાની ખાત્રી થશે અને શ્રીયુત મુનશીની ક્ષીયો કેવળ પોષણ આપોઆપ જણાઈ આવશે.

(૩) ધ્રાંગધ્રાના ચારણકવિ કેશવ અને લોજક કવિ દેપાળ

કુવાકંઠાવટીના રાજા “વનવીરસિંહ ઝાલા” કે જેમના વંશમાં હાલ ધ્રાંગધ્રાની ગાદી છે, તેમના રાજકવિ કેશવ ખારોટ ઘણા શ્રેષ્ઠ ગાનાર હતા. તેમણે રચેલ “કેશવ કાવ્ય” જે ચારણી ભાષામાં છે તેમાં પણ મહેતાજીનાં કાવ્યોનો અને સંકલિતનો હલ્લેખ છે. આ કેશવકાવ્યની કવિતાઓ ચારણોના જૂના ચોપડામાં સંવતના ૧૬ અને ૧૭ માં સેકંજોમાં લખાયેલી મળી આવે છે. તેથી તે ગંધારટ હોઈને તેને કંઠસ્થને જેમ માનવાની આનાકાની તો નહીં જ કરી શકાય.

આ વનવીરસિંહ ઝાલા સંવત ૧૪૬૬ માં ગાદીએ બેઠા હતા. (જુલો કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહમાં ધ્રાંગધ્રાની હકીકત) તેના રાજકવિ કેશવ તે સ્પષ્ટ રીતે મહેતાજીના સમકાલીન હતા. આ કેશવ ખારોટ એક વાર શ્રીડાકોરમાં યાત્રાર્થે આવેલા, અને શ્રીરણછોડરાય સાનિધ્ય પ્રેમરસથી ભરપૂર તાલ સ્વર સાથે બુલંદ અવાજે લક્ષ્મીરામણિ મહેતાજીનાં રચેલાં પદો બોલતા હતા. તેજ સમયમાં પ્રાકૃતા ગુર્જરી ભાષાનો મહા કવિ ગણાતો “દેપાળ” નામનો અને લોજક જ્ઞાતિનો કવિ ઈશ્વરચંદ્રે આવી ચડ્યો. તેણે મહેતાનાં રચેલાં સંસ્કૃત ગુર્જરીગિરાનાં પદો-કેશવ ખારોટના મુખથી સાંભળ્યાં. તે કવિ દેપાળ સંસ્કૃત ભાષાનો પણ કવિ હતો, તેનાં રચેલાં સંસ્કૃત કાવ્યો પણ મળે છે. આ દેપાળ કવિને મહેતાજીનાં હર્ષન કરવાની ઇચ્છા થઈ અને તે વાત તેણે કેશવ ખારોટને જણાવી. તેથી કેશવ ખારોટ અને દેપાળ બંને ડાકોરથી નીકળીને જુનાગઢ ગયા. ત્યાં તેમના અતિથિ તરીકે રહ્યા. તેમણે મહેતાજીના મુખથી શ્રીમદ્ભાગવતની કથા સાંભળી, અને હાસ્યવ્યવહારપ્રધાનતાની સચોટ અસર દેપાળને થઈ.

દેપાળને મહેતાજીનાં હર્ષન વિ. સં. ૧૫૦૬ ના માર્ગશીર્ષ શુક્રિ તરચને દિવસે થયાં એમ “દેપાળ કાવ્ય” સંસ્કૃત ભાષામાં પદાત્મક છે, તેમાં જણાવેલ છે. પ્રેમાનંદના સમકાલીન જૈન ગુર્જર કવિ રૂપસદાસે પોતાના રચેલા કુમારપાળ રાસામાં દેપાળનો હલ્લેખ કરી તેનાં વખાણ કર્યાં છે. દીલ્લીના પ્રસિદ્ધ કેશવદાસ શાહ સમરો અને સારંગનો તે આશ્રિત હતા. તેમજ વિજયધર્મસુરીકૃત ઐતિહાસિક રાસસંગ્રહમાં તેને લોજક કહેલો છે. આ દેપાળે પ્રાકૃતા ગુર્જરી ભાષામાં ૧૨ ગ્રંથો રચેલા છે અને તેનો સ્વનકાળ વિ. સં. ૧૫૦૦ થી ૧૫૨૨ સુધીનો છે. જે હકીકત માટે જુલો જૈન ગુર્જર કવિઓનો પ્રથમ ભાગ, પ્રયોજક મોહનલાલ દલીયંદ કેશવ. (પૃ. ૪૧)

આ દેપાળ કવિનું રચેલ સંસ્કૃત ભાષામાં જે દેપાલ કાવ્ય છે તેની પ્રત ભેંસલમેરના ઘાંટારમાં હસ્તલિખિત ઐતિહાસિક કાવ્યસંગ્રહ નં. ૧૭૪ છે; તેમાં નવે પ્રમાણે દર્શીત મળે છે:

સંસ્કૃતાગુર્જરીનાં સમૂહોં ચ મૌરવામ્ ।

ગામરોં નારયોંહોં ચ મહિયુજોં મનોદામ્ ॥

केशवकविकंठस्थां श्रुत्वा ङाकोरमंदिरे ।
 दृष्टुमिच्छन्नुसिंहं वै भक्तं च गुणसागरम् ॥ २ ॥
 केशवकविसंगेऽहं जीर्णदुर्गे सुशोभिते ।
 आश्रमे नरसिंहस्य गतो नागरपाटके ॥ ३ ॥
 अनेकसंतसाधूनां आश्रयः शान्तिदायकः ।
 प्रसन्नवदनं नित्यं समे दुःखसुखे खलु ॥ ४ ॥
 सेवया वासुदेवस्य व्रतेन तपसा सदा ।
 स्वयं नारायणो देव समो भासति भाग्यवान् ॥ ५ ॥
 *रसखभूतचन्द्रे वै विक्रामाब्दे तथा शुचे ।
 मार्गशीर्षतिथौ शुक्ले त्रयोदश्यां शुभे दिने ॥ ६ ॥
 देपालो भक्तियुक्तोऽहं ब्राह्मणो भोजकस्तथा ।
 कविनामधरो भाषा प्राकृता गुर्जरी शुभा ॥ ७ ॥
 शरणमागतो देव भवत्पादाब्जवंदनात् ।
 अद्य मे सफलं जन्म दृष्ट्वा भक्तशिरोमणिम् ॥ ८ ॥
 महेता हास्ययुक्तो वै प्रोवाच मधुरं वचः ।
 पूर्वपुण्योदयेनैव भवानभ्यागतो भव ॥ ९ ॥
 भोजनं पूर्णभावेन प्रभोः प्रसादमेव च ।
 भोजयित्वा विरामेण वार्तालापं कुरुष्व वै ॥ १० ॥
 चतुर्थे प्रहरे सर्वे संतसाधुसमागमे ।
 कथां भागवतीं पुण्यां शुभामकथयत् स्वयं ॥ ११ ॥
 दास्यभक्तिप्रधानत्वं व्याख्यायुक्तं श्रुतं मया ।
 तत्काले च तदाकारो भूत्वा तु कृतनिश्चयः ॥ १२ ॥

दासभूतप्रधानवाक्यं*

दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः ।
 नान्यथा लक्षणं तेषां बन्धे मोक्षे च विद्यते ॥

व्याख्या—इति वचनेन दासभावस्य जीवात्म-स्वाभाविकाकारत्वेन प्रतिपादनात् ।
 एवं मोक्षदशा प्रतिपादकश्रुतिरपि, “येन येन धाता गच्छति, तेन तेन सह गच्छति,” छाया-
 वासत्वमनुगच्छेत् इत्यादिका सर्वदा दासभावे प्रमाणम् । किंच मोक्षार्थं रुद्रोपासना तदर्चना-
 दिकं कुर्वाणा अपि भवन्तोऽन्येऽपि वा ये उपायानुष्ठानसमये स्वस्मिन् उपास्यदेवता दास्य-
 मंगीकृत्यैवार्चनादिकं कुर्वन्ति तेषामपि तदभिमतमोक्षकाले उपायानुष्ठानकालानुसंहितो
 दासभाव आविर्भवत्यवेति “यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति”
 इत्यादि श्रुत्युक्तन्यायेनावगम्यते ॥

(नक्षत्र ४२११२ अने मोक्षदना २ पंडित अद्रिना ११११११)

બાવાચર્ય-શ્રી હાકાર મંદિરમાં રસથી ભરેલી, ગોસ્વવાળી, નાગર નરસિંહની ભક્તિયુક્ત સનોહર નાગરી વાણી સંસ્કૃતા શુભશાંતી મિરા કેશવ કવિને કંઠેથી સાંભળી, ગુણોના સાગર ભક્ત નરસિંહને જોવાની મને ઇચ્છા થઈ. (૧-૨) પછી હું કેશવ કવિની સાથે સુશોભિત જીર્ણીકર્મમાં નાગરવાડામાં નરસિંહને આશ્રમે ગયાં. નરસિંહ મહેતા અનેક સંતસાધુઓના આશ્રમરૂપ હતા, શાંતિને આપનારા હતા, એમનું વંદન હમેશાં સુખ અને કુઃખ બંને પ્રસંગોએ પ્રસન્ન રહેતું હતું. (૩-૪) હરમેશાં વાસુદેવ (શ્રીકૃષ્ણ)ના વ્રતથી, સેવાથી, તથા તપથી ચોતે જાણે સાક્ષાત્ નારાયણ દેવ હોય તેવા એ ભાગ્યશાળી કેળાતા હતા. (૫) શુભ વિ. સં. ૧૫૦૬ માં ભાગ્યશર સુદ ૧૩ ને શુભ દિને ભક્તિવાળો હું દેખાણ અને બ્રાહ્મણ, જોજક કવિ નામધારી, શુભા પ્રાકૃતા શુભશાંતીનો કવિ, મહાતુલાવ નરસિંહના ચરણકમળનાં વંદન કરવાને માટે તેમને મારણે ગયાં. (૬-૭) આજે ભક્તશિરોમણિને જોઈને મારો જન્મ સફળ થયો. (૮) હાસ્યયુક્ત વંદનવાળા મહેતાજીએ મને મધુર વચન કહ્યાં. “તારા પૂર્વ જન્મના પુણ્યના ઉદયને લીધેજ તું અહીં આવ્યો છું. તું આજે મારો અભ્યાગત થા. (૯) અને પૂર્ણભાવથી પ્રભુનો પ્રસાદ તેમજ ભોજન છે. અને વિરામ લઈને વાર્તાલાપ કર. (૧૦) ચોથે પ્રહરે સંતસાધુઓના સમાગમમાં હું પુણ્યદાથી શુભ ભાગવતી કથા કહું તે તું સાંભળજે.” (૧૧) તે મેં તેમનો હાસભાવ લક્ષિતથી ભરેલી વ્યાખ્યાયુક્ત સાંભળ્યો. તે સમયે મેં તઢાકાર અને કૃતનિશ્ચય થઈને સાંભળ્યું.

(૧૨) તે વ્યાખ્યા આ રહી: પરમાત્માના આપણે સર્વ જોઈ કુદરતી દાસજ થયા છીએ (મમૈવાંશો જીવલોકે જીવમૃતઃ સનાતનઃ શીતા. અ. ૧૫) એ સંબંધમાં બંધ અને મોક્ષમાં બીજ કોઈ પણ પ્રકારનાં લક્ષણો નથી.

વ્યાખ્યાનો ભાવાર્થ: આ પ્રમાણે વચનોથી હાસભાવ જવાત્યાનો છે, તે સ્વાભાવિક છે; એમ પ્રતિપાદન ક્યું છે. એમ મોક્ષદશા પ્રતિપાદક શ્રુતિ પણ કહે છે. “જેમ જેમ ધાતા જાય છે તેમ તેમ તેની સાથે (જવાત્યા) જાય છે” જેમ છાયા પુરૂષની પાછળ જાય છે તેમ. આ પ્રમાણે સર્વ વચનો હાસભાવનાં પ્રમાણો છે. જેને મોક્ષદશા ઇચ્છા હોય તેણે રૂદ્રની ઉપાસના કરવી, તેમાં અર્ચન પૂજન વગેરે કરવાં. તે પ્રમાણે વાયુના ઉપાચારુદ્ધાન સમયે ચોતપોતાના ઉપાસ્ય દેવનાં હાસ્યભાવ અંગીકાર કરાય છે, અને તે માટે અર્ચનાદિક કરે છે, તેમજ તેજ પ્રમાણે મોક્ષદાણે ઉપાચારુદ્ધાન કાળને ચતુસંહિત થઈને હાસભાવનો આવિર્ભાવ થાય છે. જેમકે “આ લોકમાં પુરૂષ કહું-યજ્ઞમય થાય છે, અને તેનીજ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.” આ પ્રમાણે શ્રુતિયુક્ત ન્યાયથી સમજ લેવું.”

આ ઉપરથી શુભશાંતી સાક્ષરી જનતા જોઈ ચક્રો કે સુનરીછના કચનમાં કેટલું સ્વયં છે. સુનરીછને જાતે પરિશ્રમ કરીને ક્યું નહું શોધકું નથી, પોતાના નકારાત્મકવાદની પુષ્ટિમાં પણ કંઈ માન્ય પ્રમાણ મેળવવાની કડાહટમાં પડતું નથી. પણ જેઓ પરિશ્રમ કરીને મહેતાના નિશ્ચિત સમયને દેખવાનાં પ્રમાણો વગેરે રહુ ફરે તે ખરસ ખોટા છે, જેમ ધંટાદારી ન્યાયે પોમારકું છે.

શ્રી મહેતાજીના હાસ્યરૂપ મંદિરના ભક્તિ રૂપ સિંધાર ઉપરનો છાંતિરૂપ પંચ દિશમાં કેળાતા હતા; તેનાં દર્શનનો તાલ જલભલા વિદ્વાનો, સંતો અને ભક્તોએ

ફરેલ હતા. જેમ મહિધર નાગરે રચેલ વેદનું લાખ્ય; હયા બહાદુર અને છખીલાશમ જેવાનું પોતાના સ્વામી તરફ નિમકહવાલીપણું; અને અનેક નાગરોનું મુત્સદ્દીપણું સર્વ દિશામાં ઝળકી ઉઠેલ છે, તેમજ રહેતાજની નાગરી લક્ષિતનો અપૂર્વ પ્રકાશ સાક્ષરોના અંતઃકરણમાં ચમકાર કરે છે તેથી તેવા પુરવોને, તેમનાં કાર્યોને, તેમજ તેજાની જન્મકાતા ભગવતી નાગરી માતાઓને, મારા તો કરોડોવાર અંતઃકરણપૂર્વક પ્રણામ છે.

ઉપસંહાર

ક્યાં મહેતાજી સમાન દિવ્ય અને પ્રભુમય વિભૂતિ અને ક્યાં મુનશી ? ક્યાં સૂર્ય અને ક્યાં આગિયો ? ન્યાયમૂર્તિ સાક્ષરી શુજરાતી જનતા સમક્ષ પ્રતિવાહી લેખક તરીકે હાલ તો આટલાં પ્રમાણો રજૂ કરું છું. સુજ્ઞેષુ કિં વહુના । શ્રીયુત મુનશીજી સંપૂર્ણ તપાસ કર્યા વિના ભ્રમણા કરાવનારા તુચ્છ કોચકા બાધિ તોપણ અખંડ અને અચળ મહેતાજીનો કીર્તિસ્થંભ લેશ માત્ર ડગવાનો નથી; તેમજ પોતાના તર્કોને ઘેરવોફેટ તરીકેના હોષ તે વાવાકાવ્ય પ્રમાણ સરસ્વતીના હરખારમાં ક્યાં રીતે આવશે ? ૐ તત્સવ

ન્યાયમૂર્તિ શુજરાતી સાક્ષરી જનતાને હું નિવેદન કરું કે હું કોઈ નાગરોનો કે નાગર જ્ઞાતિનો આશ્રિત નથી; તેમનો ગાર નથી, તેમનો બારેટ નથી, છતાં ઈશ્વર સાક્ષીથી કહું છું કે સાહિત્ય અને ધર્મ શાસ્ત્રોના નિર્ણયો અને ભાષા તથા લિપિ જ્ઞાન માટે નાગર વિદ્વાનોએ આર્યાવર્ત ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે, તેટલો પ્રમાણ ભાગમાં ઇતર જ્ઞાતિએ નથીજ કર્યો તે નિર્વિવાદ છે. છતાં આજ કાલના સ્વયં પડિત મન્ય કેટલાક દોઢડાણાઓ વાત વાતમાં પણ તેમની તરફ આક્ષેપ કરનારા જણાયા છે. પણ તેમણે સમજવું ભેધએ કે “દેવનાગરી” લિપિ સાથે નાગરોનું નામ શા માટે ભેડાયું છે ? આ માટે “નાગરીપ્રચારિણિ” રાણા(કાશી)થી જે માસિક નીકળે છે તેમાં ખૂબ ચર્ચા થઈ છે અને ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલ છે કે તે લિપિ એક “દેવમાણિક” નામના નાગર વિદ્વાને જ શોધેલ છે. તે બાબતમાં એક સ્વતંત્ર પ્રમાણોથી લેખ તૈયાર કરી સરસ્વતીના હરખારમાં ન્યાયમૂર્તિ જનતા સમક્ષ રજૂ કરીશ હારે ખાત્રી થશે. હાલ તો છેલ્લા પ્રણામ. (મુ. પાટણ ઉ. શુજરાત).

ટીપ-શ્રીયુત બધેકાજ અમારી પુચ્છાના જવાબમાં એક પત્રમાં જણાવે છે:-

“ભક્તિદર્પણ” અને “વૈષ્ણવપ્રમોદ” આ બે ગ્રંથો રાધનપુરના રહિય સુતાર હરિલાલભાઈ પાસે છે. તેઓ જરીયા બંધાળમાં રહે છે. એ તેમની પાઠપૂજામાંના ગ્રંથો છે. અકસ્માત તેમની મુલાકાત પાટણના લક્ષ્મીનારાયણ ચંદિરમાં થઈ. ચંદિરના મહંત રામાનુજપંથી છે. તેમનો ઉત્સવ હતો. રા. હરિલાલભાઈ પણ શ્રીવૈષ્ણવ છે. તેઓ પણ આવ્યા હતા. તેમની પાસેથી તે ઉતારેલ છે. હાલ તે ગ્રંથો વેચાતા મળી શકતા નથી, પણ કેટલાક જૂના પુસ્તકાલયોમાં છે, એમ તેઓ કહેતા હતા.

“વૈષ્ણવપ્રમોદ” એ ગ્રંથનું નામજ છે; સખ્તવિવેક નથી.

“ધર્મધ્વનિ” અને “શુરમહિમા”—આ બે ગ્રંથો ભેધપુરના શાહ તેજરાજ સુત મોહનરાજના ખાનગી પુસ્તકાલયના છે. તેઓ પણ ચુરત શ્રીવૈષ્ણવ છે. આ પ્રસંગે ઉત્સવમાં તેમના તરફથી તેમના મુનિસ હાજર હતા. તેમની પાસે ભયા. તેમાં ઇતિ

શ્રીમાં કંઈ નથી, પણ પ્રસ્તાવનામાં તે બતાવનારાનો કવનકાળ સંશોધન કરનારે આપેલ છે. તે પ્રમાણે મેં જણાવેલ છે.

“વળી પ્રાચીન કવિ જૈન દેખાણની કવિતામાં નરસિંહ મહેતાની દક્ષિત સ્પષ્ટ છે. તે અંથ સંસ્કૃત ભાષામાં હસ્તલિખિત છે, દજ સુધી તે છપાયો નથી. આ દેખાણ વિ. સં. ૧૫૦૦ થી ૧૫૨૨ સુધીમાં હતો; જેની દક્ષિત રા. મોહનલાલ રૂઢી-ચંદ્ર દેસાઈકૃત “જૈન ગુજર કવિઓ-પ્રથમ ભાગ” નામના અંથમાં પાને ૪૧ મેં આપેલી છે. તેની પાઠ નોંધમાં મણિલાલ બકારલાઈ બ્યાસના આ સ્પષ્ટો ટિપ્પણ છે: “દેખાણ ગુજરાતમાં ક્યો હતો, ગુજરાતમાં રહીને તેણે ઘણાં કાવ્યો રચ્યાં હતાં. તેની કવિતા ખીજ ગુજરાતી જૈન કવિઓના જેવીજ ભાષામાં છે.” કવિ દેખાણના આ કાવ્યની જૂની હસ્તલિખિત પ્રત સં. ૧૬૩૦ ની મોબુદ છે. પરંતુ દેખાણનો કવનકાળ હવે બતાવ્યો તેજ છે.

જ. જ. બધેડા

નોંધ:-રા. રા. જગજીવન નરસેરાય બધેડાએ, નરસિંહ મહેતાના સમય સંબંધમાં મીં. મુનશીએ લેણા કરેલા કોયડાના ઉત્તરરૂપે, જે અપૂર્વ શોધ કરીને પ્રમાણે આપ્યા છે, તેથી એ વિષય વધારે પ્રકાશમાં આવ્યો છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામે પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદેથી (ધ. સ. ૧૯૦૫) આપેલા ભાષણમાં એક જોડું વિધાન કરેલું છે કે,

“ગુજરાતના આ આદિ કવિઓમાં આ જવાબીઓ ગુજરાત બહારના કોઈ અસિદ્ધ નવા ધર્મપ્રવર્તકોમાંથી નથી આવી; કારણ કે તે સર્વ આ કલિયુગના આગ્રુષ્ઠ પછી જન્મ્યા, અથવા હજી પામ્યા છે. (જૂનો હવે “જો”) તેમજ સર્વ પ્રવર્તકોના ઉપદેશનાં ખીજ નરસિંહ અને મીરાંનાં કાવ્યોમાં છે, અને આ બેની કીર્તિ ગુજરાત બહાર ફારમીર અને સસુદ્ર સુધી પ્રસરી હતી. આ બે વાત ધ્યાનમાં લઈએ છીએ ત્યારે ગુજરાતના આ બે રતોની અસર પ્રભાવોથી આ સર્વ પ્રવર્તકોને ઉપદેશ ખીજ મળ્યાં છે, એવું જ્ઞાન થવાને પ્રસંગ છે.”

આ ભાષણમાં બે વાત સ્વ. ગોવર્ધનરામે કરી છે. એક તો એ કે નરસિંહના કવનમાં ગુજરાત બહારના કોઈ પ્રસિદ્ધ નવા ધર્મપ્રવર્તક આચાર્યના ઉપદેશની અસર નથી. તેમ ખીજું એકે એની કીર્તિ ગુજરાત બહાર ફારમીરથી રામેશ્વર પર્વત પ્રસરી હતી. આ બંને વિધાનો સામે “વસંત” માસિકમાં રા. રા. આનંદચંદ્રે લાઇએ પહેલે ટીકા કરી. પણ એ “હારો દૂધ બન્નેમાં પગ રાખવા જેવા” અનિર્ણીત લંબાણમાં તેઓ કંઈ સિદ્ધ ન કરી શક્યા. તેથી “ગુજરાતી” પત્ર સાથે સ્વ. ગોવર્ધન રામનું ભાષણ ફરી છપાઈ ગ્રાહકોમાં વિતા મૂલ્યે વહેંચવામાં આવ્યું ત્યારે પાઠ ટીપ્પણમાં રા. આનંદચંદ્રે લાઇની ટીકાનો સ્વ. ગોવર્ધનરામે જવાબ આપ્યો છે, અને

(“નોટ-“જો” લાઇઓમાં શીખ ગુરૂ નાનકનો જન્મ ધ. સ. ૧૪૬૯ અને મરણ ૧૫૩૮ માં. વલ્લભાચાર્યનો જન્મ ૧૪૭૯ માં; બંગાળના નદીયામાં વૈષ્ણવ ગુરૂ ચૈતન્યનો જન્મ ૧૪૮૫ માં, દખીરજનો હજી ૧૪૯૦ માં.”)

તેમણે મીરાંબાઈ કે નરસિંહ મહેતા ઉપર ચૈતન્યની કે તેના અનુયાયી હોવા ગોસાઈની અસર છે, એવું રા. આનંદરાયંકરભાઈનું વિધાન સ્વીકારવાની નો પાડી છે. તે જ પ્રમાણે કબીરની પણ અસર નરસિંહ મહેતા પર છે, એ વિધાન પણ સ્વીકાર્યું નથી.

આને ફરી પાછી એની એજ ચર્ચિતચર્ચણ ૩૫ વાત રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશી લાવી રહ્યા છે, અને પોતે કરેલી શોધ કેમ જાણે સ્વતંત્ર અને અપૂર્વ હોય તેમ સિદ્ધ કરવાને મિથ્યા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આને તેનો મુખાગ્યે રા. બધેકાના હાથે પૂરો ઘટસ્ફોટ થઈ જાય છે. કારણ કે રા. બધેકાએ જે પ્રમાણે આપ્યા છે તે ચૈતન્યના જન્મ પહેલાંના કેટલાંક છે, અને કેટલાંક તેઓ યોગીઆમાં રમતાં હશે ત્યારનાં છે. એટલે ચૈતન્યની અસર નરસિંહ ઉપર છે, એ વિધાન જરાએ ટકતું નથી.

બીજું નરસિંહ મહેતાને સમયચ્યુત કરવાનો રા. મુનશીનો સમર્થ પ્રયત્ન પણ આ પ્રમાણેથી ધરાશાયી થઈ જાય છે. કારણ કે રા. બધેકાએ સં. ૧૫૦૬, ૧૫૨૫, ૧૫૩૪ અને ૧૫૪૯માં રચાવેલા અને એક વાર છપાયેલા એવા ગ્રંથોમાંથી પ્રમાણે આપીને રા. મુનશીની યોગ્ય કલ્પિતો અને તર્કબાજીને ઉડાવી દીધાં છે.

આ કાર્મની સાથે સાથે, સ્વ. ગોવર્ધનરામે નરસિંહની કીર્તિ કારમીરથી સમુદ્ર પર્યંત પ્રસરી હતી, એવું વિધાન કર્યું છે, પણ તે રાંબધમાં પ્રમાણે રાં છે તે તેઓએ ક્યાંવ્યાં નહોતાં; તે ખોટ રા. બધેકાએ પૂર્ણ કરી છે. રા. બધેકાએ જે પૂરાવાઓ આપ્યા છે તે ગુજરાત કાઠિયાવાડ બહારના વિદ્વાનોના આપ્યા છે. અને તે પણ સામાન્ય પ્રચલિત ભાષાના જ્ઞાતાઓના ઉપરાંત સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાતાઓનાં પણ આપ્યા છે. એક બાળુ કશિણમાં પંઢરપુરના વિદ્વાનનો અભિપ્રાય તેમણે ટાંક્યો છે. તે બીજી બાળુએ ઉત્તરમાં કિલ્હી, બાંધવગઢ, ગ્વાલીઅરના વિદ્વાનોનો મત રજૂ કર્યો છે.

અમે ત્રિકમઢાસના કાવ્યમાં મધ્યા દિંકના નાગપુરના એક કવિનો મત રજૂ કર્યો છે (સં. ૧૭૦૭) જે કે તે નરસિંહ મહેતાનો સમકાલીન નહોતો. સંભળવા પ્રમાણે શિખશુર નાનકેવળએ ગ્રંથસાહિબમાં નરસિંહ મહેતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે જ પ્રમાણે વલ્લભાચાર્યના પૌત્ર કલ્યાણરાયજીએ ગોકુળમાં રહે રહે સંસ્કૃત ટીકામાં નરસિંહ મહેતાનું નામ લીધું છે (સં. ૧૬૫૦). આ સર્વ પુરાવાઓ એ સિદ્ધ કરે છે કે નરસિંહની કીર્તિ ગુજરાત બહાર પ્રસરી હતી, અને સ્વ. ગોવર્ધનરામનો મત વાજબી હતો; અને રા. મુનશીનો અભિપ્રાય પાયા વગરનો છે.

ધર્મદાસ, અને વિષ્ણુદાસ,—આ બંને કવિઓએ દિંદી ભાષામાં પણ ઘણું સાહિત્ય લખ્યું છે, અને એ વિશે વિશેષ હકીકત જેમણે જાણી હોય તેમણે ગુજરાત પત્રિકાધર સોંસામીએ છપાવેલા “દિંદી સાહિત્યનો ઇતિહાસ” જે નામના પુસ્તકના ૯૯ અને ૧૦૦ માં પાના ઉપરની હકીકત વાંચવી. એ ઉપરથી એટલું તો સમજશે કે રા. બધેકા જેણે છે તેમ આ બંને કવિએનું નરસિંહ મહેતાના સમકાલીન હતા. ઉક્ત ગ્રંથમાં લખ્યા પ્રમાણે વિષ્ણુદાસ વિ. સં. ૧૪૯૨ માં હતો, એટલે સં. ૧ માં તેઓ નરસિંહ મહેતાને મળ્યા અને સં. ૧૫૨૫ માં પ્રમોહ નામનો ગ્રંથ

સંભવિત અને સાચું છે. તેજ પ્રમાણે બાધવગઢવાસી ધર્મદાસજી સં. ૧૫૧૭ માં કબીરના મૃત્યુ પછી તેની ગાદીએ આવ્યા હતા.

એજ ગ્રંથમાં પાને ૧૦૧ ઉપર આદિ લખવાનજી સં. ૧૫૪૦ માં હેમાત હતા એમ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. રા. બધેકાએ તેમના ગ્રંથોમાંથી નરસિંહ મહેતા સંબંધી તારણ શોધી કાઢ્યું છે.

આ સહ સપ્રમાણ સંશોધન માટે તો ગુજરાતી સાક્ષરી જનતા તેમની ઋણી રહેશે, અને નાગરોમાં પણ વેળાવાએ તો તેમનો ઉપકાર માનવો પડશે. બહુ યત્ને માં મુનશીજી કે તેમણે રા. બધેકાને ખોટા ઠરાવવા ચેષ્ટા કરી અને રા. બધેકાએ આ પ્રમાણે બહાર આપ્યાં.

વાંચનારની સુગમતા માટે રા. બધેકાએ રજુ કરેલાં પ્રમાણોની ટુંક યાદી

૧ રચના વર્ષ	૨ ગ્રંથનામ	૩ કર્તા	૪ બાપા	૫ રહેવાસી	૬ રચના રચણ
૧. ૧૫૪૯	ભક્તિદર્પણ	ગોવિંદસ્વામી	સંસ્કૃત	પંડરપુર	ધોધા
૨. ૧૫૩૪	ધર્મદ્વનિ	ધર્મદાસ	હિન્દી	બાધવગઢ	બાધવગઢ
૩. ૧૫૩૦	ગુરમહિમા	હરિસ્વરપાનંદ	સંસ્કૃત	?	?
૪. ૧૫૧૦-૪૦	પ્રકીર્ણકોહર	અલીમગવાન	હિન્દી	દિલ્હી	દિલ્હી
૫. ૧૫૨૫	વૈષ્ણવપ્રમોદ	વિષ્ણુદાસ	સંસ્કૃત	ગ્વાલીમર	ગ્વાલીમર
૬. ૧૫૦૬	કેપાળ કાવ્ય	કેપાળ	સંસ્કૃત	રજપુતાના	જુનાગઢ

આદિ.

૭ કર્તાની જાત	૮ છપાયાનું વર્ષ ઇ. સ.	૯ છાપ્યાનું રચણ	૧૦ સંશોધક	૧૧ છપાવનાર:
૧. દક્ષણી	૧૮૬૫	ક્લકતા	ત. જગન્મોહન	ત. જગન્મોહન
૨. કબીરપંથી	૧૮૭૬	આગ્રા	વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ (કેશાબાઈ)	બુદામલસુત ભારમલ
૩. સંન્યાસી	૧૮૮૩	પટણા	પં. રામમિત્ર (બનારસ)	વા. નિરંજન નાય.
૪. મુસલમાન	૧૮૯૭	મંથુરા	ગુર્જરહિતકારી ત્રેમાસિક.	?
૫. વૈષ્ણવ	૧૮૮૦	કાશી	રમામસુંદર રામો આદિ.	બાણ રાજેન્દ્રનાય.
૬. ભોજક ગ્રામીણ	હસ્તલિખિત પ્રત-જેસલ-મીર જૈન સંગ્રહમાં નં. ૧૭૪	નક્શ કરનાર:	પં. બદ્રીનારાયણ (ગુજરાતમાં સંપાદક "ગુજરાતી.")	મળ્યું પાટણ (ગુજરાતમાં)

સરસ્વતીના દરબારમાં મહેતા વિરૂદ્ધ મુનશી

ન્યાયમૂર્તિ: સાક્ષરી ગુજરાતી જનતા

૧ વાદી મુનશી: સદર

૨ પ્રતિવાદી નરસિંહ મહેતા: સદર

૩ ચર્ચવાનો મુદ્દો: પર્વત મહેતાની વંશાવળી સાચી ઠરાવવા બાબત.

(લેખક: ૫ મો “ગુજરાતી” તા. ૨-૭-૩૩)

બીજા પ્રતિવાદી લેખક:-૨૧. નયનસુખરાય વિનોદરાય મજમુદાર,

બી. એ; એલ.એલ.બી. (અમરેલી-કાઠિયાવાડ)

સાહેબ, હાલમાં શ. કનૈયાલાલ મુનશીજી નરસિંહ મહેતાના કોયડાનો જે ઉકેલ આપણે ‘ત્રિકમદાસના કાવ્ય અને ચરિત્ર’માં આપેલ છે તેની સમીક્ષા “કોમુદી” માસિકમાં આપે છે. (જુઓ તેના એપ્રિલ તથા મેના અંકો) એમાં બીજી બાબતો પડતી મૂકી શ. મુનશીજીએ ૧૮ મી કલમમાં જે વંશાવળી વિષે અમુક પોતાના તર્કો લખ્યા છે, તેનો ચર્ચામતિ જવાબ લખ્યું છું.

(૧) ત્રિકમદાસના કાવ્યમાં છાપેલી વંશાવળી સાચી છે,
તેનો વિશેષ પુરાવો

(૧) મુનશીજી એમ માનીને લખે છે કે જાણે અમેજ આ વંશાવળી જોડીને કહી શકી છે-ઉપજીવી કાઢી છે; પણ તેમાં તેની ભૂલ છે.

આ વંશાવળી તો “વડનગરા નાગર ‘વૈણ્ણવ’નું વંશવૃક્ષ” કરીને એક જળદાર પુસ્તક છે, તેમાં પ્રથમ છપાઈ છે. તેમાં કુલ ૭૬ પાનાંમાં મૂળ પુરૂષ પુરૂષોત્તમદાસજી અને તેના પુત્ર પર્વતદાસજીના સમસ્ત વંશની વંશાવળી છાપેલી છે. આ ૧ સંવત ૧૯૫૯ (ક. સ. ૧૯૦૩) માં છપાયું છે. તેના સર્વથી પહેલા પાના ઉપ પ્રમાણે છાપ્યું છે:—

વડનગરા નાગર ‘વૈણ્ણવ’નું વંશવૃક્ષ

એકઠું કરી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર-અમૃતલાલ જટારાંકર બુચ,

રહેવાશી (મૂળ જમનગર, હાલ રાજકોટ)

(બુચ, માંદર, ગાલા, છાયા, ઘોળકીયા, અંબરીયા, જોશીપરા, રોડા

વંશવૃક્ષોના કર્તા)

તે પછી તે ચોપડીમાં અર્પણપત્રિકા છે, તેમાં તે પુસ્તક યુ. ભાઈ કલ્યાણરામ જેઠા બક્ષીને અર્પણ કરેલું છે; તેમાં લખેલું છે કે, “.....તેમ આ “વૈષ્ણવ” અવટંકની વંચાવળી પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાને મને સક્તિમાન કરવાતું મહત્ત્વાન લેવા કૃત્તે આપ હક્કદાર છો એમ હું માતું છું તથા ગણું છું”.....(ઉવટમાં).....“આપનો તેમજ વૈષ્ણવ અવટંકની હકીકત પૂરી પાડનારા વૈષ્ણવ ગૃહસ્થોનો હું આ ઠેઠાણે ધણોજ ઉપકાર માની.....શુભચુક માટે માશી માતું છું.”

(સહી) અમૃતલાલ જટાશંકર યુગ

પછી “ઉત્પત્તિ”ના મયાળા નીચે પ્રસ્તાવના જેવું છે. તેના પાન ૩ ઉપર ૧૪ માં પાસામાં લખેલું છે કે, “હાલ માંગરોળ, જુનાગઢ, વેરાવળ, પાટણ, ભુજ, માંડવી, રાપર, મોરબી, રાજકોટ, વઢવાણ, નવાનગર, અંભાળીયા, પોરબંદર, વસાવડ વિગેરે જગોએ જે જે વૈષ્ણવ અવટંકનાં કુટુંબો છે તે બધાં પરુષોત્તમ મેતાના વંશમાં છે; કેમકે કૃષ્ણદાસના પુત્ર નરસિંહ મેહેતા પોતાની પાછળ પુરુષ સંતતિ મૂક્યા વગર કેવલોક પામ્યા છે,....

(સહી) અમૃતલાલ જટાશંકર યુગ

પછી ૩૫ પાનામાં કાઠિયાવાડમાં બૃદે બૃદે રચેલો થક ગયેલા તથા હયાત બણીતા વૈષ્ણવોનાં કુટુંબોમાં ચરિત્રો છે તે નીચે મુજબ:-

(૧) માંગરોળથી જુનાગઢ	પાના ૧-૧૧
એમાં કવિ ત્રિશ્મદાસ સવાનીદાસતું ચરિત્ર છે. કુટુંબમાં પાતું ૫ મું.	
(૨) માંગરોળથી કચ્છભુજ	૧૧-૧૬
(૩) મોરબીથી સાગલા લાંથી વઢવાણ	૧૬-૧૭
(૪) મોરબીથી રાજકોટ	૧૮-૨૮
શ્રી. કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષીતું ચરિત્ર પાતું ૮૧૯ મું	
(૫) નમખંભાળીયેથી લાંબડી	૨૯
(૬) નવાનગર	૩૦
(૭) હાલ માંગરોળના	૩૦-૩૧
માંગરોળની ગોમતીવાવ સંબંધી લેખ અને પત્રવહેવાર	૩૧.
(૮) જુનાગઢ	૩૨-૩૫

૧ હા પાના ઉપર પુરુષોત્તમદાસ, તેના બે પુત્રો પર્વતદાસ અને નરસિંહ મહેતા ના પિતા કૃષ્ણદાસ-નો વંશવેલો છે. આ ઉપરથી ઓ મુનશીને સમભરો કે પર્વતદાસ દાસ અને નરસિંહ મહેતા ભત્રીજો થાય.

તે પછી વંચાવળી ૧ થી ૭૬ પાનમાં છે, તેનું પૃથક્કરણ નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) જુનાગઢ પાન. ૨, (૪-૫-૬) (૯-૨૮) ૩૦ (૬૯-૭૧)	
(૨) ઘોઘા, સાવનગર, પાટણ પાન. ૨૯	(૬) વઢવાણ (૩૭-૪૩)
(૩) રાજકોટ ૩, (૬૧-૬૨) ૭૪	(૭) મોરબી (૪૪-૪૫) (૫૭-૬૦)
(૪) ભુજ (૭-૮) (૩૧-૩૫) ૪૬, ૭૬	(૮) દ્વારકા-પોરબંદર ૪૬
(૫) અંભાળીયા ૩૬	(૯) પોરબંદર ૪૭

(૧૦) પોરબંદર-ભુજ ૪૮

(૧૪) માંગરોળ ૬૪, (૬૬-૬૮)

(૧૧) ભુજ-રાપર ૫૦

(૧૫) માંગરોળથી પાટણ ૬૫

(૧૨) નવાનગર (૫૧-૫૬)

(૧૬) વસાવડ ૭૨

(૧૩) રાજકોટ-નગર ૬૩

(૧૭) વસાવડ તથા રાજકોટ ૭૩, ૭૫

પાન ૧ ઉપર વંશાવળી છે તેમાં જેનો વંશ આપેલ છે તેજ જેવા વિનતિ છે.

ઉપર પ્રમાણે તે ચોપડીનું પૃથક્કરણ છે. હવે આ ઉપરથી સુદ્ધ વાચકોને લાગશે કે સમસ્ત કાઠિયાવાડના વૈષ્ણવો પાસેથી એકલું કરી રાજકોટ-નગરના બુચ અવટંકના નાગર ગૃહસ્થે મોરબી-રાજકોટના બક્ષી (વૈષ્ણવ) શ્રી. કલ્યાણરાયલાલની સહાયથી આ પુસ્તક છાપ્યું છે. એટલે તેમાં ત્રિકમહાસ ઉપર કે અમારી ઉપર જે કટાક્ષો મુનશીજી કરે છે તે તદ્દન ગેરવાજબી છે. અમો કદાચ કૌટુંબિક ગર્વમાં તણાઈ જોડી કાઢીએ, પણ સમસ્ત કાઠિયાવાડનો વૈષ્ણવ બિરુદધારી નાગર સમુદાય-એમ કરે એ કેવળ અસંભવિતજ છે. વળી બધાનો સમન્વય પરબત મહેતામાં થતો હોવાથી અમારી વંશાવળી સત્ય જાને વિશ્વસનીય કરે છે. બધા સમસ્ત વૈષ્ણવ કુળની હકીકત જુદે જુદે ઠેકાણેથી પૂરી પાડનારા ખોટા, એ કહેવું એ તો અમારા જેવા ઇતિહાસના નમ્ર અભ્યાસીને તો ગળે ઉતરતું નથી. કદાચ રા. મુનશીજી જેવા ઇતિહાસનું ખુન કરી કલ્પનાના ઘોડાને આધારે ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રોનાં ઇતિહાસથી ઇતર રીતે વર્ણન કરનારને પોતા જેવા બધાને માની લઈ ઉપરની વંશાવલિ ખોટી અવિશ્વસનીય તરફથી લાગે તો તેમાં કોષકોનો, એ સમજી શકાય તેવું છે.

આ ઠેકાણે “ગુજરાતી”ની સને ૧૯૨૪ની ૪૦મી ભેટ, સાક્ષરશ્રી ઠક્કર નારાયણ વિસનજીકૃત “મહારાણી મયણુલા અથવા ગુજરાતની સાતા” નામના પુસ્તકમાં કર્તાએ લખેલા ઉપોદ્ધાતમાંથી રા. મુનશીજી સંબંધે રા. રામચંદ્ર શુક્લની ટીકા વાંચવાની બલામણુ કરે છું.

(૨) પર્વત મહેતા અને નરસિંહ મહેતા વચ્ચે કાકા-ભત્રીજો સંબંધ

મહારાણી મયણુલાની વાર્તાના ઉપોદ્ધાતમાં ઘણું ઘણું કહેવાયલું છે, તે બધું જ અહીં લખવાની જરૂર નથી. તે તરફ ધ્યાન ખેંચવાનો હેતુ એટલોજ કે વાંચકનું મન રા. મુનશીજીની “ઇતિહાસ” સંબંધી કેવી sense-બુદ્ધિ અગર માન્યતા છે તેનું ખરું જ્ઞાન થાય. આવા મુનશીજી, ત્રિકમહાસ જેવા સત્યપ્રિય ભક્તવર્ચ પુરૂષ સંબંધે ટીકા કરવા યોગ્ય છે ખરા ? નહીં જ. વૈ. ત્રિકમહાસનાં “ગુજરાતી”ના તંત્રી રા. નટવરલાલ રેયાલજી ઉપાવેલાં પદો વાંચનારને તેના ખરા ચારિત્ર્યનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપશે. એટલે હું-તેનો એક વંશજ-તે સંબંધે અત્રે વધુ લખતો નથી. શ્રી ત્રિકમહાસે પોતાના કુળમાં પરંપરાથી ચાલતા આવેલા ઇતિહાસ પ્રમાણે માંગરોળમાં (જુનાગઢમાં નહિ) પરવત મહેતાને ત્યાં સં. ૧૫૦૧ (માગસર સુદ ૬ ને શુક્રવાર) શ્રીરાજાજી પધાર્યા એમ કહ્યું છે, એટલું જ નહિ પરંતુ પર્વત પચાસીના પહેલાજ પદમાં એમ લખ્યું છે કે-

જીરજીવદ સંગળપુર વાસ, નરસિંહ નાગર પરવતદાસ,
એકનાં કારજ ત્યાંથી કરી, એકને ઘેર ખસાર્યા હરિ.

જોઈ જ લડીમાં નરસિંહ મેહેતા તથા પર્વતદાસનું નામ લખેલું છે, તે જોમ જતાવી આપે છે કે તેઓ બન્ને સગપણસંબંધમાં હતા અને સમકાલીન પણ હતા. જો તેણે નહોત તો ત્રિકમદાસ જોઈ લડીમાં તે બેઠતું સાથે નહીં લખત. શ્રી. ત્રિકમદાસે પર્વત સાથે શા માટે બોલાણાનું કે તુકારામ જેવા શક્તનું નામ ન લખ્યું?

વળી શ્રી. ત્રિકમદાસની દૃષ્ટિએ પરવત મેહેતા તથા નરસિંહ મેહેતાનો કાકા ભત્રીજા તરીકે સંબંધ પોતાને જ નહીં પરંતુ સમસ્ત વૈષ્ણવ કુળને (self-evident) સ્વમંસિક બાણીતો હોય, તે વિષે તેને હલ્લેજ શા માટે કરવો પડે? શ્રી. ત્રિકમદાસને ખબર ન હતી કે પોતાની પછવાડે ૧૩૫ વર્ષે “ધતિહાસનું” ખુન કરનાર” કાકા જોઈ મુનશીજી જેવા વકીલ નર, આ પદમાં પરવત મેહેતા તથા નરસિંહ મેહેતા વચ્ચે કાકાભત્રીજાનો સંબંધ હતો જોમ સ્પષ્ટ નથી લખ્યું, માટે જોઈ કાકાભત્રીજા ન હતા જોમ કુતર્ક કરશે. નહિતર શ્રી. ત્રિકમદાસજી સમસ્ત વૈષ્ણવ કુળને self-evident એવી આ વાત જરૂર ફોડ પાડીને લખતે!

શ્રી. ત્રિકમદાસ જોઈ એવી વ્યક્તિ હતી કે જેણે જોમ લખ્યું છે કે “ત્રિકમદાસ તણાચુખથી કેલ આવળા અક્ષર નીકળશે?” આવું લખવાની પણ નૈતિક દ્વિમત જોઈએ અને તે સમજવાની પણ સદામી તેવી શક્તિ જોઈએ. જોમ મહાત્મા ગાંધીએ હાલ હરિજન સંબંધે અપવાસ કરવાનું વ્રત લીધું હતું તેણે રહસ્ય સામાન્ય જનતા ન સમજી શકે, પણ તેની કોટીએજ પહોંચેલાથી સમજી શકાય તેણે છે, તેજ પ્રમાણે શ્રી. ત્રિકમદાસ જેવી શક્ત કોટીની વ્યક્તિ માટે છે; છતાં તેને કેવળ પોતાના વંચનું ગૌરવ વધારવા, કદ પ્રેમાનંદ માફક કક્ત કવિતા લખનાર અગર પોતા જેવી ઇતિહાસનું ખુન કરનાર વ્યક્તિ માનવા, એ તો મુનશીજી જેવાથીજ અને.

(૩) એક પેઢીના સમય કેટલો?

શ્રી. ત્રિકમદાસજી ચોખ્ખું પોતાના ગુજરાતી પદ ૧૭ માં લખે છે કે-“દશ પેઢીથી દેશ વહતી મારે શીશ તમારી છાપ” જોઈએ કે પરવત મેહેતાથી પોતે કયમ હતા, એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. આંહી મુનશીજીને (૩૬.૭ નહીં, તેની મૂલ છે પણ) જોઈ Generation-પેઢીની ૩૫.૭ (૩૫.૭) ની સરેરાશ સાથે છે અને તે અસંભવિત માને છે. તેઓની માન્યતા એવી લાગે છે કે હજી તો ૩૦ વર્ષથી વધુ સરેરાશ ન હોવી જોઈએ, શા કારણે ૩૦ વર્ષથી વધુ ન હોય તે તો મુનશીજી જાણે. કદાચ પોતાનો નરસિંહ મેહેતા સંબંધેનો માની લીધેલો કાળ બોટા ઠરે છે તેથી જોમ હશે, તો પણ માણસની જોઈ Generation-પેઢીના કાળ માટે અંગત માન્યતા અને તેમ હોય પણ આ રીતે fact-based-હકીકત મોજુદ છે અને તેજ ત્રીય હપર સરેરાશ બતાવે છે, જોઈએ તેની અવગણના કરવી-એ તો મુનશીજી જેવા ઇતિહાસ તરફ આંખમીંચામણ કરનારથીજ થાય. જો મુનશીજી સંવત્ ૧૪૩૩ થી સંવત્ ૧૯૫૧ (મારો જન્મ) સુધીનાં ૫૧૮ વર્ષ ગણી તેને (૧૦+૬)=૧૬ સોળે લાગશે તો સરેરાશ ૩૨.૪ વર્ષ હપર આવશે. જેથી મુનશીજીને હવે જુદું કાઠકણ નહીં પડે, તથા તેમની માનીતી સંખ્યા ત્રીશની લગોલગ ગાળો આવી જશે.

(૪) તવારીખે સોરઠ-એ સાચો ઇતિહાસ છે

હપર પ્રમાણે શ્રી. ત્રિકમદાસ સંબંધે લખ્યા પછી શ્રી. રણછોડજી દીવાનજી ‘તવારીખે સોરઠ’ સંબંધે કક્ત જોઈએ લખ્યું છે કે, in spite of Mr Munshi,

રા. મુનશીની માન્યતા ગમે તેવી હોવા છતાં તે ગ્રંથ આ બાબતે પ્રમાણભૂત મનાય છે અને તેથી કરીનેજ વેસ્ટર્ન ઇંડિયાના આર્કિયોલોજીકલ સર્વેયર મી. બર્નેસ સાહેબ જેવા યુરોપીયન સ્કોલરે તેનું સાધાનતર ઇંગ્લેન્ડમાં કરવાનું ઉચિત ધાર્યું. એટલું જ નહીં પણ Wilberforce Bell (વીલ્બર્ફોર્સ બેલ) જેવા ઇંડિયાવાડેના ઇતિહાસ લખનાર પોલીટીકલ ઓરીસરે પણ તે ગ્રંથને અવિશ્વસનીય માન્યતા નથી. તેથી તેમાં વર્ણવેલી રા' મંડલિક તથા નરસિંહ મહેતા સંબંધિની ઘટના કેવળ કિંવદંતીને આધારે લખી છે એ માનવું મુશ્કેલ પડે છે. કારણ ખરા ઇતિહાસના અભ્યાસીને એક નવલ કથાકાર માફક કદપનાના ઘોડા ફોડાવવાના નથી, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

(૫) વિશ્વનાથ જાનીની અજ્ઞાનતાનું કારણ

વિશ્વનાથ જાનીએ પરવત મહેતા તથા નરસિંહ મહેતાના સગપણસંબંધ વિષે લખ્યું નથી, માટે તે દાકાભગીન ન હતા એમ અતુમાન વકીલ મુનશીજી કાઢી રાકે; કારણ તેને પોતાની થીયરી (theory) સાબીત કરવી છે. પણ તેને પણ ખીજ બાબતે જાણ નહોતી. વિશ્વનાથ જાનીને તે સગપણસંબંધની ખબર ન હોય એ બનવાલોગ છે અને તેનું અવહારમાં બને છે પણ ખરું. કાળલા તરીકે જીનાગઢના પ્રખ્યાત દીવાન અનંતજી સાધના જીવનચરિત્રકાર ભવાનીચંદ્ર નરસિંહરામે, અનંતજીસાધના કુટુંબની ચહેલી શ્રી. ત્રિકમદાસના કુટુંબના આશ્રમે આભારી હતી એમ લખી, તેમાં ત્રિકમદાસના કુટુંબને અને અનંતજીસાધના કુટુંબને શો સગપણસંબંધ હશે, તેની તેને ખબર ન હોવાથી, જાણે શ્રી. ત્રિકમદાસના કુટુંબે એક ત્રાહિત તરીકે પોતાના જ્ઞાતિબંધુને મદદ આપી હોય, એવું વર્ણન કર્યું છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ એવી હતી કે શ્રી. ત્રિકમદાસના બાપ, અનંતજી સાધના કાકાના સગા મામા થતા, તેથી લેખકની આ અજ્ઞાનતાને લીધે તેણે ન લખ્યાથી એ બે કુટુંબો વચ્ચે જે સગપણસંબંધ હતો તે ન હતો એમ કરવું નથી. તેજ પ્રમાણે વિશ્વનાથજી કે જે ગુજરાત પાઠણવાસી સંબંધે ગણી લેવું એ વધારે ન્યાયી થશે.

સાહેબ ઉપર પ્રમાણે હાલ તો આ લખાણ પૂરું કરી રા. મુનશીજીને પોતાનો કુરામહ ઠાકી, જે ઐતિહાસિક સત્ય છે તે સ્વીકારી લેવાનું સૂચવી વિરમું છું. ઇલ્લલમ્.

(લેખક: ૬ ફે. “ગુજરાતી” તા. ૯-૭-૩૩)

(૬) ભક્તકવિ હયારામ વિષે પણ રા. મુનશીના કુતર્કો

અહીંની (અમરેલીની) લાઠીચેરીમાં એક દિવસ જતાં “શ્રીહયારામકૃત કાવ્ય મણિ-માળા ભાગ ૫ મો” (પહેલી આવૃત્તિ સં. ૧૯૮૫) ટબલ ઉપર પડેલો જોયો. તે ઘેર લાવી વાંચતાં અનાયાસે પ્રસ્તાવનામાં આપણા શ્રી મુનશીજીનું ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં, એક વધુ પરાક્રમ મારી દિગ્ગોચર થયું. એટલે મને સહજ વિચાર થયો કે આ કથળે વાંચનારાઓનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચવું વાસ્તવિક છે, કારણ જો કે રા. મુનશીજી વિદ્વાન મોટા માણસ છે, તો પણ તેમની બુદ્ધિ વારંવાર કુતર્કો ઉઠાવી, તેમને ખોટા અનુમાનો કરાવી, પછી કેવા કુરામહથી તેને પકડી રાખે છે; એ વાત ગુજરાતની સાક્ષર જનતા કહાય ભૂલી ગઈ હોય તો પુનઃ ચાલ લાવી, શ્રીનરસિંહ મહેતાના સમય સંબંધમાં હાલ ચાલતી ચર્ચાની ટુલના કરવામાં ધ્યાન રાખે.

સહરહ પુસ્તકના પાના ૧૭ ઉપર “પ્રકાશ યુગ” નામના મથાળા નીચે શ્રી. વસંતરામ શાસ્ત્રીએ એક પ્રસ્તાવના રૂપે લેખ લખ્યો છે, તે વાંચવાની “ગુજરાતી”ના સહુથી વાંચનારાઓને તથા અન્ન સાહિત્યપ્રિય લેખકો વગેરેને મારી બલામણુ છે. એમાં શ્રી. મુનશીએ બહુત કવિ દ્વારામ વિશે તેને ‘પ્રભુચી કવિ’ કરાવીને જે કૃતકો દેલાયા છે તેનો શ્રી. વસંતરામ શાસ્ત્રીએ સારો જવાબ આપ્યો છે.

દ્વારામ કાવ્ય અભિમાળા બાગ પ મા માંથી શ્રી. વસંતરામ શાસ્ત્રીનો જવાબ વાંચવાની બલામણુ કરવામાં મારા જે હેતુઓ છે. એક તો શ્રી. મુનશીજી નરસિંહ મેહેતાના સમય વિષેના પ્રશ્નની ચર્ચામાં ચોતે જાણે શુદ્ધ ભક્તિનું તરખ બહુતા હોય એમ બહુમાં કુંક્યાં છે તે કટકું પોકળ છે તે બતાવવાનો તથા બીજો હેતુ મારા આગલા લેખમાં બતાવ્યું છે, તેમ ગુજરાતી સાહિત્યના “ઐતિહાસિક નવલકથા”ના પ્રશ્નમાં “હુમા”ની ક્રેન્થ નવલકથાની કાયા પલટાવી, ગુજરાતી ઇતિહાસમાં આણી, તર્કના ગોળા ફેંકી ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓને અસત્ય રીતે ચીતરનાર શ્રી. મુનશીજીએ આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના બીજા એક પ્રખર ભક્ત કવિ વિષે પણ સત્ય તરફ આંખમીંઆમણાં કરી તર્કના પરપોટા હડાડી કેવો છળરડો વાળ્યો છે, એ બતાવવાનો છે; અર્થાત્ સત્યનું બૂન કરી પોતાના દરામહને વળગી રહેવું એ શ્રી. મુનશીજીની ખાસીયત-આદત બાગે છે.

(૭) વલ્લભદાસનું કાવ્ય

એટલી યાદી ઉપોદ્ધાતમાં આપી જણાવવા રત્ન લઈ છું કે: મેં મારા પહેલા લેખમાં બતાવ્યું છે કે શ્રી. નરસિંહ મેહેતા તથા પરબત મેહેતા વચ્ચેનો સગપણસંબંધ તેના વંશજ તરીકે પોતાને self-evident હોઈ ત્રિકમદાસને તે લખવા પ્રયોજન ન હતું; કારણ સને ૧૯૩૧ ના ફેબ્રુઆરીના “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં પા. ૬૦ ઉપર શ્રી. હીરાલાલભાઈ લખે છે, તેમ, ત્રિકમદાસે પરબત વચ્ચાશી રચી છે એનો આશય પોતાના પૂર્વજનું ગૌરવ ચીતરવા કરતાં એક ભક્તજનનું હૃદય અને મનોભાવ અનુભવવાનું અને તેના ગુણગાન કરવાનો વધુ હતો. વળી તેજ લેખમાં મેં સૂચવ્યું છે તેમ વિશ્વનાથ જાની ત્રાહિત હોઈ તેને નરસિંહ તથા પર્વત વચ્ચેના સગપણ સંબંધની માહિતી ન હોય એ બતાવવા યોગ્ય છે, અગર તો સગપણસંબંધ સર્વત્ર જાણીતો હોવાનું સમજીને તેનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર ન જોઈ પણ હોય. તેથી જ તેના કાવ્યમાં એ બાબત ઉલ્લેખ નથી જણાતો. પરંતુ આ જે ભક્તો વચ્ચે કાકા ભત્રીજાનું સગપણ હતું એવું સાહિત્ય પ્રમાણુ શ્રી. હીરાલાલભાઈ “બુદ્ધિપ્રકાશ”ના તેજ અંકમાં પાના ૬૬ ઉપર લખે છે તેમ “વલ્લભદાસ” નામના એક કવિએ રચેલ ‘નગર ખંડ તથા સામલદાસના વિવાહ’ નામના કાવ્યમાંથી મળી આવે છે. વળી શ્રી. મુનશી લખે છે તેમ કવિ વલ્લભદાસ કે વિશ્વનાથ જાનીના બૂનાગદવાળા પર્વત મહેતા અને ત્રિકમદાસના માંગરોળવાળા પર્વત મહેતા, એ તે બૂદ્ધી બૂદ્ધી વ્યક્તિઓ નથી, પણ એક જ વ્યક્તિનાં નામો છે. વલ્લભદાસ કવિના આ કાવ્યની સં. ૧૮૭૦ માં મોરબી મુકામે સદ્દ સાલજના દરેતરી લખાએલી એક પ્રત અમારી પાસે છે, જે અંગે “ગુજરાતી”ના તંત્રી, શ્રી. નરવરદાસને બતાવી છે અને તેની એક નકલ તેમને હાપવા માટે ઉતારી પણ આપી છે.

વંશવૃક્ષની સત્યતા વિષે વધુ પ્રમાણ

તે કે આ કાવ્યમાં પર્વત મેહેતાને ત્યાં શ્રી રણછોડરાયજી સંવત ૧૪૮૪ માં જન્મ-ગઠ મુકામે પધાર્યાનું લખેલું છે, તે પણ તે બીજા પુરાવાથી બૂલબરેલું છે એમ સાબીત થઈ શકે છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયની ચર્ચામાં તે મહત્વનું ન હોય આ જગ્યાએ તે બાબત વિવેચન ક્યું નથી. વળી વિશેષ જાણવા જેવું તે એ છે કે આ કાવ્યમાં શ્રી નરસિંહ મેહેતાના જીવનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગો સંબંધે જે જે વર્ષો આપેલાં છે તે બધાં નરસિંહ દાઢાજીના “વૃક્ષમાન્ય” કાળને જ ટેકા આપનારાં છે. એટલે કે આ કાવ્યથી રાજકોટવાળા રા. અમૃતલાલજીના વૈષ્ણવ વંશવૃક્ષની સત્યતા નિઃસંશ્કેહ પ્રતિપાદન થાય છે.

(૮) ભક્ત અનંતપ્રસાદજીનો ટેકો

“અનંતપદસંગ્રહ” નામે પુસ્તકમાં નામં હડાળા હરખાર સાહેબ તરફથી સદ્. શ્રી. અનંતપ્રસાદ ત્રિકમલાલ વૈષ્ણવનાં પદો બહાર પડ્યાં છે. આ પુસ્તકની શરવાતનાં પહેલાં પાનામાં શ્રી. અનંતપ્રસાદજીએ પોતે લખેલું ‘પોતાનું’ ધાર્મિક જીવનવૃત્તાન્ત લખેલું છે. તેના પહેલા પાના ઉપર સ્વ. રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ શોધખોળ કર્યાં થઈ “ત્રિમાસિક પ્રાચીન કાવ્ય”ના અંક ૩ સને ૧૮૮૫ માં નરસિંહ મેહેતાનું જે ચરિત્ર લખેલું છે તેનો ઉલ્લેખ કરી અનંતપ્રસાદજીએ રા. બ. કાંટાવાળાના જ શબ્દો ટાંક્યા છે કે-(પાના ૨.)

“વિષ્ણુદાસને બે પુત્રો હતા, પર્વતદાસ ને કૃષ્ણદાસ. કૃષ્ણદાસને ત્રણ પુત્રો, જીવજી-રામ, નરભેરામ અને નૃસિંહરામ (નરસિંહ મેહેતા). નરસિંહરામના પુત્રનું નામ શામળદાસ. શામળદાસથી મેહેતાના કુટુંબનો નિર્વંશ થયો.” આગળ લખે છે કે, “કૃષ્ણદાસનાં ત્રણ પુત્રો જીવજીરામ, નરભેરામ અને નૃસિંહ મેહેતા, એ વળેનો નિર્વંશ ગયો છે. માત્ર પર્વત મેહેતાનો વેલો વૃદ્ધિ પામ્યો.” બીજે ટેકાએ લખેલ છે કે:-“અમરેલીના મળમુદાર જેઓ ગાયકવાડી રાજ્યમાં પ્રખ્યાત છે તે બધા પર્વત મેહેતાના વંશજ છે, અને તે સિવાય પણ એમના વંશમાં ઘણાંજ કુટુંબો છે, જેનો એક આખો આખો કંચ તથા કાઠિયાવાડની તમામ શાખાઓ ભેગી ઠરી મારા પૈકુંઠવાસી કાંકા પ્રભુલાલે બનાવ્યો છે.”

તે વંશાવળીની કવિતાજ ચાહ રહેવા બનાવી રાખી હતી; અને તે વિષે પણ આ ટેકાએજ ધસારો હોઈને અમે તેજ પર્વત વંશમાં છીએ એમ આ લખનાર (અનંતપ્રસાદજી) સુદ્ધાંને માટે નીચેના શબ્દોમાં જણાવ્યું છે:

“આ પેઢીનામું કોઈ પ્રભુદાસે કવિતામાં કરેલું છે + + + એ પ્રભુદાસ કદાચ પેઢીનામામાં આવેલા પર્વતદાસથી ૧૧ મા પુરુષ પ્રભુલાલ હશે.”

(આ વાત બરાબર છે અને તેની ખાતરી તેમને પણ થઈ હોય તેમ જણાય છે,) કારણ આગળ જ તેઓ લખે છે કે:-

“પ્રભુલાલ ને તેમના બાઈ ત્રિકમલાલ માંગરોળના વતની છે અને રાંધનપુરમાં રહે છે. રાણુદેવીની સુંદર ગાથા બનાવનાર અનંતપ્રસાદ એ ત્રિકમલાલના પુત્ર થામ.” (આ અવતરણો અનંતપ્રસાદજીએ રા. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાના લેખમાંથી કરેલાં)

આ પ્રમાણે સદ્ગત શ્રી. અનંતપ્રસાદજી લખે છે: આ પ્રભુલાલજી ખેતાલીસ વર્ષની વયે સંવત ૧૯૨૬ માં (જુલો વૈશાખવત્ વંશવૃક્ષ પાત્ર ૬૭) એટલે કે આજથી ૬૩ થી પહેલાં તો જીજરી ગયા છે. તેથી તે પહેલાં તેણે ૧૦-૧૨ વર્ષ અગાઉ આ “આંખા” વિષે કવિતા રચી હોય તો પણ તે તે નિહાન ૭૫ વર્ષ થયાં હોય, તે રા. આનંદશંકરભાઈએ સંવત ૧૯૬૧ માં નૃસિંહ મહેતાના કાળ સંબંધે સાવચેતીથી જે “કોથડો” ફેરવ્યો તેની પહેલાં એટલે કે આ સવાલ ઉપરિચિત થયા પહેલાં- આશરે ૫૦ વર્ષ અગાઉ રચાયેલો હોવાથી તેના ખરાપણા વિષે શંકા લેવા કાંઈ કારણ નથી અને આ આંખા રા. અમૃતલાલ જટાશંકર બુચે છપાવેલા વૈશાખ વંશ-વૃક્ષને સંપૂર્ણ મળતો હોય તે વંશવૃક્ષ પણ વિશ્વસનીય હશે છે.

એક શંકા અને તેનું સમાધાન

અત્રે કોઈ શંકા કરશે કે કચ્છ-કાઠિયાવાડના સમસ્ત વૈશાખ કુળનું આ વંશ-વૃક્ષ તે “આંખા” ઉપરથીજ રા. અમૃતલાલજીએ લખ્યું છે, તો તે શંકા નિર્મૂળ છે. જો રા. બુચે તે વંશવૃક્ષ, કેવળ આ આંખા ઉપરથી લખ્યું હતું તો જરૂર તે વિષે નોંધ લેત, કારણ કે તેને આ “આંખા” વિષે ઉલ્લેખ ન કરવાને કાંઈ કારણ ન હતું. હલત તેજાશ્રીને આ આંખા વિષે કશી ખબર ન હતી એમ અનુમાન થાય છે. કારણ કે વંશવૃક્ષનાં પ્રથમનાં ૩૦ મે પાને તેજાશ્રીએ પ્રભુલાલજીની ટુંકી જીવન નોંધ લીધી છે, તેમાં “આંખા” વિષે કવિતા રચ્યાની હકીકત લખી નથી. વળી રાજકોટવાળા રા. અમૃતલાલભાઈએ આ વંશવૃક્ષ સં. ૧૯૫૯ માં એટલે કે આ પ્રમ. સં. ૧૯૬૧ માં ઉપડયા પહેલાં છાપેલું છે, એટલે તેના ખોટાપણા વિષે આક્ષેપ કરવાને સ્થાનજ નથી.

વળી અત્રે વાંચકવર્ગે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જે વંશાવળી એક નાગરકુળની છે અને દ્વેષથી બીજા ગમે તે કહ્યે તોપણ સૈંકટો વર્ષથી નાગરો પોતાની કેળવણી તથા સંસ્કૃતિ વિષે બાણીતા છે, એ વાત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. આવા નાગરોને ભાં પોતાના બાપદાદાનાં પેઢીનામાં પરંપરાથી હતરી આવેલાં હોય એમાં નવાઈ નથી અને તેણે કરીને જ્યારે અમૃતલાલભાઈને જરૂર પડી ત્યારે એકલા જુનાગઢમાંથીજ નહિ પરંતુ સમસ્ત કચ્છ-કાઠિયાવાડનાં શહેરો-બુજ, રાજકોટ, નગર, ખંભાળીયા, વસાવડ, વૈરાવળ, પાટણ, મોરબી, ચોરખંદર, દારકા, માંગરોળ વગેરે સ્થળોથી માહિતી મળી શકી. આવી માહિતીના પરિણામ રૂપ વૈશાખ-વંશવૃક્ષને અવિશ્વસનીય કહેવાની શૃંષ્ટતા રા. મુનશીજી જેવા તર્કબાને જ કરી શકે.

(૯) કવિ રંગીલદાસનું પ્રમાણ

જો કે “પર્વત પચ્ચાશ”માં ત્રિકમદાસ નરસિંહ મહેતા તથા પરબત મહેતા વચ્ચે સગપણસંબંધ સ્પષ્ટ રીતે નથી લખતા, કારણ કે તેને તો તે સ્વયંજ્ઞાત સુપ્રસિદ્ધ હતો, તો પણ તેના દીકરા રંગીલદાસ (ગુજર્યા સં. ૧૮૮૪) પોતાના “દ્રોપદી પદ્ધ વિધાન” શબ્દમાં (સં. ૧૮૭૮ માં) લખે છે કે:-

કુંડળીઓ

“વસુ, ઇસમદ, વસદિ, રચથી, અનુન સંલિખ મારા,

તિમિ તીજ સવિવારકો, લાવો મંથ સુપ્રદાસ,

લલો અંથ સુપ્રકાશ સરસ સોરઠ ગઢે જૂના,
નાગર નરસિંહ લકત સુજગતપ્રસિદ્ધ નિપુના,
તિન કુલ ત્રિકમદાસ, ચયામતિ ગાયો સુચસુ,
શ્રી વલ્લભકુલપદ પ્રસાદ, પાયો સરવ ખસુ.”

આમાં “તિનકુલ ત્રિકમદાસ” એ શબ્દો ખતાવી આપે છે કે તેઓ એ એક જ કુલમાં થયેલા હતા.

વળી “સ્તુતિમાલા” તે જ રંગીલદાસની રચેલી છે, તેમાં વળી લખે છે કે (૧૧૮ મી કંડી)

“નિગુની કુલ નાગર નિપટ, નરસે અતિ મતિ છીન,
દામોદર હર હાર નિજ, જગત વિહિત તિંહી દીન.”

એ પ્રમાણે હાર દીધાનો પણ ઉલ્લેખ છે.

કીસનગઢવાળું ચિત્ર

આ ક્યો રા. વસંતરામ શાસ્ત્રીએ મુનશીને આપેલા જવાબમાં જે કીસનગઢ-વાળા નરસિંહ દાદાજીના ચિત્ર સંબંધે ઉલ્લેખ આપ્યો તે તરફ ધ્યાન ખેંચી લખવા રીત લઈ છું કે તેણે વર્ણન વાંચતાં જ રા' મંડલિક વૈષ્ણવ હતો, છતાં નરસિંહ મેહેતાને સતાવી હારપ્રાપ્તિનો પ્રસંગ કેમ પ્રાપ્ત કર્યો, એ ખાખતનો આપોઆપ પુલાસો થઈ જશે.

(૧૦) ભક્તિની એ જવાબો ક્યાંથી પ્રકટી ?

અત્રે “ભક્તિની એ જવાબો ક્યાંથી આવી ?” એ વિષે જો બોલ લખવા માટે મન લલચાય છે. શ્રી. નૃસિંહ દાદાજીમાં જે પ્રકારની ભક્તિ હતી તે ક્યાંથી આવી એ સંબંધની સાક્ષરોની કડાકટ અમોને તે નકામી લાગી છે. સાક્ષરો ક્રૂરત objective-ly બાહ્યનો જ વિચાર કરે છે, તે શા માટે subjectively, subjectively નો અર્થાત્ નૃસિંહદાદા પુલ્કનો વિચાર નહોં કરતા હોય, એ સમજી શકાતું નથી.

રા. મુનશીજી દૈમુદીના (જુન) પોતાના લેખમાં કણુલ કરે છે કે તે ચૈતન્ય કે રૂપ ગોસાઈની અંગત પ્રેરણાથી ભક્ત નહતા થયા, તથા તેણે તે સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો હતો, એ પણ તેણે કહેવું નથી. તો પછી શું એકલા તેજ સંપ્રદાયના ભટકતા ભક્તો-સંતોની પ્રેરણાથી નરસિંહ આવા કિર્ગતવિજયી ભક્ત થઈ પડયા ? આ પ્રમાણે માનવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. શું તેણે કંઈ બીજું વધારે પ્રબળ કારણ નહોતું ?

હલીલ ખાતર કદાચ માનો કે એ જ સંપ્રદાયની પ્રેરણાના વાતાવરણમાં નરસિંહ જન્મેલા તો તે વખતે શું શુભચાત-કાઠિમાવાડમાં બીજા ભક્તો એટલે કે ભક્તિચોંગ માનનારા નહતા ? બીજાઓએ પણ તે જ પ્રેરણા ઓલી હોવી જોઈએ તો પછી તેઓ કેમ નરસિંહ જેવા ન થયા, એ સમજાતું નથી. મુનશીજીના માનીતા ભીમ, શ્રીધર વગેરેએ કેમ ચૈતન્યના સંપ્રદાય પછી જન્મ્યા છતાં ભારત ગળવ્યું નહિ ?

રા. મુનશીજી કહે છે તેમ નરસિંહને ૭૦ વર્ષ મોટા લેખીએ તો પણ નરસિંહના જેવા જળકતા તાલા તો ક્યાંઈ દક્ષિણેયર આવડ પડતા નથી. આગળ ખાલજી કુખડકો જ કેમ ? માફી છાંદિ પ્રમાણે તો તેનો એક જ પુલાસો છે. Gopalprasad Rao

born every day. Napoleons, Caesars and Alexanders or in the field of religion also saints and prophets are born at rare intervals.

અત્યારે આ ગાંધીયુગના હિંદમાં જુઓ તો શું દેખાય છે? બીજા સત્યાગ્રહની ચળવળમાં ભાગ લઈ લેલમાં જઈ ખાલી ટોપીધારી પોતાને ગાંધીજી માનતા હોય તો ભલે; પણ શું કોંગ્રેસ પક્ષી કે મવાલ પક્ષના, શું હિંદુ કે મુસ્લીમ, શું સનાતની કે સુધારક, બધા ગાંધીના તેજ આગળ ઢાળા લાગે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ સર્વે મુક્તકંઠે કે આડકતરી રીતે પણ સ્વરાજ્યની ચાવી-હિંદની ચાવી તેના હાથમાં છે, એમ સૂચવી તે કદાચ પરલોકની મુસાફરીએ જશે તો પછવાડે શૂન્ય છે, એમ પોતાના વર્તનથી પૂરવાર કરે છે. એટલે કે જે કંઈ છે તે તેના 'વ્યક્તિત્વ'માં છે, જે નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે.

નરસિંહનું વ્યક્તિત્વ

નરસિંહ કાઠાજીમાં પણ તેવું "વ્યક્તિત્વ" હતું. તેને માટે ચૈતન્ય સંપ્રદાયની પ્રેરણા કદપવાની બીજકુલ જરૂર નથી. કોઈ પણ સામાન્ય સંપ્રદાયની ભૂમિકા હોય તો તેમાં "વ્યક્તિ"વાળો, જેને જેઓ જડવાદી નથી તેઓ પૂર્વજન્મના "સંસ્કારી" પ્રભુના કૃપાપાત્ર આત્માઓ કહે છે, તેવા પુરવો જગમીજ ઉઠે છે. એમાં અમોને તો બીજકુલ નવાઈ લાગતી નથી. વળી નરસિંહ મહેતા ખુદ તેમ જ તેમનું ચરિત્ર લખનાર બધા એકજ અવાજે લખે છે કે, લાલીના મેહુણી રીસાઈ તેણે તપ કરી ગોપનાથજીને પ્રસન્ન કરતાં, શ્રી ગોપનાથજીએ નરસિંહની માગણી ઉપરથી પોતાનું બહાણ ધબક, જે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા, તેની સાથે નરસિંહનો એટો કરાવતાં, પ્રભુએ તેને પોતાનો નિત્ય અખંડ રાસ ખતાવી, તે લીલા ભૂતળ ઉપર ગાવા આજ્ઞા કરેલી. પણ રા. મુનશીજી જેણે ભક્તિ-એટલે પ્રભુજીને તેના સ્વાભાવિક પાત્ર સ્ત્રી પરથી લઈ કાલ્પનિક પ્રભુ પર ઠેરવવાથી તેનું થયેલું પરિવર્તન, એવી વ્યાખ્યા આપે છે. (જુલો ભક્ત કવિશ્રી કથા-રામભાઈનું આંતરજીવન પાના ૪૦૦ ઉપર સા. શ્રી. નર્મદાશંકરસાઈ મહેતાના વ્યાખ્યાનમાંથી) તેના જવાને આ રહસ્ય ક્યાંથી ગળે ઉતરે કે સમભય? તેને તો આ બધું ગપ-અસંભવિત લાગે, પણ અત્યારે રાષ્ટ્રીય ગીત સમાન થઈ થરેલ "વેણુવળન તો" નું થઈ રચનાર ખુદ શ્રી. નરસિંહ મહેતા પોતા વિષે અસત્ય લખે, જે ઘુંટડો ગળે ઉતરતોજ નથી. નથી નરસિંહ મહેતાને રામાનંદીની દીક્ષા લેવી પડી કે નથી નરસિંહને ચૈતન્ય કે વલ્લભાચાર્યનાં ચરણ સેવવાં પડ્યાં. તેને તો શુદ્ધ ભક્તિના (રા. મુનજીનો પ્રભુજી નહીં) મહાન આચાર્ય સાક્ષાત્ શંકરજી શુદ્ધ ભક્તિનો માર્ગ દેખાડેલો છે અને તે નરસિંહે સાક્ષાત્ અનુભવેલો-જોયો છે. રાસમાં સખીચોની સાથે રમેલ છે. પણ આધુનિક જડવાદના પુઝરીઓ આગળ આમ બોલવું તે બહેરા આગળ ચાંખ કુંકવા જેવું છે.

(૬૧) શ્રી નર્મદાશંકરે મુનશીની ભક્તિની વ્યાખ્યાનું કરેલું ખંડન

શ્રી. નર્મદાશંકરે જાણ્યે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં (જુલો પાનું ૪૦૧-૪૦૨ ભક્ત કવિશ્રી કથારામભાઈનું આંતરજીવન) શ્રી. મુનશીજીની "ભક્તિ"ના વ્યાખ્યાનનું ખંડન કરનાર સાદું વિવેચન કર્યું છે. એવરે તો તેઓ કહે છે કે:- (પા. ૪૦૨) "કોઈ પણ રીતે જ્ઞાન શાસ્ત્ર અથવા ભક્તિશાસ્ત્ર ભગવાનને દલિપન પદાર્થ માનવુંજ નથી. ઉલટું સંસારી સાચા

કેખાતાં શ્રી આદિ પ્રેમનાં પાત્રો ભક્તિની દૃષ્ટિમાં કાલ્પનિક છે અને પરમેશ્વર સ્વાભાવિક સત્ય છે, એવું દૃઢ થયેલું હોય છે. જો શુદ્ધ જ્ઞાનનો અનુભવ નિરાલંબ હોય તો તેને ભ્રમ કહે છે. તે જો સાલંબન ઘેરવે વસ્તુને લગતો હોય છે તો તેને સાક્ષાત્કાર કહે છે. આવા અનુભવ ભક્તોને થાય તે જો માનસશાસ્ત્ર પ્રમાણે માનવામાં આવે અને કલ્પનાજ મનાય તો જીવાત્માને યતો તેના કામ ક્રોધાદિ વિકારોનો અનુભવ પણ મિથ્યા માનવો પડે. જીવને પોતાના સુખદુઃખાદિ વિકારોનો અનુભવ જો સાચો ગણી શકતો હોય, તો ભગવદ્દાવેશ વડે યતો તેના સંયોગના આનંદનો અનુભવ હોય તો તે પણ સાચો માનવોજ પડે, અમુક પ્રકારનાં ચિત્રો વડે સૌંદર્યનો અથવા સંગીતનો અનુભવ લેવાતો નથી, તેથી સૌંદર્ય અને સંગીત નિરાલંબન ભ્રમ છે, એમ આપણે કહી શકતા નથી. તેમજ ભગવાનનો જ્ઞાવજન્ય અનુભવ આપણને નથી યતો તેથી સર્વ કાંઈને પણ નથી યતો અથવા થાય છે તો તે કાલ્પનિક પ્રભુ ઉપર રતિ ઠાલવે છે એવું માનવું તે બુદ્ધિનું અદ્ભુત સાહસ ગણાય. પ્રભુને કાલ્પનિક માનવામાં સર્વ આસ્તિક્યવાદનો અંત આવે છે અને ભક્તિશાસ્ત્રને તિર્ણજિલિજ આપવી પડે એવી સ્થિતિ હોવી થાય છે.”

(૧૨) દીકાકાર ગોપીશ્વર અને ગોપનાથ જુદા જ છે.

પણ ઉપર પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરે તો તો શ્રી. ગોપનાથજી પ્રસન્ન થયા, શ્રીકૃષ્ણે રાસ કેખાડયા, તેમાં નરસિંહ મહેતે સખીઓ જોઈ તેનાં નામ મેળવ્યાં, મંડલિકના કરબારમાં હાર મળ્યા વગેરે માનવું પડે અને તે જો માને તો પછી રા. મુનશીજી અને આનંદશંકરભાઈ ગુરના જ્યાંએ એવાને-નવી શોધ કરી બહાર પ્રકાશમાં આવવાનું દ્વાર બંધ પડે; તેથીજ લલિત ત્રિવે પણ કાલ્પનિક વ્યાખ્યાઓ જોડી કાઢી, તેને સ્પષ્ટ જળમાં ગુંથી પોતાની “સાક્ષરતા”ની છાપ તેના ઉપર મારી “આ ઉત્ક્રમણયુગમાં રા. મુનશીજી ઉત્ક્રમણ કરવાના ધમપછાડા મારી રહ્યા છે.” તેટલા માટે “ગોપીશ્વર” મહાદેવ સાથે, “ગોપનાથ”ના નામની સામ્યતાને વળગી પડી, ગોપનાથ પ્રસન્ન કર્મની વાત હડાડી કેવામાં આવે છે ને રાસ જોવાની વાત પણ હડાડી ટક, ચૈતન્ય સંપ્રદાયના ભટકતા સાધુ પાસેથી સખીઓનાં નામ મેળવવાનો મહાન તર્ક કરવામાં આવે છે; કારણ વિદ્વાન આનંદશંકરભાઈ બીજાની વિદ્વતા સહન ન કરી શકતા હોવાથી બીયારા મહેતાજીને અભણ ટેવી-સ્કંદ-પુરાણ, પ્રભાસ ખંડ, બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ વગેરે તેણે વાંચ્યાં જ હોવાં ન જોઈએ એમ માની લે છે. વિશેષમાં તો “વિદ્વજ્ઞ માધવ”નો લખનાર પોતે તો મહાદેવનું નામ નથી આપતો છતાં તેના દીકાકારે કોણ જાણે શા આધારે ગોપીશ્વર નામ લખ્યું, તેના નામની, નરસિં મહેતાને કમનસીબે કે સાહિત્યની ખાણમાં આ શોધ કરનારનાં સદ્ભાગ્યે, ગોપનાથ સાથે સામ્યતા કેખી કે નાહું પકડી લીધું. તેઓની સામ્યતા પ્રમાણે નરસિંહ મહેતાનું ગાહું ૬૦ વર્ષ પાછળ ઠેલાયું. ધન્ય છે આવા સાક્ષરોને !

આ ઉપરથી અને તો પીકવીક ચેપર્સમાં પેલી imn ધન (વીશી)ના પંચીયાના એક પથર કેતરેલા અમુક અક્ષર ઉપરથી એક પ્રાચીન લેખની શોધ થયાનું કારણ પાઠ આવે છે, પણ લખાણના ભયે તે ન લખતાં વિરમ્ છું.

સરસ્વતીના દરબારમાં મહેતા વિરૂદ્ધ મુનશી

ન્યાયપતિ: સાક્ષરી ગુજરાતી જનતા

વાદી: રા. મુનશી.

પ્રતિવાદી: લકત કવિ નરસિંહ મહેતા.

અર્થવાનો મુદ્દો: પર્વત મહેતા વચ્ચેનો સગપણ સંબંધ અને તેમનો સમય.

પ્રતિવાદી લેખક: રા. નરવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈ બી.એ.

(લેખકે ૭ મે, “ગુજરાતી” તા. ૧૬-૭-૩૮)

રા. મુનશીનો આરોપ

“કવિ પોતાને “પરબતનો પરિવાર” કહેવે છે, પણ તે નરસિંહના કાકા હતા એવો હલ્લેખ દેખાતો નથી.”

“વિશ્વનાથ બનીએ (સં. ૧૭૧૪) નરસિંહચરિત્રમાં લખ્યું છે કે જુનાગઢમાં પર્વત મહેતાએ નરસિંહ મહેતાને પોતાને જીવન કીર્તન કરવા તેડ્યા હતા, તેમાં પણ પર્વત ને નરસિંહ સગા હતા એવો હલ્લેખ નથી. અને અકાશકે જુનાગઢનું માંગ-રોજી કરી બધું બેસતું કરી દીધું છે.”

“છેલ્લે હકીકત આમ નીકળે છે: સં. ૧૭૧૪માં વિશ્વનાથ બની, મહેતાની એક હંતકથામાં, જુનાગઢનો પર્વત આણે છે. એ હંતકથા ધીમે ધીમે વધી અને વધેલી હંતકથાને આધારે સં. આશરે ૧૮૨૫ માં ત્રિકમદાસે પોતાના માંગરોજના પૂર્વજ પર્વતદાસને બનીવાળા પર્વતદાસ માની, પર્વતપચ્ચીશી લખી, અને કૃષ્ણ મહાત્મા તેનો સંવત પણ નરસિંહના મનાતા કાળની આસપાસ મૂક્યો.” (જુલો “કૌમુદી” માસિકનો મે ૧૯૩૩ નો અંક, પાનું ૪૨૭).

(મતલબ કે રા. મુનશીની ચીઝરી-દલોલા સિદ્ધાન્ત-ને ખોટા પાડવાને અંગે બધાએ કાવતરું રચ્યું).

આ હપનામાં રા. મુનશી ચાલુ વાતો ઉપર આર મૂકે છે (૧) નરસિંહ મહેતાના પર્વત મહેતા કાકા હતા, એમ કોઈએ પૂછ્યું નથી. (૨) પર્વતપચ્ચીશી

મારા લખાણમાં વિશ્વનાથના કાવ્યમાં જુનાગઢને બદલે માંગરોળ શબ્દની મેં કરેલી યોજના ખોટી છે. (૩) વિશ્વનાથ જાનીના કાવ્ય ઉપરથી ત્રિકમદાસે કાવ્ય લખી કાઢ્યું અને રા. મુનશીને છેતરવાને ખોટા પાડવાને કુખ્ય મત્યાણું સં. ૧૫૦૧નું વર્ષ ગોઠવી દીધું.

આ ત્રણે આક્ષેપો નાપાયાદાર છે, એ પૂરવાર કરવાનો મારો હેતુ છે.

પહેલા આક્ષેપ સંબંધમાં થોડોક ખુલાસો તો મારા સહસંપાદક રા. નયનસુખ-રાયે કરેલો છે. છતાં તેના ટેકામાં ખીલે પુરાવો છે તે રજૂ કરું છું.

ખીલ આક્ષેપમાં વિશ્વનાથ જાનીના કાવ્યમાં રચળ સંબંધમાં કરેલો નામનો ફેરફાર સંબંધિત છે, તે આ લેખમાં દર્શાવશે.

(૧) ત્રિકમદાસે વિશ્વનાથ જાની ઉપરથી કંઈ લીધું નથી

ત્રીજા આક્ષેપના સંબંધમાં તો એટલું જ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે એ તો કેવળ રા. મુનશીની કલ્પના છે. કોઈ પણ રીતે પર્વત પચ્ચીશીતું કાવ્ય વિશ્વનાથ જાનીના કાવ્ય ઉપરથી રચુરણા થઈને કવિ ત્રિકમદાસે રચ્યું, એ રા. મુનશીએ પૂરવાર કીધું નથી; કારણ કે તેમની કલ્પના સાચી હોત તો પર્વત પચ્ચીશીમાં નરસિંહ મહેતાને પોતાને ઘેર કીર્તન કરવા તેડયા અને ત્યાં દ્વિત્વ કારીનો ચમત્કાર, જે વિશ્વનાથ જાનીએ મુદ્દામ વર્ણવ્યો છે, તે સંબંધમાં કંઈ પણ ત્રિકમદાસ લખ્યા વિના રહેતે નહીં. એટલે રા. મુનશીની આ કલ્પના નિરાધાર છે, અને કુખ્ય મત્યાનો અથવા રણછોડજી પધાર્યાનો સંવત ખોટા અડાવી દીધો, એ પણ એટલું દૂષિત અતુમાન છે. વિશ્વનાથ સં. ૧૭૧૪ માં થયો અને ત્રિકમદાસ સં. ૧૮૨૫ માં થયો, તેથી પાછલા કવિએ પહેલામાંથી ચોરી કરી એમ કેમ કહી શકામ? એટલે એ આરોપ સ્વતઃ નિર્બળ અને દૂષિત હોવાથી ઉડી જાય છે, અને ઉત્તરને ચોગ્ય નથી.

(૨) કવિ વલ્લભદાસની યોગખાણ

હવે પહેલા એ આરોપો વિષે આપણે વિચાર કરીશું.

કવિ વલ્લભદાસ નામનો એક કવિ થઈ ગયો છે. તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે ખીલ કવિજાની માફક તે કેવળ આખ્યાન રચતો નથી, પણ ઇતિહાસનાં ચોક્કસ વર્ષો પણ સાથે આપીને ઐતિહાસિક આખ્યાન—એક પ્રકારનો ઇતિહાસજ—તે રચે છે. આ કાવ્ય આખું હજી હાથને પ્રસિદ્ધ થયું નથી. પણ કવિ ત્રિકમદાસે તેનો ઉપયોગ (૧) પોતાના આત્મચરિત્ર ૩૫ “મારી હકીકત”માં કરેલો છે; (૨) “નાગર ત્રિમાસિક” નામનું એક ચોપાનિયું નીકળતું, તેમાં એમાંથી ઉતારાઓ લેવાયલા છે. (૩) આ ગ્રંથનું પૂર ૨૦ કડવાનું છે, તેમાંથી ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં આઠેક કડવા નેટલો ભાગ ચિલા પ્રેસમાં છપાયેલો છે. તેનું મૂળ નામ તો “આદિ પુરાણે નાગરખંડ તથા શામળદાસનો વિવાહ” એવું છે. તેમાં “રણછોડદાસ ભેઠતાજીએ સર્વ નાગર શુદ્ધરથોને સાજાં ખેડા નીતિપ્રકાશ પ્રેસમાં છાપ્યા. સને ૧૮૭૦, સંવત ૧૯૨૬” અને તેનું નામ ઉક્ત પ્રકાશક અને મુદ્રક “મહાદેવજીનો વીવા તથા નાગરોની ઉત્પત્તિનો ગરબો” એવું રાખેલું છે. આની એક પ્રત ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંગ્રહમાં છે.

તે ઉપરથી “બુદ્ધિપ્રદાય” માસિકમાં ૬, ૩. ૧૯૭૧ માં તેના વિદ્વાન તંત્રી રા. હીરાલાલ પારેખે, અમારા તરફથી પ્રકટ થયેલા “ત્રિભંગાચરણ” કાવ્ય અને અગ્નિ” એ પુસ્તકનું અનલોકન કરતાં, છૂટ્ટી ઉપયોગ કર્યો છે. એ વિષે મારા લેખમાં આગળ પણ ઇસારો આવશે.

એક બ્રમણ નિરાકરણ

અત્યાર સુધીમાં એવો બ્રમ વિદ્વાનોમાં હતો કે આ કાવ્યનો કર્તા પ્રેમાનંદસુત ક્રમ્મદ વલ્લભદાસ છે. પણ તેની આખી પ્રત સળતા, આ બ્રમ તે બ્રમ હરે છે. કારણ કે ચોળીસા વલ્લભ કવિએ શામળદાસનો વિવાહ કર્યો નથી, પણ હવે પ્રેમાનંદે કર્યો છે, અને તે સ્વ. હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળાએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ બ્રમણ કારણ એ ઉપરથી સમજાય છે કે રા. માનચંદર પીતાંબરદાસ મહેતાએ “નાગરૈત્પતિ”ના લેખમાં એનો એ પ્રમાણે પાઠ્યરૂપનોમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. મૂળ ગ્રંથ આ વિદ્વાન શોધકના અને નાગર “ત્રિભંગ” પરના સંપાદકના લેવામાં સંપૂર્ણ આવેલો નહોતો તેનું અને કિંવદંતું આ પરિણામ છે.

સગપણસંબંધનો મજબૂત પુરાવો

સુશાયે આ કાવ્યની એક સારી પ્રત હાથ આવી છે. હાલમાં તે અમરેલીવાળા ગાયકવાડ સરકારના વકીલ રા. રા. વિનોદરાય લેસુખરાય મજમુદારના (પર્વત મહેતાના એક વંશજ, અને નરસિંહ મહેતાના દુકના) કબજામાં છે, અને તે મને મારા કારિયાવાડના પ્રવાસમાં લેવા મળી હતી. તેના ઉપરથી તેની એક સારી નકલ કરીને મારા સહસંપાદક રા. નયનસુખરાયે મને આપી છે. આ કાવ્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. એની ઇતિશ્રીમાં નવે પ્રમાણે લખાણ છે:

“ઇતિ આથ પુરાણે નાગરખંડ તથા શામળદાસનો વિવાહ સંપૂર્ણ લિખિત” ભદ્ર લાલજી સં. ૧૮૭૦ ના જ્યેષ્ઠ વદી ૪ સોમે મોરબી મધ્યે વાસ્તવ્ય ઐતિહ્ય જ્ઞાતિ લિખિતમિદં”

આ કાવ્યની સહાયથી રા. મુનશીના પહેલા બે આરોપો ઓટા છે તે ઠરાવી સકાયે. હવે વહીવટીદારના “નાગરખંડ અને શામળદાસનો વિવાહ” કાવ્યમાંથી ઉપયોગી હોવારે:

કડવું ૭ મું; રાગ દેશાખ

તમે સંભળો શ્રોતાજનને, મેંતા નરસે તે ધન્ય ધન્ય લે;
તેના પુત્રનો વિવાહ ગાથું, હરિસક્તને સરણે થાથું. ૧
ગઢ જૂનો જ્યાં ગિરનાર, ત્યાં તીરથનો નહિ પાર;
વસતા પતેશ્વર (સોમેશ્વર) છે દ્વેષ, ગિરિ દેવાચળ છે પવિત્ર. ૨
નવ નાથ ચોરાશી સિદ્ધ, પૂજે તે પામે તપ નિષ્ઠ;
પૂરી દ્વારિકા છે પરમ ધામ, જ્યાં બેઠા શ્રી સુંદર રમામ. ૩
જેને સમરતાં અથ નારો, રતનાકર જરણે પાસે;
પ્રતિબંધ પ્રલાસ કૈલાસનો, અડસક કોટી તીરથના વાસનો. ૪
પંચ શ્રોતા સરસ્વતી રાજે, નામ લેતાં પાતક લાજે;
સરસ્વતી, કાંપલા, હિરણ્યા, વ્રજની, ત્યાંટામતિ કન્યા. ૫

નિત્ય કેવ કહાંકિ વાળે, સોમનાથ પ્રત્યક્ષ બિરાળે;
 ન્યાં છે માહવાસ્થળીનું ધામ, ગયા શ્રાદ્ધ તણું નહિ કામ. ૬
 મહા પુણ્ય પવિત્ર છે દેશ, યાયે ચણ્યાગ હરમેશ;
 નાત નાગરી રહે ગઢ માંહે, નિત્ય આનંદ જોગ્યવ યાયે. ૭
 એક મહેતો પુરુષોત્તમ નામ, પટ શાસ્ત્ર ને વિદ્યા ધામ;
 કાશ્યપ ગોત્ર ને હત શર્મ, ત્રિપ્રવર વેદકાંડ છે કર્મ. ૮

પૂર્વ છાયો

કર્મ કાંડના ચૌદ કાંડ છે, ચતુર વેદ કહીવાય;
 ખોખો ખેતર પાળ તેને, અંબા શક્તિ સહાય. ૯

ઠાળ (થાલુ)

રિક્તિ સિક્તિ ને શાસ્ત્ર સંપત, પરમ કુલ પાવન;
 પુત્ર બે તેને થયા, તે પરમ રૂપ રતન. ૧૦
 પરબત મેતો વડા પુત્ર થયા, કૃષ્ણદાસ લોહા થયા;
 પછી પિતાએ સંન્યાસ લીધો, હારે બે ભાઈઓ જીજ્ઞાસ રહ્યા. ૧૧
 કૃષ્ણદાસ થયા રાજ્યશ્રી, પરવત હરિના ભક્ત;
 પુત્ર ત્રિ થયા કૃષ્ણદાસને, સંસારી અતિરિક્ત. ૧૨
 પછી પરબતને એક નરબત, સુત થયો તેને હરદાસ રામ;
 કૃષ્ણદાસને નરસૈ મેતો, જીવણ, નરભેરામ. ૧૩
 ત્રિ ત્રિસુત થયા બે ભાઈઓ ને તે જીનાગઢ મોઝાર;
 પર્વત મેતો ભક્ત હરિના, કહું તે વિસ્તાર. ૧૪
 તુલસી કર વાળી કરી, ખટ માસ દ્વારકાં નયે;
 છ મહિના રહે દ્વારકાંમાં, સેવે હરિના પાયે. ૧૫
 વૃક્ષાવસ્થા થઈ તે વારે, સ્વપ્નમાં હરિયે કહું;
 જીનાગઢમાં રહો મેતા, હું નિત્ય તમ પાસે રહું. ૧૬
 સર્વત્ર ચોદસો ચોરાસીએ, વૈશાખ સુદ એકાદસી; /
 પ્રકટા પ્રભુ મંદિર મેતાને, વાવ ગોમતીમાં વસી. ૧૭
 તેનું નામ રજુછોડછ છે, જીનાગઢ મોઝાર;
 પરિવાર પરબત કૃષ્ણદાસના પ્રાણના આધાર. ૧૮
 તેની સેવા કરે પ્રીતે, પુત્ર બે બાંધવ તણા;
 નાનો તેમાં નરસૈ મેતો, તેની પ્રીતિ આદર ધણા. ૧૯
 પિતા નરસૈ મેતાને, એક તળાવું વસાવિયું;
 ત્યાં ગોપનાથનું મંદિર જીતું, ઇંદ મન તેનું લઈ. ૨૦
 પિતા ચાંતિ થયા પછે, તે ત્રણે ભાઈઓ ત્યાં રહ્યા;
 જીવણ, નરભેરામ, નરસૈ, કાસના જે કહ્યા. ૨૧

(તે પછી નરસૈ મેતાને ભાણીએ કંઈ કહણ વચન કહ્યાં તે વગેરે જાણીતો ઇતિહાસ છે.)

હાલ્ય રચાયતો સમય

આ કાવ્ય કવિ બીસદાસે, વિ. સં. ૧૭૮૨ પછીના કાલથી વર્ષમાં રચેલું છે, એમ અનુમાન વામ છે, કારણ કે તેણે નાગરોની નાટ્યાભિનય પ્રતિદાસ ત્રી મુખી આપેલો છે, જુઓ ૬ કા કડવાની ૧૮ મી કડી.

“સંવત સનર ખ્યાસીએ યથા, દક્ષીણ દેસે ગાસ;
સર્વે નાગર નીસર્યા, નગરને કુટી આસ.” ૧૮

આ કાવ્યની નકલ સં. ૧૮૭૦ માં થયેલી છે, અને તેના નવનમુદ્રણના કાલના પ્રણેતામહ ગવરીદાસને તે પછી મળી હતી. એટલે આ કાવ્ય સં. ૧૮૭૦ પહેલાં અને સં. ૧૭૮૨ પછી વચમાં રચાયલું, એ તો ચોક્કસ છે. કવિ નર્મદાચંદ્રે પોતાના આત્મચરિત્રરૂપ મંથ “સારી હુકીકત”માં આ વલ્લભદાસ કવિના કાવ્યના ૬ કા કડવાનો ઉપયોગ કરેલો છે, અને તેમાં વડનગર ત્રણ વાર લાગ્યું તેના ચોક્કસ વરસો આપેલા છે. તેમાં ત્રીજી વાર વડનગર સં. ૧૭૮૨ માં મરેહાઓના ગાસે લાગ્યું, એમ કવિ નર્મદાચંદ્રે પણ જણાવે છે. (જુઓ “શુભરાત” માસિક પુ. ૮ મુ, અંક. ૪ થી)

હેવટનો નિર્ણય

મારો દેહેવાનો આશય એ છે કે વડનગર વૈષ્ણવોતું વંશવદ્ધ વૈધાન યુગ અને છપાયું સં. ૧૯૫૯ માં, તે પહેલાં સં. ૧૭૮૨ થી ૧૮૭૦ માં લખાયેલા પુસ્તકમાં જે વંશવેલો કવિ વલ્લભદાસે સમજાવ્યો છે તે તો મુનશીજી ખોટો નહીં માને. ત્રિકમ દાસે લખીમાંથી ચોરી કરી તેમ વલ્લભદાસે પણ કરી એમ તો નહીં કહી શકે, એમાંથી ઉપયોગી ભાગ ઉપર આધાર છે, તે ઉપરથી એટલું તો સુતરિત થશે કે પર્વત મહેતા અને નરસિંહ મહેતા એ બે વચ્ચે કાકાસત્રીજીનો સગપણ સંબંધ હતો; એટલું તો કાકાભાઈ-શુભરાતના કવિઓ તે સમયે જાણતા હતા, વલ્લભદાસના કાવ્યના ઉપર ઉતારેલા ૭ મા કડવાની ૧૧ મી ૧૨ મી અને ૧૩ મી કડી ઉપરથી કોઈ પણ જોઈ શકશે કે પર્વત મહેતા કાકા હતા અને નરસિંહ મહેતા સત્રીજી હતા. અને તેઓ સં. ૧૪૮૪ માં હયાત હતા. આ વલ્લભદાસ કવિ ત્રિકમદાસનો સમકાલીન, વરસો ભેટાં લાગે છે, અને તેણે સગપણસંબંધ ફેડ પાડીને સમજાવ્યો છે, અને તે છાપેલી વંશવેલી સામે મળતો આવે છે.

આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે પર્વત મહેતા અને નરસિંહ મહેતા વચ્ચે કાકા-સત્રીજીનો સગપણસંબંધ હતો, તે વિષે ત્રી મુનશીજી જે ચંકા થાય છે તે નિર્મૂળ છે; અને વલ્લભદાસ વાતો સાચી પડે છે, અને જીવાન કલ્પિત વાતો અસત્ય હશે છે.

(૩) પાઠસેદની યોજના સચુકિત અને વાજબી છે

વર્તમાનકાલના કાળનો ઉપયોગ “પ્રજિપ્રકાશ”ના વિદ્વાન તંત્રી રા. શ. હિરાલાલ ત્રિ. પારખે, “ત્રિકમહાસના કાવ્યો અને ચરિત્ર” એ નામના પુસ્તકનું અવલોકન કરતાં, કહ્યાં છે. તેમના ઉતારામાં અને મેં આપેલા ઉતારામાં કેટલાક પાઠફેર અને શબ્દશુદ્ધિ શિવાય મતલબમાં કશો મહત્વનો ફરક નથી. ત્રિકમહાસ કવિ, જે પર્વત મહેતાના વંશમાં ૧૦ મી પેઢીએ હતરી આવેલા છે, તેઓ સ્વર્ણશની હકીકત પરંપરાથી જોડેલી શુદ્ધ અને સાચી જાણે તેટલી વલ્લભહાસ જાણે નહીં, એ કહેવાય છે. ત્રિકમહાસ અને માંગરોળ, જૂનાગઢ વગેરે અનેક કથાઓના હબરો વેળાએ આજે હજી સુધી હતવ જીવે છે પરંપરાથી અને સ્ત્રી ચોક્કસ માને છે કે માંગરોળમાં જ વિ. સ. ૧૫૦૧ ના માસ સર સુદ ૬ ને (બુધવારે) શ્રી રણછોડરાયજી ગોમતી વાવમાં પધાર્યાં, અને પછી પર્વત મહેતાને મંદિરે પધાર્યાં. પણ કવિ વલ્લભહાસ એમ લખે છે કે સં. ૧૪૮૪ માં વૈશાખ સુદ એકાદશીએ રણછોડજી જૂનાગઢમાં પર્વત મહેતાને ત્યાં ગોમતી વાવમાં પધાર્યાં. પાટણનો કવિ વિશ્વનાથ પણ એવું જ જૂનાગઢમાં “સિંધુતીર” જણાવે છે; પણ એ જ કવિએ જૂનાગઢ, માંગરોળ સ્થળની ભૌગોલિક સ્થિતિની માહિતી જાણતા હશે ખરા, પણ કંઈક જાણી. કારણ કે જૂનાગઢમાં ગોમતી વાવ જ નથી. તેની એમને ખબર હોત તો આમ લખતે નહીં. વિશ્વનાથ તો જૂનાગઢમાં સિંધુતીર મૂર્તિ મળી એવું જણાવે છે; એટલે તેણે સિંધુતીર આવેલા માંગરોળ ને બહાર જૂનાગઢ ભૂલમાં લખ્યું છે, એમ હકીકતો તપાસતા અનુમાન કરવામાં કશો વાંધો નથી. અને એ કારણે મેં વિશ્વનાથ જાનીનો ઉતારો આપ્યો છે, તેમાં એટલે કે ત્રિકમહાસના કાવ્યના આરંભમાં અને ગુજરાતી પ્રેસના પંચાંગમાં પર્વતાખ્યાન છપાવતાં સુધારો કર્યાં છે, તે સુદ વાચકોને વારતવિક જણાયા વગર નહીં રહે. જો એમ કરવામાં નહીં આવે તો જૂનાગઢમાં સિંધુતીર રણછોડજી પધાર્યાં, એ વાક્યનો અર્થ અને સંગતિ શી રીતે યોગ્ય થશે ?

ગુજરાત વર્તમાનકાલનો સૌસાયદીએ છાપેલા કે. ઇ. એક અજ્ઞાત કવિના રચેલા નર સૈયાના આખ્યાનમાં પણ વલ્લભહાસ કવિની માફક જૂનાગઢમાં ગોમતી વાવની વાત લખી છે. પણ ગોમતી વાવ જૂનાગઢમાં છે ખરી ? એટલા માટે પર્વતાખ્યાન છપાવતી વખતે જૂનાગઢને બહાર માંગરોળ શબ્દ પસંદ કરવાની વિશ્વનાથના કાવ્યમાં જરૂર છે, અને એટલા સુધારો કરી લઈએ તો સિંધુતીર(માંગરોળમાં) ગોમતી વાવમાં શ્રી રણછોડજી પધાર્યાં, એમ અર્થ યોગ્ય થશે, અને તેજ ત્રિકમહાસની પર્વતપચ્ચીશીતું કાવ્ય અને હાલની ખુદ માંગરોળની પરિસ્થિતિ જોતાં સુસંગત છે. સામાન્ય રીતે એવો નિયમ છે કે જ્યાં જ્યાં શ્રી દ્વારિકાધીશ રણછોડરાયના સ્વયંભૂ સ્વરૂપો બિરાજે છે ત્યાં ત્યાં ગોમતીનો સંબંધ છે. ડા. ત. જી. દ્વારિકામાં ગોમતી (સમુદ્ર) છે. માંગરોળમાં ગોમતી (વાવ) છે; અને ડાકાર ગામમાં પણ ગોમતી (તળાવ) છે. આ સર્વ હકીકતોનો વિચાર કરી જોતાં વિશ્વનાથના કાવ્યમાં જૂનાગઢને સ્થાને માંગરોળ શબ્દ મૂકવામાં મેં કશી ભૂલ કરી નથી, પણ ઠીક પાઠ યોગ્ય છે એમ જ મહી શકાય, એટલે “ત્રિકમહાસને જૂનાગઢનું માંગરોળ કરી બધું બેસતું કરી દીધું”-

(“કોમુદી” મે. ૧૯૩૩. પા. ૪૧૦) જીવો રા. મુનશીને આરોપ બહુપરતો અને વસ્તુસ્થિતિ સમજના વગરનો છે, એમ મારે કહેવું પડે છે.

૪. સ. ૧૯૨૩ ના “શુભરાત્રી” પત્રના લીધાળીના ખાસ અંકમાં સ્વ. શાસ્ત્રી મજલાલ કાલીદાસજી લખેલું નરસિંહ મહેતાજી જીવનચરિત્ર લખેલું છે. જિમાં મજલાલ શાસ્ત્રીએ પણ સં. ૧૪૮૪ માં જ્ઞાનાગડમાં પર્વત મહેતાને ત્યાં રજુછાડછ પધાર્યાં એવું લખેલું છે. આ ભાગ ઉપર પણ તેમાં જે પાઠટિપ્પણ આપેલું છે તેમાં મેં કટલોક ખુલાસો કરેલો છે, અને તે માટે કવિ ત્રિકમદાસની પર્વત પચ્ચીશીને આધાર આપેલો છે. આને ફરીથી પ્રસ્તુત લેખ વાંચતાં સમજાય છે કે સ્વ. શાસ્ત્રીની જે હકીકત છાપી છે તેનો આધાર આ કવિ વલ્લભદાસની કવિતાજ છે. આ ઉપરથી પણ સમજાશે કે જ્ઞાની વગેરેના કાવ્યમાં જ્ઞાનાગડને બદલે માંગરોળ ચૂકવેના પાઠ દલખવેના વાળખી છે, અને તે પ્રમાણે સુધારો કરી લેવામાં મેં જાણી લેકને રા. મુનશીને ખોટા પાડવા માટે “જાધુ” બેસવું” ફરી લીધું નથી, એ પણ સુજ્ઞ વાંચકાને સમજાશે.

(૪) નરસિંહ અને પર્વત મહેતા સં. ૧૪૮૪ માં હયાત હતા.

રા. રા. મુનશીને ત્રિકમદાસના પર્વતાખ્યાનની વાત ખોટી લાગે છે, તો આ માટે ? જીવો સામો સવાલ ન પૂછતાં તકરારને ખાતર તે આપણે સ્વીકારીએ, અને સાચું પૂછીશું કે રા. હોરાલાલ પારખે સ્વતંત્ર રીતે વલ્લભદાસના ઉપલા કાવ્યનો આગ પ્રકટ કર્યો છે તે માન્ય છે કે નહીં ? (જુઓ “બુદ્ધિપ્રકાશ”માં ત્રિકમદાસના કાવ્ય ઉપરનું અવલોકન ૪. સ. ૧૯૩૧) કારણ કે ત્રિકમદાસ તો પર્વત મહેતા અને નરસિંહ મહેતા વચ્ચેના સગપણસંબંધ નથી જણાવતા, તો વલ્લભદાસ કવિ તો સ્પષ્ટ કાકા-ભત્રીજનો સંબંધ હતો એમ જણાવે છે, અને ત્રિકમદાસ માંગરોળ રજુછાડછ પધાર્યાં વર્ષ સં. ૧૫૦૧ તું આપે છે, ત્યારે વલ્લભદાસ તો જ્ઞાનાગડમાં સં. ૧૪૮૪ માં રજુછાડછ પધારે છે, એમ સ્પષ્ટ લખે છે. તો તે માન્ય છે કે નહીં ? જો મુનશીજી સં. ૧૫૦૧ માં પર્વત મહેતા અને નરસિંહ મહેતા કાકા ભત્રીજ નહોતા એમ કહે તો તો સં. ૧૪૮૪ માં વલ્લભદાસના કાવ્ય પ્રમાણે હતા, એટલું તો કબુલ કર્યા વિના છૂટકો નથી.

(૫) બૃહ્દમાન્ય વર્ષોજ સાચાં ઠરે છે

વલ્લભદાસના કાવ્યનો ઉપયોગ રા. પારખે ત્રિકમદાસે આપેલું વર્ષ ખોટું કરાવવા માટે કર્યો છે, પણ તેથી અમારા મત (થીયરીને) કશો ધક્કો લાગતો નથી. કારણ ત્રિકમદાસજી આપેલું સં. ૧૫૦૧ તું વર્ષ પર્વત મહેતા અને નરસિંહ મહેતાની હયાતિ વિષે ન માનવું હોય તો વલ્લભદાસજી આપેલું સં. ૧૪૮૪ તું વર્ષ મ નવું પડશે. જો તો નરસિંહ મહેતાના જન્મવિધ્યતું વૃદ્ધમાન્ય વર્ષ સં. ૧૪૭૦ થી આગળ એટલે કે સં. ૧૬૦૦ ની આસપાસ ખસેડવા કરતાં પાછળ એટલે સં. ૧૪૫૦ કે ૧૪૨૫ ની આસપાસ ખસેડવું પડશે. એટલે રા. મુનશીની, અને રા. આનંદચંદ્ર કંર ધ્રુવની માન્યતાઓ કે નરસિંહ ચૈતન્ય પછી યથો, એ આપોઆપ ઉઠી નમ છે. કારણ કે કવિ વલ્લભદાસજી વર્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો નરસિંહ મહેતા ૧૪૭૦ માં જન્મ્યા, એ વૃદ્ધમાન્ય વર્ષ ખોટું ફરી ચક્રવું નથી, અને પર્વત મહેતા સં. ૧૪૩૩ માં જન્મ્યાં

એ નિઃમદાસનું કરાવેલું વર્ષ પણ ખોટું કરી ચકલું તંથી, ફક્ત રૂ. ૧૫૦૧ માં પર્વત મહેતાની ઉમર ૬૯ વરસની હતી એમ નિઃમદાસ કહે છે તેને બદલે રૂ. ૧૪૮૪ માં તેની ૫૧ વર્ષની ઉમર સી રણજીરાય તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈને જુનાગઢ પધાર્યા; અને તે વખતે તેનો લગ્નની નરસિંહ મહેતા ૧૪ વરસનો હોય જોઈ છે; એ સાચું માનવું પડશે. ફક્ત પર્વત કુવના પૈશ્વેના નિઃમદાસના મતને લગભગ વહેણે; પણ નરસિંહ મહેતા સમયચ્યુત તો નહીં જ થાય.

(૬) આગ્રહ છોડવાની જરૂર

રા. બધેકાએ આપેલાં પ્રમાણોથી પણ જોઈતું તો પૂરવાર થઈ ચુક્યું છે કે રૂ. ૧૫૦૬ માં નરસિંહ મહેતા હયાત હતા. વલ્લભદાસના કથનથી તે અને તેના કાકા પર્વત મહેતા ૧૪૮૪ માં હયાત હતા. આથી વિશેષ પૂરાવો નરસિંહ મહેતાની હયાતિ નિઃમદાસ ૧૫ માં સૈકામાં હતી, એ માટે શો જોઈએ છે? અને તો સ્વ. ગોવર્ધનરામ-ભાઈના પહેલી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી અપાયેલા લાષણ ઉપર, નરસિંહ અને મીરા-બાઈનો સમય ખસેડવા માટે વસંત માસિક(રૂ. ૧૯૬૧)માં રા. આનંદશંકરસાહેબે કરેલી ટીકા, અને તેને પગલે ચાલી રા. સુનશીએ ઉભો કરેલો કાયરો, અને નરસિંહમાં ચૈતન્યની અસર જોવાનો આગ્રહ, એ ખોટો લાગે છે. સામગ્રીની અજ્ઞાનતા અને અપૂર્ણતા, ઐતિહાસિક કાળક્રમમાં અનેક ઘટનાનું અયથાર્થ દર્શન, અને કંઈક પૂર્વબાધિયો ગ્રહ-એ સર્વનું પરિણામ જણાય છે. આ બંને વિદ્વાનો આ વિષયમાં એવા તો ગુચવાઈ ગયા છે, કે નરસિંહ મહેતામાં પ્રકટેલી જ્ઞાન-ભક્તિની અપૂર્વ જ્વાળા ક્યાંથી પ્રકટી? એનો ઉદ્ધાર કરી શકતા નથી.

સ્વ. ગોવર્ધનરામે તો સ્પષ્ટ જણાવેલું છે કે એ જ્વાળા નરસિંહની સ્વતંત્ર અંતરની જોઈએ કે સ્વાતુલ્યવ્યુત્ક કથનવાળી છે, એણે કોઈનામાંથી ગ્રહણ કરી નથી, પ્રત્યુત એની અસર એના પછી રચેલા આચાર્યો ને ધર્મપ્રવર્તકોમાં છે; એવું તેઓ માને છે. રા. ગોવર્ધનરામનું આ વચન સસદર્યોન કરાવનાર તેમજ સ્વદેશાભિમાનવ્યુત્ક છે. આ વચનને અસત્ય કરાવવા માટે રા. આનંદશંકરે કંઈ અજબ ફલીયો વાપરી છે, અને તે જોઈએ સુધી કે ગોપનાથ મહાદેવને ચૈતન્યશિષ્યના રચેલા એક નાટકના ટીકાકાર તરીકે ગણે છે અને નરસિંહ મહેતાને ગોપનાથ મહાદેવ પ્રસન્ન થયા તે વાતને ઠરાડી છે છે. પણ આ ચર્ચાના પરિણામે આજે ૨૭ વરસે તેનો નિર્ણય વધારે પ્રમાણે પ્રકાશમાં આવતાં, થઈ જાય છે, કે નરસિંહ ઉપર દૂર સુદૂરના બંગાળના આચાર્ય ચૈતન્યની મુદ્દલ અસર થઈ નથી, અને નરસિંહની વાણી સ્વયંભૂમીવાળી અને સ્વાતુલ્યવ્યુત્ક છે તેમ એની જ્ઞાન-ભક્તિની જ્વાળા સ્વતંત્ર પ્રકટી પ્રકાશી રહી છે, એમ ચોક્કસ થાય છે.

(૭) રા. સુનશીનો તર્કવાદ

રા. રા. સુનશીએ કેવળ શુદ્ધ તર્કવાદ ચલાવવા કરતાં પોતે જાતે કરી કંઈ નવી શોધખોળ કરી હોતે કે કોઈ મારફતે કરાવી હોતે, અને તે જાહેર જનતા આગળ રજૂ કરી તેના આધારે નરસિંહ મહેતા વિષયક વૃક્ષમાન્ય હકીકતો ખોટી કરાવી હોતે તો તો જાણે કંઈ સમજના, કે તેમણે લીધેલો પરિશ્રમ અને તર્ક લેખે છે. પણ બીજાઓએ પૂર્વે જે કંઈ રજૂ કર્યું હોય તે સર્વ તર્ક ચલાવી ખોટું છે એમ કહેવું, તથા હાથે પાછા અન્ય

શોધકો વગેરે જ્ઞાને દેહો મળે તેણે રત્ન હરે તેને પણ આત્મ કલમના જેક શોધથી જોતા કલાપો જણે, એ કોઈ પણ શીતે શોધાવપદ કે સુવર્ણરૂપ નથી. માટે એમ કહેવું નથી કે અમારે હવેએ શોધવું અને તમી કહેવું સર્વ સાચું જ હોય છે, અને તેની વિદ્યારૂઢ નવીન જડી આવે અને માન્ય રાખવા જેવી કંઈ નવીન શોધ - મહા શોધ તો જ્ઞાને-પ્રાચીન પ્રણાલિકાને જડાણની સાધક પદ્ધતિ રાખવી. એ પ્રમાણે મેં વિશ્વનંદાચના કાવ્યના ઈતિહાસમાં માત્ર સ્વ. પૂજ્ય પિતાશ્રીએ બાંધેલા જેક બે મત સાથે, નવીન પ્રકાશમાં મળતા યથ શકાતું નથી, એમ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. અને અલગત બન્યું ત્યાં સુધી તેમના મતને બચાવ પણ કર્યો છે, પણ ન્યાં વિદ્વદ્ વાત આવી ત્યાં સાચી ટીકા કરી બુદ્ધાસે કર્યો છે. તે પ્રમાણે રા. મુનશી કોઈ ચિલાલેખ કે તાત્ર-પત્ર પોતાના મંતવ્યના સમર્થનમાં શોધી લાવ્યા હોત તો તેમનો મત સર્વ કોઈ માન્ય કરતે, પણ “ચારણી સાહિત્યની મદદથી ૫૦૦ વર્ષપર યથ અર્થેલા પુરખનો જીવન-કાળ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો, એને બાલીશતા.” (કૌમુદી જીન ૧૯૩૩ પાતું ૪૧૮) કહેવી, અને કોઈ વાર કોઈ જાણનામાં પુરાણ જેવા ધર્મગ્રંથોની વંશાવલી ચિલાલેખથી જોડી કરી હોય, અને આવા ચિલાલેખો તાત્રપટ્ટાથી જોડા કર્યા હોય, તેથી બધાંજ વંશાવલી, ચિલાલેખો, તાત્રપટ્ટા, અને ચારણી સાહિત્ય વગેરે દરેક વખતે દરેક દેશમાં નિત્ય જોડા કરાવી કેવા, એ તે ક્યાંનો ન્યાય? (જુઓ કૌમુદી જીન ૧૯૩૩ પાતું ૪૧૮).

(૮) રા. મુનશીના ખીજવાટ અને જ્ઞાનાવાળાની મરકરી

રા. મુનશીએ પોતાના “નરસિંહ મહેતાનો કાચડો” એ લેખના ૧૮ માં વિભાગ-માં પેટા અંક ૪ માં મીઠા કવિએ જે નોંધો રાખી છે, અને તે સં. ૧૯૮૭ ના “ગુજરાતી”ના હીવાળાના ખાસ અંકમાં અને “નરસિંહ મહેતા અને મીઠો કવિ”-એ નામની છટી છપાવેલી પુસ્તિકામાં છાપી છે, તેથી બહુજ ખીજવાઈ જઈને મરકરી કરીને તેઓ લખે છે. જેમ કે “મીઠો કવિ જબરો ઇતિહાસ નોંધનાર છે.” નરસિંહ મહેતાના જીવનમાં આવતા દરેક પ્રસંગના તે “વર્ષ” તિયે થોડાંક પદમાં આપી કે છે” “જાણે આ કાચડાનો ઉદ્દેશ કરવાની જરૂર પડશે એમ અગમચેતી ન થઈ હોય ! આટલાં નાનકડાં થોડાં પદોમાં આટલી વર્ષપરપરા જ એ કૃતિઓને અવિશ્વસનીય કરાવે છે, એટલું જ નહીં, પણ કોઈએ કંઈ હેતુસર આટલાં વર્ષો અંકર ઉમેર્યાં હોય કે રચ્યાં હોય એવો સંશય પેદા કરે છે.” (શી હકીલ ? અને શો ખીજવાટ ?)

મજકર લેખની પાંચમી પેટા ક્લમમાં પણ રા. બધેકાએ શોધખોળ કરી જણાવેલી હકીકતને રા. મુનશી હુસી કાઢે છે, અને તેની પછીની ટીકા પણ તેવી જ પદ્ધતિની છે. અને તેના છેલ્લા વાક્યમાં અગ્લ કવિવર શેક્સપિયરના “મીઠ-સમર-નાઇટ ડ્રીમ” નામક નાટકમધ્ય બીધમ રાત્રિનું સ્વપ્નમાંથી એક હાસ્યજનક વાત કાઢી મીઠાએ રચેલું ગદ્યકાવ્યું સાચું રા. બધેકાએ નરસિંહ મહેતાને પહેરાવી દીધું છે, એમ મરકરી કરતાં લખે છે કે: “નરસિંહ ! તારો તરલુમો ખરેખર થયો છે.” હવે આ ગદ્યકાવ્યું સાચું રા. બધેકાએ નરસિંહ મહેતાને પહેરાવ્યું છે કે રા. મુનશીએ, તે વિચારવા જેવું છે. રા. બધેકા મીઠાના કાવ્યો પ્રકટ કરી નરસિંહ મહેતાની કીર્તિ વધારે છે, ત્યારે રા. મુનશી એને ચૈતન્યની અસર નીચે આવેલો જણાવી નરસિંહ મહેતાની

ક્રાંતિને મેથ લગાડે છે. રા. મુનશી કહેવા નીકળ્યા છે કે જૂના વિચારકો સ્વ. ઇન્દ્રા-
રામ, હરગોવિંદલાલ કંઠાવાળા, કવિ નર્મદાશંકર, વલ્લભજી આચાર્ય, શાસ્ત્રી મજલાલ
કલિદાસ, મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી, કવિ હલપતરામ વગેરે નરસિંહ મહેતાનો
સમય નક્કી કરવામાં મૂર્ખા અને ખોટા હતા, તેઓને તર્ક કરતા આવડતાં નહીં, પ્રાપ્ત
સામગ્રીને કસોટીએ ચઢાવી કરી જોતાં નહીં, પણ હું આજે કંઈ પણ નવીન મુદ્દાવાળી
શોધખોળ કર્યા વગર કેવળ તર્કબાજી લડાઉં છું તે સાચો છે. ગુર્જરી સાક્ષરી જનતા
રા. અધિકારી, રા. અંબાલાલ બનીએ, રા. હર્ગીશંકર શાસ્ત્રીએ અને બીજાઓએ
આપેલા જવાબથી સારી રીતે સમજી લઈ શકશે કે શેક્સપીયરના ‘ખોટામે’ પહેરેલું
અધેકાનું ડોકું કોણે નરસિંહ માથે અંધબેસતું કરી દીધું છે ?

રા. ભાઈ મુનશીના લેખના ૧૮ મા વિભાગનો સાર હુંકર્માં એ છે કે રા.
અધિકારીએ અને મેં એકઠા મળી જઈને ૧૯૮૭ ના “ગુર્જરી”ના દીવાળીના ખાસ
અંકમાં રા. મુનશીએ ઉભા કરેલા નરસિંહ મહેતાના કાગડાને ખોટો ઠરાવવા ગુપ્ત
કાવતરૂં રચ્યું છે; આ તેમનો ભ્રમ તોડવાની જરૂર છે.

(૯) રા. રા. અધિકારીની મહદ કેમ પ્રાપ્ત થયું ?

ત્રિકમઢાસનાં કાવ્યો અને ચરિત્ર છપાયાં ત્યારે મારે રા. અધિકારી સાથે કોઈ
પણ જાતનો પરિચય નહોતો. તેઓ જોઈ વિદ્વાન જોશી અને બાહોશ ગણિત
શાસ્ત્રી, તથા પ્રાચીન કંઠસ્થ અને હસ્તલિખિત સંસ્કૃત તેમજ ગુર્જરી સાહિત્યના
શોખીન છે, એટલુંજ માત્ર જાણતો. એ પહેલાં મારે તેમની સાથે એકજ વાર મુલા-
કાત થયેલી. એ સિવાય વિશેષ કંઈજ નહીં. તેથી તો મેં ત્રિકમઢાસના કાવ્યની પાછળ
જે પરિશિષ્ટમાં કાગડાનો ઉલ્લેખ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમાં રા. અધિકારીના ગણિત
જ્ઞાન વિશે પીલાઈના ગણિતને આધારે સહેજ ચંકા ફર્યાવી છે. જો મારે અને એમને
હાલમાં છે તેવો ગાઢ પરિચય હોત તો તેવી દીકા મારા હાથથી થતે નહીં.

મજબૂર કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયા પછી તેમનું કોઈએ જો બાબતમાં ધ્યાન ખેંચ્યું; અને
ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ લેખક અને વિચારક રા. રા. માનશંકરલાલ મારફતે તેમણે
ખુલાસો મોકલ્યો, અને મારી દીકા તેમને અન્યાય કરનારી છે, એ વિષયનું તેમનું ચર્ચાપત્ર
પણ “ગુર્જરી” પત્રમાં છાપ્યું. તેમાં નરસિંહ મહેતાનો સમય નિશ્ચિત કરવા માટે મને
તેમણે પહેલ વહેલા મીઠા કવિના કંઠસ્થ સાહિત્ય વિશે ખબર આપી, તે હરચ્યાન તેમણે
નડિયાડ મુકામે રા. રા. સાક્ષર હગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાના પ્રમુખપણા નીચે
મીઠા કવિના કંઠસ્થ સાહિત્ય વિશે જાહેર વ્યાખ્યાન આપ્યું, એટલાંક કાવ્યો
તેમણે મોઢેથી પ્રજા સમક્ષ ગાઈ સંભળાવ્યાં. તે ઉપરથી મેં તેમની સાથે પત્રવહેવાર
રાફ કર્યો, અને તેમની પાસેથી મીઠાનાં કાવ્યો, પહેા વગેરેની માંગણી કરી, અને તેમણે
મીઠાનું મંડપમેળાનું સાહિત્ય મોકલી આપ્યું; અને તે મેં પહેલી વાર તેજ વર્ષના
(સં. ૧૯૮૭) દીવાળીના અંકમાં છાપ્યું, અને ઉપયોગી જણાવાથી તેની છટક નકલો
પણ છપાવી, અને તેનો પ્રચાર વિદ્વાનોમાં કર્યો.

આ કેવળ સહજ સ્વાભાવિક બની આવેલી વસ્તુસ્થિતિ છે. રા. અધિકારીએ
જે હકીકત પૂરી ખાતરી તે તેમના શબ્દોમાંજ લખી છે; નરસિંહ મહેતાના જીવન

પ્રસંગના ચમત્કારાદિનાં વર્ષો પણ તેમણે જે પ્રમાણે સાધુસંતો પાસેથી મેળવી આપ્યા તેજ પ્રમાણે છાપ્યા છે. એમાં શા. મુનશીની દલીલો તોડી પાડવા માટે અગમચેતી અને હેતુપુરઃસર રચના અને વર્ષો વગેરેની ધાતધૂસહ વગેરેની ગંધ પણ નથી. શા. મુનશીને પોતાની ફલીલ ખોટી પડતાં તેવું લાગી આવે તેમાં ખીજનો કોઈ ઉપાય નથી.

સારાંશ એ છે કે શા. મુનશીને કંઠસ્ય સાહિત્યને માન્ય રાખવું નથી. તો ખર, આપણે આ કંઠસ્ય સાહિત્યની વાત પડતી મૂકીશું. શા. બધેકાએ પણ કંઠસ્ય સાહિત્ય છોડી દઇને હસ્તલિખિત અને એક વાર છપાઈ ગયેલાં પુસ્તકોમાંથી પ્રમાણે આપી નરસિંહ મહેતા સં. ૧૫૦૬ થી તે ૧૫૪૯ સુધીનાં જીવતા હતા તેના અત્યુક્ત પૂરાવાઓ આપ્યા છે, તે તો માન્ય રહેશે એવી આશા છે. શા. મુનશીને ત્રિકમકાસની રચેલી પર્વતપચ્ચીશીમાં આપેલું સં. ૧૫૦૧ તું વર્ષ પર્વત મહેતા અને નરસિંહ મહેતાના જીવનકાળ માટે માન્ય રાખવું નથી. કારણ કે તે પોતાની આનીતી થીયરીને અડચણ કરતા થઈ પડે છે. છતાં આ માટે માનવું નથી, તેના સ્પષ્ટ કારણો હજી તેઓ દર્શાવી શક્યા નથી.

(૧૦) જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચરિત્રસાહિત્ય

આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈએ જીવનચરિત્ર લખ્યાં નહિ, લખ્યાં તેણે વર્ષો આપ્યાં નહીં, તે માટે લારે શોક વારેવારે દર્શાવાય છે, પણ ચારે કહેવું જોઈએ કે ચારણ કવિ મીઠો એ જૂના જમાનામાં એક પ્રકારનો ચરિત્રકાર અને ઇતિહાસકાર હતા, એમ હવે કહી શકાય. એણે નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર વર્ષ વાર લખ્યું છે. તેનું તમામ સાહિત્ય હજી હાથ આવ્યું નથી; છતાં પણ તેણે આપેલાં વર્ષો વગેરે સાવ ખોટાં છે, એવું પૂરવાર કરનાર એક પણ પ્રમાણ મળ્યું નથી. એ ઉપરાંત શા. બધેકાએ હસ્તલિખિત અને મુદ્રિત ગ્રંથોના પુરાવાઓ આપ્યા છે. વલ્લભદાસે પણ મીઠાની માફક વર્ષ વાર હકીકત આપી છે. એ રીતે જોતાં ઇતિહાસમાં આ રીતે વર્ષ વાર કવિચરિત્ર લખનારા બે કવિઓના કાળલા મળે છે. શા. મુનશી આખા ખોલીને તે જોશે અને વધુ તપાસ કરાવશે તો આવા ખીજ લેખકોના કાળલા પણ સાંપડવા સંભવ છે. વલ્લભદાસ ધણે વરસે માહિતી મેળવી લખે છે, તેમાં વર્ષોમાં ફેરફાર આવે છે ખરો, પણ તે નરસિંહ મહેતાને સં. ૧૫૫૦ થી ૧૬૨૦ સુધીનાં કરાવવા માટે નહિ, પણ વૃદ્ધમાન્ય ૧૪૬૫-૭૦ થી તે ૧૫૩૬-૪૪ સુધી કરાવવા માટે છે.

કવિ વિશ્વનાથ બનીએ, પ્રેમાનન્દે અને ખીજાઓએ નરસિંહ મહેતાનાં ચરિત્રો લખ્યાં છે, પણ કોઈને વર્ષ આપવાનું મહત્ત્વ જણાયું નથી.

તે પછી એક વલ્લભદાસ નામનો કવિ થઈ ગયા છે. શા. માનસંકર મહેતા એક પત્રમાં જણાવે છે કે એ ખંસાતનો વતની હતા. તેમના “નાગરૈતપત્તિ” નામના ગ્રંથમાં એને પ્રેમાનંદ સુત વલ્લભ માનેલો છે, તે ભૂલ છે, એમ પાછળથી જણાયું છે. કાંવ વિષે મેં ઉપર હકીકત આપી છે. આ કવિએ પણ મીઠાની માફક તેને પ્રાણ ગણેલા નરસિંહ મહેતાના જીવનપ્રસંગોનાં મુખ્ય મુખ્ય વર્ષો આપેલાં છે. ઉપરાંત વલ્લભચરના નાગરૈતો ઇતિહાસ પણ વર્ષ વાર આપ્યા છે. આ કવિના કાવ્યની એક દાયપ્રત અમરેલીવાળા મારા સદસંપાદક શા. નયનસુખરાય વિનોદરાય મજમુદાર

વલ્લભહાસનાં આપેલાં વર્ષો

કવિ વલ્લભહાસે વડનગર ભાગ્યાનાં આપેલાં વર્ષો:-

પ્રથમ-સં. ૧૪૫ ના માધ માસમાં.

બીજી વાર સં. ૧૨૭૨ ના કારતક માસમાં.

ત્રીજી વાર સં. ૧૭૮૨ માં.

નરસિંહ મહેતાના સંઘમાંજે વર્ષો કવિ વલ્લભહાસે આપ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) સં. ૧૪૮૮ માં મેહેતા પરણ્યા. માણિક મહેતા સાથે; સસરાતું નામ રઘુનાથરાય.

(૨) સં. ૧૪૮૪ વૈશાખ સુદ ૧૧. શ્રી રણછોડજી જુનાગઢમાં ગોમતી વાવમાં પર્વત મહેતાને ત્યાં પધાર્યાં.

આ રણછોડજીના મંદિરમાં નરસિંહ મહેતાે ઉશાવતારલીલા ચીતરી, ચીતરાવી.

નોંધ:-પર્વત મહેતાથી ૧૦ મી પેઢીએ અવતરેલા વૈષ્ણવ ત્રિકમહાસ લક્ષ્મણ કથન પ્રમાણે રણછોડજી પર્વત મહેતાને ત્યાં સં. ૧૫૦૧ ના માગશર સુદ ૬ ને યુધવારે માંગરોળમાં ગોમતી વાવમાં પધારે છે, ત્યાં દીવનો સલાટ વાસુદેવ સિંહાસન ધરીને લાવે છે. આ સિંહાસનના કઠેરામાં ઉશાવતારની લીલા કેતરેલી છે. આ કાળા પત્થરનું સિંહાસન માંગરોળમાં રણછોડજીના મંદિરમાં છે, અને મારા કાઠિયાવાડના પ્રવાસમાં તે મારે જોયું છે. એટલે આ વિષયમાં વલ્લભહાસ કરતાં ત્રિકમહાસનું કથન વિશેષ માનવા જેવું છે. શ. હીરાલાલ પારેખ સં. ૧૪૮૪ નું વર્ષ મનાવવા માગે છે, જો શ. મુનશીને જે મત સ્વીકાર્ય હોય તો અમને કશો વાધો નથી. માંગરોળના સિંહાસનની હકીકત શ. કેશવરામ શાસ્ત્રીએ પણ “ગુજરાતી” પત્રના ૧૯૮૭ ના શ્રી કૃષ્ણાંકમાં સવિસ્તર ઉપાવી છે.

ભાલીતું મેણું પરણ્યા પહેલાં.

(૩) સં. ૧૪૯૪ માં શામળદાસનો જન્મ.

(૪) સં. ૧૪૯૯ ના માધ સુદ ૫ હુડીનો પ્રસંગ.

શામળદાસના પરણ્યા પહેલાં શ્રાદ્ધનો પ્રસંગ. શ્રાદ્ધ-સાંવત્સરિક છે.

(૫) સં. ૧૫૦૭ વૈશાખ સુદ ૫ શામળદાસના લગ્ન.

કવિ મીઠો જણાવે છે તે વર્ષો

(૧) સં. ૧૪૮૨ ના વૈશાખ સુદ ૩ મેતા પરણ્યા.

રઘુનાથરામ મેહેતાનો સસરા, જુનાગઢ મળેલીમાં.

(૨) સં. ૧૪૮૬ શામળદાસનો જન્મ.

(૩) સં. ૧૫૦૧ માં રણછોડજી માંગરોળ પધાર્યાં.

કવિ નિઃમદાસના મતને ટેકા આપે છે.

(૪) સં. ૧૪૯૫ સાળીના મહેલાનો પ્રસંગ.

(૫) સં. ૧૫૦૩ માલ મુદ્દ ૭ ચામળદાસનાં લઃ

(૬) સં. ૧૫૦૨ પોપ વદ ૨ દુંડી લખી.

(૭) સં. ૧૫૦૨-પોપ વદ ૦) દુંડી રણીદારાઉ.

(૮) સં. ૧૫૦૪ કાર્તિક મુદ્દ ૭ આદ્ય.

આ પ્રમાણે આ બંને કવિઓ નરસિંહ મહેતાનાં જીવનચરિત્રો લખતાં પોતાની માહિતી પ્રમાણે ઇતિહાસનાં વર્ષો વગેરે જણાવે છે. પણ કોઈ રા. મુનશીના મતને ટેકા આપે એવાં વરસો આપતા નથી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમનાં કાવ્યો આ દૃષ્ટિએ મહત્વનાં મનાવાં લેઈએ; તેને બદલે રા. મુનશી તેને પોતાની માનીતી ચીઝરીને સાચી ઠરાવવા માટે ખોટાં બહેર કરે છે, એ કેટલું અન્યમીશયું છે. મીઠાણું સાહિત્ય તો હજી કંઈસય છે તે મળ્યું છે, પણ વલ્લભદાસનું કાવ્ય તો લખેલું મળે છે. શું તે ખોટું છે એમ રા. મુનશી ઠરાવી ચૂકશે? અથવા તો અગમચેતીથી અમે કાચકાનો હથેલ કરવા માટે લેવપુરઃસર રચી કે રચાવી કાઢ્યું છે એમ મનાવશે? આ કાવ્યની બહુ મારા પૂર્વે ઘણાને હતી તે તો મેં આરંભમાં ફર્શાવ્યું છે; અને એની એક બીજી પ્રત સ્વ. તત્તુખરામ ત્રિપાઠી પાસે મેં લેઈ હતી. અને તે નકિયાઈની ડાહી લક્ષ્મી લાયબ્રેરીના સંગ્રહમાં છે. એ પ્રતિનો આગલો થોડોક ભાગ ફાટેલ વટેલ હોઈને રા. રા. અંબાલાલ જનીએ એક બીજી બ્લૅક પ્રત ઉપરથી ઉતારી તે જાણે સાચેલ કરેલો છે. એ પ્રતિ હાથ ચાત્રી પ્રજ્ઞલાલની હતી. “ગુજરાતી” ના દીવાળીના ઇ. સ. ૧૯૨૩ ના અંકમાં સ્વ. પ્રજ્ઞલાલ ચાત્રીએ નરસિંહ મહેતાનું ને જીવનચરિત્ર લખી તેમાં વર્ષો આપ્યાં છે, તે મારું એમ માનવું છે કે તેમણે વલ્લભદાસના કાવ્ય ઉપરથી આપેલાં હોવાં લેઈએ. આ ઉપરથી વાંચનાર લેઈ ચૂકશે કે રા. મુનશીએ ઉભો કરેલો કાચકો ખોટો છે, અને વલ્લભાન્ય વાતોજ બીજા પૂરાવાઓથી સાચી ઠરે છે.

(લેખાંક ૯ મો: “ગુજરાતી” તાં ૩૦-૭-૩૩)

નક્કી કરવાનો મુદ્દો:-ચારણ કવિ ઈશ્વરદાસ અને શ્રીકલ્યાણરાયજીનાં વચનોની સત્યતા

રા. રા. બધેકાએ નરસિંહ મહેતાના સમકાલીન કવિઓ અને વિદ્વાનોના રચેલા અને એક વાર છપાયેલા ગ્રંથોમાંથી ચોક્કસ પુરાવાઓ આપેલા છે. ખીજા મારા તરફથી ત્રિકમઠાસના કાબજમાં રજૂ કરાયેલા પુરાવાઓને, રા. મુનશીએ કોઈ પણ સબળ કારણ દર્શાવ્યા વગર, વિશ્વસનીય પુરાવાઓની ગણતરીમાંથી કાઢી નાંખ્યા છે. તેટલા માટે તેના સમર્થનમાં નીચેના પુરાવાઓ હું અહીં રજૂ કરું છું:

ઈશ્વરદાસ અને કલ્યાણરાયનાં વચનોમાં અશ્રદ્ધા

રા. રા. મુનશી, તેમના લેખના ૧૦ માં વિભાગમાં ઈશ્વરદાસ ચારણના “તિથિ-કાબજ” ઉપરથી બે વર્ષ સં. ૧૬૨૧ પાં પુરાવા તરીકે રજૂ કરાયું છે તે સંબંધમાં લખે છે કે, “આ ઈશ્વરદાસ કવિનો પુરાવો મને અવિશ્વસનીય લાગે છે. (શા માટે ?) આ કવિનો કાળ નિર્ણય ચોક્કસ હોય અને આ કાવ્ય એવું હોય તો સં. ૧૬૨૧ માં મામેરાનો આવો ઉલ્લેખ, નરસિંહનો જન્મ સં. ૧૪૭૦ માં કે ૧૫૭૦ માં, તેના નિર્ણય કરવામાં કોઈ પણ રીતે મદદ કરતો નથી.” ઇત્યાદિ. (જુઓ “કૌમુદી” એપ્રિલ ૧૯૩૩)

ખીજું શ્રીવલ્લભાચાર્યના પૌત્ર શ્રીકલ્યાણરાયજીએ નરસિંહ મહેતા વિષે બે ઉલ્લેખ કરેલા છે તેવું ટાંચણ “ત્રિકમઠાસનાં કાબજા” માં પુરાવા રજૂ કરતી વેળાએ હું આપી ચક્રે નહોતો, માત્ર તે સંબંધમાં સ્વ. તેલીવાળાનો આધાર આપેલો હતો. તે સંબંધમાં રા. મુનશી લખે છે કે, “મોઢાની વાતોને હજી ખીજી પુષ્ટિ મળી નથી” અને “કલ્યાણરાયજીવાળી સામગ્રી તો હજી હવામાં છે.” (જુઓ, “કૌમુદી” એપ્રિલ ૧૯૩૩ પાનું ૩૦૮-૩૦૯ વિભાગ ૯ અને ૧૧) વળી તેઓ હમેશાં છે કે “ઈશ્વરદાસના સમય અને કૃતિ અનિશ્ચિત છે, અને તેના ઉપર ધોરણ બાંધવું અઘરું છે.”

રા. મુનશીની શંકા

આવા સર્વ ઉદ્દંડ અતુમાનો ઉપરથી રા. રા. મુનશી નરસિંહ મહેતાનો જન્મકાળ સં. ૧૫૫૦ નો કરાવવા માંગે છે. (જુઓ “કૌમુદી” એપ્રિલ ૧૯૩૩ પાનું ૩૦૯) અને નરસિંહ મહેતા ૭૦ વર્ષ જીવ્યા હોય તો આશરે સં. ૧૬૨૦ માં ગુજરી ગયેલા માને છે. (જુઓ, “કૌમુદી” એપ્રિલ ૧૯૩૩ પાનું ૩૦૭) અત્યાર સુધીમાં વલ્લભે બે વર્ષો નરસિંહ મહેતાના જન્મમરણનાં (સં. ૧૪૭૦ થી ૧૫૩૬) માત્રાં છે, તે ખોટાં છે, એવું તેમનું કહેવું છે, કારણ કે નરસિંહ મહેતાના સંબંધમાં બે ઉલ્લેખો મળી આવે છે તે સં. ૧૬૫૦ પછીના મળે છે; એવું તેમનું વાંચન છે. તો એમનો પ્રશ્ન એ છે કે સં. ૧૫૦૦ થી ૧૬૫૦ સુધીમાં ચર્ચ ગયેલા કોઈ ગુજરાતી કવિએ શા માટે એમના સંબંધમાં કશું લખ્યું નથી? તેને અંગે પછી તેઓ ચૈતન્યની અસર નરસિંહ મહેતા ઉપર થયેલી એવા માટે લાકિતવું પ્રકરણ પાંખે છે. આ પ્રમાણે રા. મુનશી એમનાં ખોટાં કરાવી કંઈક પોતાને અપૂર્વ શોધક કરાવવા માંગે છે, જેવળ અવગણના

કરવા સિવાય, તેના સમર્થનમાં કોઈ Positive 'નમ્ર' પુરાવા તેમણે રજૂ કર્યા હતા તે તે કદાચ વિચારાતે તેમ સ્વીકારાતે. પણ અતુમાનની ઇચ્છાત ઘણી વાર નબળી હોય છે તે હવે તેમને જણાયું હશે. અરુદ.

ઈશ્વરદાસનાં કાવ્યો આમાણિક છે

ચારણ કવિ ઈશ્વરદાસની હકીકત આ આધારે રા. મુનશી અવિશ્વસનીય ગણે છે તે જણાવેલું નહીં હોવાથી સમજાવું નથી. જીવનગરના રાજકવિ પિંગળશી પાત સાથે અને જીવિતના રાજ્ય આગ્રિત કવિ સંકરદાસજી-અન્નેએ ઈશ્વરદાસ સંબંધમાં પુષ્કળ શોધખોળ કરીને તેનું ચરિત્ર લખ્યું છે, અને તેનું "હરિરસ" કાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે; છતાં આ બે કવિઓના પુરાવાઓ ખોટા છે, એવું કોઈ કારણ રા. મુનશી દાવી શક્યા હોત તો, આપણને સમજાતે; પણ તેવું કોઈ કારણ રજૂ તો કરી શકત નથી, એટલે માત્ર "હું કહું તે માનો" એવા મતને જ માન આપવું, એમ કહે છે અહીં હું ફરીથી કહું છું કે રા. મુનશી પ્રતિપક્ષીના મતનું ખંડન કરતાં કોઈ પુરાવાઓ દાવવાની કડાકૂટ કરતા જ નથી. તેઓ માત્ર કલ્પના એક જ બેટકે શેષે મારવાની અને સામાનું કહેવું ખોટું છે, એમ કહેવાની તેમની પદ્ધતિ છે. તેઓ સામા પાસે પુરાવા માગે છે, પણ પોતે તેના સામા પુરાવા રજૂ કરવાની ફરજ વિચારતા નથી.

રા. બધિકાએ સં. ૧૯૮૮ ના "ગુજરાતી" પત્રના દીવાળીના ખાસ અંક માં નરસિંહ મહેતાને કોની કોની સાથે વિદ્વત્સમાગમ થયેલા તેનાં કવિ મીઠારચિત્ કંટલાં પહેા આપેલાં તે મેં જાખ્યાં છે. તેમાંના એક સમાગમપદમાં ઈશ્વરદાસ સં. ૧૫૪ માં નરસિંહ મહેતાને મળ્યા એવું દર્શાવેલું છે, અને ત્યાં નરસિંહની વાણી સાંભળીને ઈશ્વરદાસને પોતાનો ઉગતા નવા કવિ તરીકેનો ગર્વ નશ્વ કરવો પડ્યો, એવું ઉક્ત પદમાં જણાવેલું છે. તેના ઉપર એક ટિપ્પણુ પણ મેં આપેલું છે. આ કાવ્યથી જણાશે કે કવિ ચારણ ઈશ્વરદાસ સં. ૧૫૪૦ માં અને ઉપલા બે ચારણ કવિઓની શોધ ઉપરથી સં. ૧૬૨૧ માં હેયાત હતા, એટલું તો સિદ્ધ થાય છે. ઈશ્વરદાસનો જન્મ સં. ૧૫૧૧ માં અને અવસાન ૧૬૨૨ માં થયાતું કહેવાય છે. એટલે ઈશ્વરદાસે અમરેલી મુકામે ત્યાંના કાકારના દીકરાને જવાડવા ગાયેલા તિથિકાવ્યમાં નરસિંહ મહેતાનું નામ દીધું છે, તે ખોટું તો નથીજ.

પણ રા. મુનશીને તો મીઠા કવિના કાવ્યો કંઠસ્થ મળતાં હોવાથી સાચા માનવ નથી, અને ખીનજોની શોધ પણ માનવી નથી, ત્યાં તેમને સમજાવવાનો ખીન કોઈ ઉપાય નથી. પણ સં. ૧૫૪૦ માં અને તે પહેલાં નરસિંહ મહેતા જીવતા હતા એટલું અત્યાર સુધીમાં રજૂ થયેલા પુરાવાઓથી સુઝ વાંચકો તો સમજી શકશે. ઉપરના બંને ચારણ કવિઓ ઈશ્વરદાસ જિરનારની યાત્રાએ એ સમયે આવે છે, એટલું તો જણાવે છે, અને મીઠા એક પ્રસંગ વર્ણવે છે, એટલે તે ખોટું માનવા જેવું નથી.

શ્રી કંટયાણુરાયનું વચન પણ આમાણિક છે

હવે શ્રીકંટયાણુરાયજીના સંબંધમાં સ્વ. મૂળચંદ તેલીવાળાએ કરેલી વાત નાપાયા-કાર નથી તે દર્શાવવાનું રહ્યું. આ વિષયમાં "સુબર્ષ સમાચાર"માં તંત્રીવિજ્ઞાનમાં

કામ કરતા રા. રા. ગોરધનદાસ પ્રાગજીભાઈ ઠક્કરનો મારે આભાર માનવાનો છે. તેમણે આ ચર્ચા વાંચીને શ્રીકલ્યાણરાયજીનું વચન જાપેલા પુસ્તકમાં ક્યાં છે તે મને બતાવ્યું.

શ્રી વલ્લભાચાર્યે : “પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાલેહ” નામનો એક પ્રકરણગ્રંથ રચ્યો છે. તેના ઉપર પ્રાપ્ત સર્વ દીકાઓ સ્વ. તેલીવાળાએ ઇ. સ. ૧૯૨૫ માં જાપાની છે. તેમાં શ્રીકલ્યાણરાયની એક વિવૃત્તિ છે. આ શ્રીકલ્યાણરાયજી તે શ્રીવલ્લભાચાર્યના પ્રપૌત્ર એટલે કે તેમના પુત્ર શ્રીગુણાંકજી વિકુલનાયજીના બીજા પુત્ર શ્રીગોવિંદ-રાયના પુત્ર થાય. એમનું પ્રાકટ્ય વિ. સં. ૧૯૨૪ માં ગોકુલમાં થયેલું અને તેમને ત્યાં સં. ૧૯૪૭ ના ભાદરવા વદ પાંચમે શ્રી હરિરાયજી મહાપ્રભુજીનું પ્રાકટ્ય અને સં. ૧૯૪૯ માં ગોપેશ્વરજીનું પ્રાકટ્ય થયું હતું. એટલે શ્રીકલ્યાણરાયજીની ભૂતળ ઉપર સ્થિતિ સં. ૧૯૨૪ થી તે ૧૯૪૯ સુધી તો નિર્વિવાહ સિદ્ધ થાય છે. આ શ્રીકલ્યાણરાયજી શ્રીગોકુલ જાડીને બીજે કરે ગયા નથી. તેમણે લેખનધર્મ મોટે ભાગે ગોકુલમાં રહીને જ કર્યું છે. જુનાગઢથી આટલે દૂર રચેને નરસિંહ મહેતાના સમય પછી તેની કીર્તિ તેમને કાને આવી હતી અને તે ઉપરથી તેમણે તેનું નામ દીકામાં લખ્યું છે. અથવા વિકલ્પે એમ માનીએ કે તેઓ કોઈ વાર કાઠિયાવાડ સોરઠ-માં પધાર્યા હોય, (જેમ શ્રીવલ્લભાચાર્ય અને શ્રીવિકુલનાયજી વગેરે પધાર્યા હતા તેમ) અને ત્યાં જુનાગઢમાં નરસિંહ મહેતાની કીર્તિ સાંભળી હોય અને તે ઉપરથી લખ્યું હોય તો તે પણ સંભવિત છે.

જુનાં કીર્તનનાં પુસ્તકમાં વલ્લભસંપ્રદાયના અષ્ટસખાનાં પદો લેખાં નરસિંહ મહેતાનાં પદો કીર્તનો ધણાં મળી આવે છે, તેમાં લખ્યાં વર્ષ સામાન્ય રીતે હોતું નથી, નહીં તો આ કીર્તનોની હાથપ્રતો નરસિંહ મહેતાના સમય નક્કી કરવામાં ધણી કામ આવે. આવા કોઈ કોઈ ગ્રંથ ઉપરથી તેમણે નરસિંહ મહેતા વિષે જાણ્યું હોય તો તે અસંભવિત નથી.

ગમે તેમ હો પણ શ્રીકલ્યાણરાયજીએ નરસિંહ મહેતાનું નામ ભક્ત તરીકે ગણ્યું છે. પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાગ્રંથમાં પુષ્ટિભક્ત, પ્રવાહપતિભક્ત, અને મર્યાદાભક્ત કેવા હોય છે તે વર્ણવેલું છે. તેમાં ૨૦ માં સ્થોકનો પૂર્વાર્ધ આ પ્રમાણે છે :

મગવત્તાતરમ્યેન તારતમ્યં મજન્તિ હિ (૧૯૧)

ભાવાર્થ :—ભગવાનના તારતમ્યથી તારતમ્યને બને છે ઇ. આ વાક્ય ઉપર શ્રીકલ્યાણરાયજીની દીકા નીચે પ્રમાણે છે :—

મગવદિતિ । ‘યે મજન્તિ તુ સાં મત્તયે’તિ વાક્યાત મત્તયા મજનેન યથા યથા પદ્મગુણયુક્તો મગવાન્ તેષાં હૃદયે પ્રવિષ્ટ ઐશ્વર્યાદીનિ પ્રકટયતિ, તથા તથા તારતમ્યં મજન્તિ ઉત્કૃષ્ટા ભવન્તીત્યર્થઃ ॥

લૌકિકેષુ દ્વદાનાં પ્રસિદ્ધેષુ મહેતા નરસિંહાસ્વાદિષ્વાપિ પ્રસિદ્ધિ-વોધકો હિ શબ્દઃ ॥

એનો ભાવાર્થ એવો છે કે ગીતાના વચન પ્રમાણે ભક્તિથી જેમ જેમ જ ગુણ-વાળા ભગવાન ભક્તના હૃદયમાં પ્રવેશી ઐશ્વર્યાદિ ગુણો પ્રકટ કરે છે, તેમ તેમ તે ભક્ત ઉત્કૃષ્ટ થતો જાય છે. ડા. ત. લૌકિકમાં નરસિંહ મહેતા ભગૈષ્ઠ ભક્તો પ્રસિદ્ધ છે. સ્થોકમાં આપેલો હિ સખ્ત તેનો બાળક સમજવો. (આત્મા જેને વરે સે તેનો જ ઉક્તિ થાય છે.)

આ હતાજે ઉપરથી રા. સુનશીની ખાત્રી મરી કે કલ્યાણરામજીને નરસિંહ મહેતાનું નામ તેના જોઈ ગ્રંથમાં ઉત્તમ કોરીના ભક્ત તરીકે લીધેલું છે, અને નરસિંહ મહેતાને જે ભક્તિ સ્ફુરી તે કાઈ ચેતન્ય વગેરે આચાર્યની પ્રેરણાથી નહીં પણ પદ્મશય્યાન ભગવાનની પ્રેરણાથીજ થઈ છે, એમ ખુદ શ્રીકલ્યાણરામજી કહે છે.

આ રીતે જોતા ચેતન્યની નરસિંહ મહેતા ઉપર અસર થકાની વાત બુદ્ધિ આચાર્યની માન્યતાથી પણ હડી નય છે. નરસિંહ મહેતાની ભક્તિનો પ્રકાર અજોડ છે. જે સ્વયં સ્ફુરિત સ્વાનુભવયુક્ત છે. જોના ઉપર કોઈની અસર થઈ નથી. અમે વૈષ્ણવો તો ચેતન્યને ભક્તિ સ્વયં સ્ફુરિત માનીએ છીએ તેમ નરસિંહને પણ હતી, અને તેથી વિશેષ સ્વાનુભવવાળી હતી એમ માનીએ છીએ. ચેતન્યમાં વિરહ ભક્તિ વિશેષ છે. નરસિંહમાં વિરહ અને સમાગમભક્તિ (વિપ્રલંભ અને સંયોગ શૃંગાર અને બીજી આઠ રસવાળી ભક્તિ) બંનેનો સુંદર સંયોગ છે. જોડણી વિશેષતા છે.

આટલા વિવેચનથી સમજશે કે શ્રી કલ્યાણરામજી પ્રસાદુ હજી હવામાં નથી, પણ છપાઇને ક્યારનું પ્રકટ થઈ ગયું છે. રા. સુનશીને તો બાલકની પેઠે અનુમન કરવા છે, ‘હાથે ખાતું’ નથી પણ કોકનું ખવડાવ્યું ખાતું છે તેના જેવો ધાટ છે. બીજાને મહેનત કરી પુરાવાજો શોધે જલ્દી કરે અને રા. સુનશી તે ખોટા છે એમ કહી મુંઝ મરોડે.

આવા અઘણાણોએની ઓણીમાં હવે રા. ફર્ગીસનર શાસ્ત્રી પણ પેસતા હોય એમ ધડીક લાગી નય છે. તેઓને “સંસ્કૃતમાં તથા હિંદીમાં જિઠ્ઠમ અનેક ઉલ્લેખો” નરસિંહ મહેતા સંબંધી “મળી આવ્યા છે તે સ્થિતિ ચમત્કારિક લાગે છે.” જો કે રા. બધેકાએ પોતાને તે ક્યાં ક્યાંથી કેવી રીતે મળી આવ્યા છે તે જણાવ્યું છે, છતાં સીધી રીતે તેની તપાસ કરવાનું રા. શાસ્ત્રીજી યોગ્ય ધારતા નથી.

રા. ફર્ગીસનર શાસ્ત્રીને જરા મરિશ્રમ લઇને ભક્તિમાર્ગીય સંસ્કૃત ભાષાના અનેક ગ્રંથોનું પરિચલન કરવા મારી વિનતિ છે. જો તેઓ વધુ શ્રમ લેઈ જોવા ગ્રંથોનું અવગાહન કરશે તો એમને જણાશે કે નરસિંહ મહેતાનું નામ એક ભક્ત તરીકેની ગણના કરતી વખતે અને દર્શાત આપતી વખતે ઘણા સંસ્કૃત અને હિંદી લેખકોએ ઉલ્લેખ કરેલો છે. જોવા લેખકોમાં મારી નજી પ્રમાણે એક શ્રીકલ્યાણરામજી છે, અને બીજા શ્રીપુરુષોત્તમજી છે. શ્રીકલ્યાણરામજી વિક્રમના ૧૭ મા સૈકામાં થયા છે, જ્યારે શ્રીપુરુષોત્તમજી ૧૮ મા સૈકામાં થયાં છે. એક સ્થળે તો શ્રી પુરુષોત્તમજીએ નરસિંહ મહેતાના એક ગુજરાતી પદ-ઘણું કરીને “નગીને જોઈ” વાળું પદ-અલવાદની સિદ્ધિ માટે આપેલું મને યાદ છે. પણ હાલમાં મારી પાસે પ્રસ્તુત હાથપ્રતવાળો ગ્રંથ ઉપસ્થિત નથી તેથી તેનું અવતરણ આપી શકતો નથી. રાધાવલ્લભી સંપ્રદાયવાળા ગોસ્વામી શ્રીહિતહરિવંશજી વગેરે અનેક ભક્તોએ પોતાના સંસ્કૃત અને વ્રજભાષાના ગ્રંથમાં નરસિંહ મહેતા વિષે ઉલ્લેખો કરેલા કહેવાય છે. માત્ર દીનેશચંદ્રસેનના કે ડૉ. લંડારકરના ગ્રંથોમાં આવા ઉલ્લેખો ન આવ્યા માટે તે હયાત નથી એમ કહેવું અને અનુમાન કરવું, એ કોઈ રીતે ઉપયુક્ત નથીજ. તેમ જોઈએ સંસ્કૃત ગ્રંથ સૂચીમાં ઘણાં સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં નામ નથી મળતાં, છતાં તેવા સંખ્યા હતાં જ, જે અપ્રત્યક્ષ વાત છે. ઉપરાંત શોભણીય કલ્યાણ ઘણા અભ્યાસી

જાનો પણ એવો જ મત છે. તેથીજ રા. વધિકારે રજુ કરેલાં પ્રમાણોના અંશેનાં નામ કોર્ટેની અંથ સૂચીમાં નથી માટે તે ખોટાં છે, એમ કહેવું વાજબી નથી.

શ્રી નરસિંહ મહેતાની ભક્તિની અસર

રા. રા. મુનશી કેવળ દીનેશચંદ્રસેન અને એના જેવા લેખકોને આધારે ગુજરાતમાં પ્રચલિત ભક્તિ સંપ્રદાય વિષે લખે છે. પણ તે સાથે સાથે બીજા મતવાળાઓ, જેવા કે મધુસૂદન સરસ્વતી વિગેરે ભક્તિ વિષે શું લખે છે તે જાણ્યું હોત તો તેમને તે વિશેષ લાભકર્તા થઈ પડતે. ખૌદના મહાયાન, વામાચાર, સહજિયા અંથ વગેરેમાં વૈષ્ણવ ભક્તિનાં બીજાં નથી તે એમને સહજ સમજતે.

શ્રીવલ્લભાચાર્યનો પુષ્ટિપ્રવાહમર્ગાદાલેખનો અંથ પણ તેમના જેવા ભાગવતપ્રેમીએ એક વાર વાંચ્યો હોય તો ગેરલાભ નહીં યાય. ઉલટું હું તો એવા અતુમાન હપર આવવા લક્ષ્યાર્થે હું કે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યને પુષ્ટિમાર્ગ સ્થાપનાની પ્રેરણા કદાચ નરસિંહ મહેતામાંથી કાં ન મળી હોય ? કારણ કે મહેતાનાં પદોમાં પુષ્ટિમાર્ગ શબ્દ ઘણી વાર મળે છે. વૈષ્ણવો એને માર્ગનો બધેયો પણ કહે છે. કેવિ વલ્લભદાસ પણ એક ઠેકાણે આ પ્રમાણે લખે છે:-

“નરસૈં નાગર વંશમાં, મૃત્યુલોકલાં યયો દેહ,
તે માટે શિવજી નિમિત્ત, કરી ટાળ્યો તુજ સંદેહ. ૧૦
આ રાસલીલા વૃંદાવનની, અનલકિંક ઇચ્છા કરે,
એક ભક્ત અનન્ય મુજથી, સુખે અતુલવ હર ધરે. ૧૧
એમ કહીને, પ્રસન્ન થઈને, સખી વલ્લભ મુજને,
આ પુષ્ટલીલા ગાળે મારી, નરસૈયા કહું તુજને.” ૧૨
કત્યાહિ.

નરસિંહ મહેતાના પોતાના શબ્દપ્રયોગોથી અને બીજા કવિના શબ્દપ્રયોગોથી પુષ્ટલીલા એ શબ્દ ગુજરાત-કાઠિયાવાડ (સોરઠમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય પહેલાં) પ્રચલિત હતો; રાસલીલાને માટે વૈષ્ણવ ભક્તોમાં પુષ્ટલીલા-પુષ્ટિલીલા વગેરે શબ્દ પ્રયોગ ચાલુ હતા. આ વિષયમાં મેં થોડીક ચર્ચા શ્રીત્રિકમદાસના કાવ્યના પરિશિષ્ટમાં કરી છે. વળી શ્રીવલ્લભાચાર્યનો માર્ગ પણ રૂઢે સ્થાપેલો ગણાય છે. નરસિંહમાં પણ ભક્તિ સ્થાપનાર શ્રીગોપનાથ મહાદેવ છે. આસ પણ આ બંનેની પ્રાચીનતામાં મેળ આવે છે, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય પોતાના અંથોમાં નરસિંહ મહેતાનું નામ લીધું નથી, એટલે માફ અતુમાન જરા તાણ્યું વસેલું કહી શકાય. શ્રી આચાર્ય અને નરસિંહ મહેતા વગેરે ભક્તોએ આ શબ્દપ્રયોગ શ્રીમદ્ભાગવતમાંથી લીધેલો, એ ચોખ્ખું છે. એટલે પાછળનાએ આગળના હપરથી કદાચ ક્યું એવો તર્ક કરવાનો નથી. પણ જો તર્ક કરીએ તો આવો પણ તર્ક થઈ શકે, એટલુંજ માફ કહેવું છે.

હવે પછી શ્રી ચૈતન્યની અસર ગુજરાતમાં કે કાઠિયાવાડ-સોરઠમાં થઈ હતી ખરી કે, એના લૂહાર ભતિના સિષ્ઠ ગોવિંદદાસનો કડછો (રોજનીશી) સાચી છે કે, જો રા. મુનશીનો મુદો ટુંકમાં તપાસી શું. તેમ ગોપનાથ મહાત્મ્યનો પણ વિચાર કરીશું.

(લેખાંક ૧૦ મો: “ગુજરાતી” તા. ૬-૮-૩૩)

નક્કી કરવાનો મુદ્દો:—શુ ગોવિંદદાસનો કટલા વિશ્વસનીય છે? ઉત્તર: નથી

૨૧. મુનશીની દલીલ

૨૧. મુનશી કોમડાના ૧૫મા ફરમામાં (દોમુદ્રી મે-૧૯૩૩-પાતું ૪૧૬) લખે છે કે, “પણ બધાથી નિર્ણયાત્મક પુરાવો ગોવિંદદાસ પૂરો પાડે છે, સં. ૧૫૬૬ માં ચૈતન્ય, ગોવિંદદાસ અને અન્ય શિષ્યો લઈ, પર્યટણે નીકળ્યા. તેની રોજનિશી ગોવિંદદાસે રાખી છે. સં. ૧૬૬૭ માં (ઈ. ૧૫૧૧ ના આગસ્ટ માસમાં) ચૈતન્ય અને ગોવિંદદાસ જુનાગઢ આવ્યા, રણછોડજીના મંદિરમાં ગયા, અને મીરાજ બ્રાહ્મણને ત્યાં ઉતરી હતી, ચૈતન્ય ગાયેગાય વિષ્ણુના મંદિર અને પરમ વૈષ્ણવોનો સંસર્ગ શોધતાં કર્યા પુના, અમદાવાદ, વડોદરા અને ઘોઘાની નોંધ બતાવે છે કે જ્યાં પણ જાગવત પ્રેમી કાંઈ મળતું તો તેની નોંધ ગોવિંદદાસ લેતા.”

“બધા પુરાવા કરતાં ગોવિંદદાસનો પુરાવો મને ઘણો અગત્યનો લાગે છે. એ સત્ત્વ પ્રિય નોંધ કરનારો હતો, એટલે એની નોંધ વિશ્વસનીય ગણાય. એ વિષ્ણુભક્તોનું નોંધ લેતો હતો તેથી ભક્તશિરોમણી કે તેની માહિતીએ એના વક્તવ્યની મર્યાદામ સમાઈ નહીં. જો જુનાગઢ ગયા, ને ત્યાં રણછોડજીને મંદિરે દર્શન કરવા ગયા, એટલે જાણવાની અને સાંભળવાની સીધી અને પાછી તકની ન્યૂનતા નહોતી. અને છતાં ના સિંહ મહેતા, તેની કીર્તિ, તેની ભક્તિ કે સ્થાનિક ભક્તિસંપ્રદાયનો કે પણ સીધો આડો ઉલ્લેખ નથી. જો નરસિંહ સં. ૧૫૩૬ નાં આરસામાં ગુજરી ગયા હોય, જો હારમાળાનો પ્રસંગ ખરો હોય, જો નરસિંહની દારમિદિ આવે ગણાય છે એવી કે એથી એાછી પણ જુનાગઢમાં જાણીતી હોય તો ઉલ્લેખનો આ અભાવ સ્પષ્ટ નથી. ખીજા બધા પુરાવા સામે આવે તો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ રીતે લાગે છે કે સં. ૧૫૬૭ માં જુનાગઢના વૈષ્ણવ મંડળના કીર્તિષ્ટપર નરસિંહનું નામ કે નિશાન લખાયું નહોતું.”

નરસિંહ મહેતાને સમયચ્યુત કરવા, વર્ણમાન્ય હકિકત ખોટી કરાવવા અને જીવાન કલ્પિત તર્કો સાચા કરાવવા માટે ૨૧. મુનશીએ જે મોટા આધાર બાંધ્યા છે તે ચૈતન્યના એક શિષ્ય ગોવિંદદાસના કટલા (રોજનીશી)નો છે. ગોવિંદદાસને તેણે સ્વપ્રિય નોંધ કરનારો માને છે, અને એની કરેલી નોંધને વિશ્વાસનીય ગણે છે. આપણે અગ્રે કો તપાસવાનું છે કે ગોવિંદદાસની નોંધો વિશ્વસનીય છે ખરી? તેમ તે સ્વપ્રિય પણ કેટલો છે?

ગોવિંદદાસ કોણ ?

ચૈતન્ય શિષ્ય ગોવિંદદાસ કોણ હતા? બાળ દિનેયચંદ્ર સેનના ‘બંગાળી ભાષા અને સાહિત્યના ઇતિહાસ’ના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં જણાવેલું છે કે ગોવિંદદાસ જાતે લૂહાર હતા, અણી હતા, કંઈ કામકાજ કરતાં આવડતું નહોતું, કમાઈ ચકતા નહિ, તેની બાળ્યાણીએ મહેળાં ટાળ્યાં મામાં તેથી કંટાળીને સંન્યારી થવાને ધર ત્યાગ કરી નીકળ્યા, અને ચૈતન્યને ઘેર ધર કામ કરવાને રહ્યા. ચૈતન્યના સહવાસ અને સંસ્પર્શથી ભક્ત બન્યા; કવિ થયા, ચૈતન્યે જમારે સંન્યાસ લીધો, (સં. ૧૫૬૫ માં) અને

ભારતવર્ષની માત્રાએ નીકળ્યા ત્યારે તે એની સાથે હઠ કરીને ગયા હતા. સેન લખે છે કે તેણે રાખેલી નોંધ ચૈતન્યને ગમતી નહોતી, તેથી તેણે ચોરીછૂપીથી આ નોંધો રાખેલી. રા. મુનશી લખે છે તેમ ચૈતન્ય, ગોવિંદકાસ અને અન્ય શિષ્યોને લઈ, ભારત બ્રમણે નીકળ્યા નહોતા. પણ તેની તો એકલા અદુલાજ પર્યટણ કરવાની ઇચ્છા હતી, એટલે ગોવિંદકાસ હઠ કરીને તેની સાથે ગયા, ખાન કોઈ શિષ્યો સાથે ગયા નહોતા.

ચૈતન્યનો દક્ષિણમાં પ્રવાસ

ચૈતન્ય દક્ષિણ ભારતમાં ગયા, અને ત્યાં વિજયનગરમાં પહોંચ્યા હતા, પણ ત્યાંના નવાજ ગાદીએ આવેલા વૈષ્ણવ ભક્ત રાજા કૃષ્ણદેવરાયને મળ્યા ન હતા. તેમ ચૈતન્યના ગુરુ માધવેન્દ્રપુરી તેના ગુરુલક્ષ્મીપુરી અને તેના ગુરુ, દક્ષિણમાં ભક્તિસંપ્રદાય ચલાવનાર દ્વૈત મતના પુરસ્કારકર્તા શ્રી વ્યાસરાય સ્વામીને પણ મળ્યા નહીં, એ શું આશ્ચર્યની વાત નથી? દક્ષિણ ભારતમાં વિજયનગરનું રાજ્ય કૃષ્ણદેવરાયના સમયમાં ક્ષતિની ટોચે પહોંચ્યું હતું. ભક્તોનાં સન્માન કર્યાનાં તેનાં અનેક કાનપત્રો વગેરે મળી આવે છે. અનેક આચાર્યો, પંડિતો, ધર્માચાર્યો વગેરે એ રાજ્યમાં પોષાતા, આગંતુકોને, પ્રવાસીઓને માન અપાતું, દાન અપાતું. શ્રીમદ્વાચાર્ય પછી શ્રીવ્યાસરાય સ્વામીને વ્યાસયોગી તરીકે ઓળખવામાં આવતા. તેમને જીવનકાળ સં. ૧૫૦૨-૧૫૬૫ નો છે. તેમની પ્રેરણાથી તેમના શિષ્યો ચૈતન્ય માધવેન્દ્રપુરી ઉત્તરમાં ભક્તિનો પ્રચાર કરતા હતા; જેને રા. મુનશીએ મોટા વૃંદાવનીય ભક્તિવાળો ભક્ત માન્યો છે, આવા પરમ ગુરુ (ગુરુના પણ ગુરુ) વ્યાસરાય સ્વામીને ચૈતન્ય મળ્યા નહીં, એ પણ આશ્ચર્ય નહીં તો ખીજું શું સમજવું? જો ગોવિંદકાસની કડછાની નોંધો સાચી અને વાસ્તવિક હોય તો આ બની શકે ખરું?

રા. મુનશીએ નરસિંહ મહેતાને સમયબ્રહ્મ કરવા માટે જે ફલીયો વાપરી છે તેવી ફલીય પ્રમાણે તો આપણે પણ કહી શકીએ કે વિજયનગરનું દિગ્દ સામ્રાજ્ય દક્ષિણમાં તે સમયે નહોતું, શ્રીકૃષ્ણદેવરાય નામનો રાજા નહોતો, વ્યાસરાય સ્વામી (માધવેન્દ્રપુરીના ગુરુ) પણ નહોતા; એમજ કરવા બંધ; કારણ કે રા. મુનશીએ માનેલો સ્વપ્રિય ગોવિંદકાસ, તેઓ તે સમયે દક્ષિણમાં હોતે તો, તેઓની શું નોંધ કડછા(રાજનીશી)માં લીધા વગર રહેતે?

પણ ઇતિહાસ શું કહે છે? મીમાંસાન્યાય પ્રકાશના કર્તા પં. અનંત ભટ્ટના બાણેજ પં. સોમનાથ ભટ્ટે રચેલા શ્રીવ્યાસયોગી ચરિત્રના સંપાદક શ્રી. વેંકટોબા લખે છે કે, (જેઓ ઉક્ત પુસ્તક પાનું ૧૨૧-૧૨૬ અને સેનકૃત ચૈતન્ય અને તેના સાથીઓ પાનું ૨૦૭) વ્યાસરાય સ્વામી માધવેન્દ્રપુરીના એટલે કે ચૈતન્યના ગુરુના ગુરુ હતા. તો પછી ચૈતન્ય દક્ષિણભારતની યાત્રાએ બંધ અને વ્યાસયોગીને મળે નહીં, એ શું સંભવિત છે ખરું? મતલબ કે ગોવિંદકાસનો કડછા (રાજનીશી) એ સાચું સમયકર્પણ નથી.

ચૈતન્યનો ઉત્તરમાં પ્રવાસ

જો જ પ્રમાણે શ્રીચૈતન્ય વૃંદાવન ગય છે, ત્યારે ગોવર્ધન પર્વત ઉપર શ્રીનાથજી મંદિર-શ્રીવલ્લભાચાર્યની આજ્ઞાથી અંધાર્ય છે. (સં. ૧૫૫૬ માં) માધવેન્દ્રપુરી અને શિષ્યો તેની સેવામાં રહે છે, છતાં એ મંદિરમાં ચૈતન્ય જતા નથી, વલ્લભાચાર્યને ગોદુળમાં, વૃંદાવનમાં, કાશીમાં કે અહેલમાં કરો પણ મળતા નથી, એ શું અભિપ્રાય નથી? ગ્યાસયોગીચરિતમતા સંપાદક શ્રીવેંકટેશ્વરાચાર્ય તો જોઈએ સુધી જણાવે છે કે ચૈતન્યના જે શુદ્ધ માધવેન્દ્રપુરી હતા, તેજ સમસાક્ષીન ધાર્મિક ઇતિહાસ ઉપરથી જણાવ છે તેમ, શ્રીવલ્લભાચાર્યના શિક્ષાશુદ્ધ હતા. (જુઓ લલ્લુલાલ દેસાઈકૃત કનકશિષ્યેતો ઇતિહાસ) અને વલ્લભ સંપ્રદાયના ગોવર્ધનનાથના પ્રાકટ્યની વાર્તામાં પણ એવો ખુલાસો છે. પોતાના સહશિષ્યને પણ ચૈતન્ય મળે નહીં, એ પણ શું સંભવિત છે? અને ગોવિંદહાસ એ સંબંધી કશી નોંધ, ચૈતન્યની ચાત્રાની નોંધમાં લેતો નથી, એટલા માટે ગોવર્ધન પર્વત ઉપરના શ્રીનાથજીના મંદિરની વાત, તેમાં અંગાળી પૂલરી હતા, તેની, અને શ્રીવલ્લભાચાર્યની વાત પણ શું આપણે ખોટી માનવી?

છતાં રા. મુનશી અનુમાન કરે છે કે, “ત્યાં પણ ભાગવતપ્રેમી કોઈ મળતું તો તેની નોંધ ગોવિંદહાસ લેતા.” ગોવિંદહાસની નોંધ ઉપરથી જેમ જણાય છે કે ચૈતન્યના સમયના પ્રસિદ્ધ ભાગવતપ્રેમીઓમાંથી કોઈ તેને મળ્યું નથી; અથવા તેઓ કોઈને મળ્યા નહીં; એ શું સંભવિત છે?

દક્ષિણમાં આન્વસતવાળા બાસરામ ક્વામી, રામાનુજાચાર્ય, શૃંગેરી પીઠના કોઈ શંકરાચાર્ય, કુંભકોણની હામકોટી પીઠના બીજા કોઈ આચાર્ય વગેરેમાંથી કોઈ સમસાક્ષીન મહાત્મા, ભક્ત, પ્રેમી ચાત્રામાં તેને મળતું નથી, એ કેટલી નવાઈની વાત છે?

ચૈતન્યનો ગુજરાત-સોરઠનો પ્રવાસ

હવે તેનો ગુજરાતનો પ્રવાસ તપાસીએ. ગુજરાતમાં સુરતમાં અષ્ટમૂળ માતાના દર્શન અને અકરી વધેરવાની શાકતમત જેવી વાત ગોવિંદહાસ કરે છે તે શું સાચી લાગે છે? શું સુરતમાં તે સમયે શાકતમતનો પ્રચાર હતો? તાપીકીનારે વામનજીવું ક્યું પ્રસિદ્ધ મંદિર તે સમયે હતું? ચૈતન્યના સમયમાં વડોદરાના ઇતિહાસમાં ગોવિંદ શક્ત નામનો કોઈ વૈષ્ણવ રાજા રાજ કરતો હતો એવો કોઈ સમગ્ર પુરાવો મળ્યો છે ખરો? રા. મુનશી લખે છે કે અમદાવાદમાં ચૈતન્ય “મુસાફરીમાં શીખેલી ભાષા વડે લોકોને ઉપદેશ” આપે છે તે સમય છે ખરો? (જુઓ મુનશીનો લેખ ‘ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય’ પા ૩૩૭) ચૈતન્ય અંગાળીમાં જોડતા કે ગુજરાતીમાં? શું ચૈતન્ય ભારતમાં ત્યાં ત્યાં ધૂમ્મા ત્યાં ત્યાં તે તે કેટલી ભાષા કટ શીખી જતા અને તેમાં ઉપદેશ આપતા? શું એ માનવા જેવી વાતો છે?

(કોઈ તીર્થ સ્થળનો પડયો). નામનો કળ મળે છે, અને તે જ સ્ત્રીઓ મારફતે ચૈતન્યને ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ ચૈતન્ય ફેલાતો નથી. તો એક ચમત્કાર ! યોધામાં વારસુખી નામની વેશ્યાનો ચમત્કારભર્યો પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. પણ કોઈ સાધુ જાતની વાત વર્ણવી નથી. શુજરાતમાં કોઈ સાધુસંતો ભાગવતપ્રેમીઓ હતા કે નહીં ?

શુજરાતના એક સાક્ષર રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, સ્વ. ઇચ્છારામ અને હર-ગોવિંદદાસ વગેરે ઉપર ટીકા કરતાં લખે છે કે આ વિદ્વાનો શુજરાતી કવિઓનાં ચરિત્રો લખતી વખતે ચમત્કારની વાતો પણ પી જતા; પણ સારાસારવિવેક કરતા નહીં. ભે આ ટીકા વાસ્તવિક માનીએ તો (માનવા જેવી નથી) એકવોકેટ મીં મુનશી પણ શું કરે છે ? એઓ પણ ગોવિંદદાસના કડઠામાં વર્ણવેલા ચૈતન્ય સંજ્ઞાથી ચમત્કારો અને અપાંઓ પણ એમના એમ ધુંટડે ધુંટડા ભરીને ગડગડાટ પી જાય છે, અને નરસિંહ મહેતાના સમય સાથે સમત રમે છે, તેનું કેમ ? અસ્તુ.

જૂનાગઢની વાત

ચૈતન્ય અને ગોવિંદદાસ ઘોઘેથી સોમનાથ જાય છે. તે પછી જૂનાગઢ જાય છે, અને મીરાજ નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં ઉતરે છે. ત્યાં રોસનજીને મંદિરે દર્શન કરે છે. (જુઓ મુનશીકૃત ભક્તિ અને શુજરાતી સાહિત્ય પાનું ૩૩૮) અને આ વાત રા. મુનશી સાચી માની તેના આધારે વિચિત્ર કલ્પના નરસિંહ મહેતાને સમયબ્રષ્ટ કરવા કરે છે.

પણ અત્રે પ્રશ્ન એ છે કે સોરઠના કોઈ બ્રાહ્મણનું નામ મીરાજ તે હોય ખરું ? અને રોસનજી તે રણછોડજી અને ખરા ? વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રી રા. નરસિંહરાવ આને ટીકા આપશે ખરા ? જૂનાગઢનું વર્ણન એઓ જાણે છે તે તુરત કહેશે કે ચૈતન્ય મીરાજ દાતાર નામના મુસલમાન પીરને ત્યાં ગયા હશે, અને રણછોડજી નહિ પણ રોસનજી પીરનાં ઘરને ગયા હશે. ગોવિંદદાસની નોંધમાંથી દાતાર શબ્દ પડી ગયો છે.

વળી ગિરનાર ઉપર શ્રીકૃષ્ણનાં પાદચિહ્ન ચૈતન્યે જોવાનું ગોવિંદદાસ લખે છે. ગિરનારપર શ્રીકૃષ્ણનાં પાદચિહ્ન ક્યાં છે ? ગિરનાર જોનાર અને ચઢનાર પ્રથમ જૈન દેરાની વાત લખ્યા વગર રહે નહીં. ગિરનારનાં જૈન જેહરાં વસ્તુપાલ, તેજપાલ, કુમાર પાલ વગેરેનાં બંધાવેલાં છે, અને એક અભયખી જેવાં છે. તેની લબ્યતાએ ચૈતન્ય કે ગોવિંદદાસનું ધ્યાન ખેંચ્યું નહીં, તેથી કહાય રા. મુનશી એમ પણ કહાય કહેવા નીકળે કે સભ્યપ્રિય નોંધ રાખનાર ગોવિંદદાસ કડઠામાં તેની વાત લખતો નથી, માટે તે જેહરાંનાં તે કાળે ગિરનારપર નહોતાં, તો કોઈ હિન્દુ તેમ જૈન સાચું માનશે ખરો કે ?

જેમ જેનો અને હિંદુઓ ગિરનારપર જતાએ જાય છે તેમ મુસલમાનો પાસેના મીરાજદાતારના પાદાંતની જગ્યાએ જાય છે. ચૈતન્ય ત્યાં મીરાજ દાતારના પદાંતે ચાત્રા ગયા હશે. ગોવિંદદાસે મીરાજ દાતારને મીરાજ બ્રાહ્મણ માન્યો હશે, તથા રોસનજી પીરને એક હિંદુ કેવ માન્યો હશે. એમ કલ્પના થઈ શકે છે.

હવે ગિરનારપર ચઢતા જેનોના દેરાની વાત છોડી દઈએ, અને વૈષ્ણવ ચૈતન્ય અને શિષ્ય ગોવિંદદાસ ત્યાં ધર્મને બાહાને ગયા નહીં હોય તો પણ પ્રથમની અંગિ-માની; બીજી ગોરખનાથની તૂક વડાવ્યા વગર શરૂ કરનારની તૂક ઉપર જઈ શકાવું

નથી. અને તેના ઉપર પણ શ્રીકૃષ્ણનાં પાદચિહ્ન નથી, પણ શુદ્ધ હતાવરનાં પગલાં છે. આ ત્રણે તુકાઓથી જોઈને પણ નામ ગોવિંદદાસે લીધું નથી; માટે જો પણ નરોત્તી એમ કરી ચકરી ખરું? શુદ્ધ હતાવર અને શ્રીકૃષ્ણ એક નથી. શુદ્ધ હતાવરનાં પગલાંને બદલે શ્રીકૃષ્ણનાં પાદચિહ્નનાં કાંઈ બિસાહનાર અને નોંધ રાખનાર ગોવિંદદાસ શું સત્યપ્રિય અને વિશ્વસનીય સાબી શકાય?

દ્વારકાની યાત્રા

સોમનાથ અને પ્રસાસતીર્થ બૃહદ્ દોય તેમ પાછા ચૈતન્ય પ્રજ્ઞાસ આવે છે. અને તે પછી દ્વારકા જઈ પહોંચે છે. રા. મુનશી કહછામાંથી હતારેા કરતાં લખે છે કે “તેઓ દ્વારકા પહોંચ્યા. (સપ્ટેમ્બર ૧૫૧૧). અહિં આ દ્વારકાધીશતું મંદિર ને દેવતક પર્વત જોઈ તેમને કૃષ્ણનાં ચર્ચન થયાં।। (બુદ્ધો મુનશીકૃત “સક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય” પાનું ૩૩૮) આ વાંચતાંજ ખડખડાટ હસતું આવે છે કે દ્વારકામાં ચૈતન્યે કે ગોવિંદદાસે દ્વારકાધીશતું મંદિર ને દેવતક પર્વત સામે સામે ક્યાં જોયાં? શું ભૂગોળ આવી વાતને દેકા આપશે કે? ગોવિંદદાસની આવી ગાંડી ગપોડી વાતોને કોઈ પ્રવાસી દેકા આપશે ખરે? ક્યાં દ્વારકાધીશતું જગદીશ મંદિર અને ક્યાં જૂનાગઢનો દેવતક પર્વત?

ગોવિંદદાસની નોંધો માનવા જેવી નથી

આવી ને આવી તદ્દન નાપાયાદાર ચમત્કારોની વાતોથી ભરેલો ગોવિંદદાસનો કહછો છે. તેને રા. મુનશી જેવા વિશ્વસનીય ગણે છે, અને ગોવિંદદાસને સત્યપ્રિય નોંધ કરનારો માને છે, જો પણ શું વીસમી સદીની એક નૂતન અભિવ્યક્તિ નથી? અને આવા તદ્દન નિર્મળ પુરાવાને આધારે રા. મુનશી નરસિંહ મહેતા સંબંધી જુદાંમાન્ય હકીકતો અને વરસોને ખોટા કરાવવા નીકળ્યા છે તેને કોઈ વિદ્વાન માન્ય રાખશે ખરા? જે ગોવિંદદાસે સમકાલીન ભાગવતપ્રેમીઓ, કે ભક્તો, કે વિદ્વાનો, કે ભણીતાં પવિત્ર સ્થળો કે મંદિરોની નોંધ નથી કરી, તે અગાઉ યજ્ઞ ગયેલા સહુનીયે નોંધ કરે ખરે? તેણે ખીજ કોઈ સંબંધમાં જોવી નોંધ કરી છે ખરી? કોઈ ભૂતપૂર્વ પ્રસિદ્ધ આચાર્ય કે ભક્તની નોંધ લીધી છે ખરી? એનો કહછો વાંચતાં તો એવું કશું જણાતું નથી. તો પછી જેણે પોતાનો કોઈ ભક્તિસંપ્રદાય ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં સ્થાપ્યો નથી, પોતે કોઈ આચાર્ય થવાનો કાવો કર્યો નથી, પણ હલદું જેને કોઈને આચાર્ય સ્વીકારવા હોય તો તેવાઓને શ્રી વલ્લભાચાર્ય અને વિઠ્ઠલનાથને માટે વાટ લેવાની બંધેચા (વધાઈ)ના પદમાં શિષ્યામણ આપી છે, તે નરસિંહ મહેતા સંબંધમાં, કે તેની ભક્તિ, કે તેની કીર્તિ સંબંધમાં કરી પણ નોંધ ગોવિંદદાસ કહછામાં (રાજનૈશીમાં) લે, જો શી રીતે સંભવિત બની શકે? ગોવિંદદાસ ઇતિહાસ રચતો નથી, ચમત્કારો નોંધે છે.

ચૈતન્યનો કશોયે સ્મારક અવશેષ ગુજરાતમાં નથી.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય તો ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં ઘણા શિષ્યો ક્યાં, ઘણે દેકાણે તેમની ભાગવતપારાયણની બેઠકો સ્મરણ તરીકે સાચવી રાખવામાં આવી છે, પણ ચૈતન્યની તો કશી પણ અસર ગુજરાત કાઠિયાવાડ ઉપર થયેલી જણાતી નથી. જે ચૈતન્યે ખંગાળી કે સંસ્કૃત ભાષામાં (માત્ર ૮ શિક્ષા શ્લોકો શિવાય) એક પણ શ્રેય

રચેા નથી તેની અસર શી હોઈ શકે? જોતા શિષ્યોમાં તો લૂટાડ નારીજી અને ઘોધાની ખારમુખી નામની વેશ્યા જ કે? શી ચૈતન્યનો પ્રભાવ? ઉલટું કાઠિયાવાડના દ્વારકાના ભક્તિસંપ્રદાયની તેના ઉપર અસર થઈ હશે જેમ અનુમાન કરવાને કારણ મળે છે; ને વૈષ્ણવ ધર્મનો (શુભરાત કાઠિયાવાડનો) સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ નામના ગ્રંથમાં રા. ફર્ગીશંકર શાસ્ત્રીએ જણાવેલી વાત સાચી હોય તો. મજબૂર ગ્રંથમાં શાસ્ત્રીજી જણાવે છે કે દ્વારકામાંથી શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય “કૃષ્ણકર્ણમૃત” નામનો ગ્રંથ જંગાળમાં લઈ ગયા છે. (જુઓ વૈષ્ણવધર્મનો ઇતિહાસ પાનું ૧૩૩)

આ સર્વ હકીકતથી વાંચનારને સમજશે કે ચૈતન્યશિષ્ય ગોવિંદકાસનો કડછો (શૈજ નીશી) એ કોઈ પણ જાતનો વિશ્વસનીય પ્રમાણ્યૂત ગ્રંથ નથી, ગોવિંદકાસ ભલે કઠાય નોંધ કરનારો હોય તો પણ સત્યપ્રિય નથી. તેણે ચૈતન્યનો મહિમાજ માત્ર વધારવા માટે કેટલીક, ગપાઇક ચમત્કારની વાતોજ વર્ણવી છે. અને તેટલા માટે એ પુસ્તકના આધારે નરસિંહ મહેતાને સમયબ્રષ્ટ કરવાનો રા. મુનશીનો પ્રયત્ન વાજબી નથી. ગોવિંદકાસે કોઈ પ્રસિદ્ધ સમકાલીન ભાગવતપ્રેમી કે વિશ્વજ્ઞકતોન્મી નોંધ લીધી નથી, જૂનાજઠમાં રણછોડાજીને મંદિરે નહીં, પણ રૌસનજી પીરની હરગાહે ચૈતન્ય ગયા હશે અને મીરાજી નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં તેઓ ઉતર્યા નહીં હોય, પણ મીરા કાતારને ત્યાં ગયા હશે, જેમ લાગે છે. આવી અગડંબગડં નોંધ રાખનારા ગોવિંદકાસના લખાણ ઉપર દેટલો ભ્રાસ મૂકવો, તેનો નિર્ણય સાક્ષરો કરી લેશે, જેવી આચારા રાખું છું.

અત્ર જેક વાત રૂપક કરી લેવાની જરૂર છે. ચૈતન્ય ભારતવર્ષની યાત્રાએ નીકળેલા એ વાત સાચી, કારણ કે તેવી વાત ઘણા ગ્રંથોમાં નીકળે છે. તેમને પ્રવાસમાં સારા સારા વિદ્વાનોનો સમાગમ પણ થયો હશે, પણ વેડીઆ લુહાર ગોવિંદકાસ શિષ્યને તેમાં કોઈએ જત ગમ પડી નહીં હોય, તેથી તેણે વિદ્વાનોના સમાગમની કે શાસ્ત્રની ચર્ચાની કે ભક્તિવર્ધકથા વાર્તાની નોંધ નહીં લીધી હોય, પણ પોતાને જે ચમત્કારો લાગ્યા તેટલા પોતાની અકુલ અને આવડત પ્રમાણે નોંધ્યા છે. એટલે જોના કડછો ઉપર કોઈ પણ જાતનો આધાર રાખી મત બાંધવો નકામો છે. અને એ જ બતાવવાનો આ લેખનો મુદ્દો છે.

(લેખાંક ૧૧ માં :)

નક્કી કરવાનો મુદ્દો-નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ સ્વયંસ્ફુરિત છે.

રા. મુનશીનો મત

રા. રા. મુનશી તેમના લેખના ૨૨ મા વિભાગમાં લખે છે કે, “આ વિષયમાં ત્રણ મુદ્દાઓ છે: નરસિંહની શુદ્ધ ભક્તિ (૧) સ્વયંભૂ પ્રક્ટી? (૨) વૃંદાવનીય ભક્તિ-માર્ગી પ્રક્ટી? (૩) કે ત્રીજો કોઈ રીતે પ્રક્ટી?” (ન્યૂઓ “દેમુટી” જીન માસનો અંક, પાનું ૫૩૪)

રા. મુનશી ખીલ મતને માનનારા છે, અને તેને યોગ્ય કારણો શોધે છે. અમારા જેવા વૈષ્ણવો અને અન્ય લેખકો પહેલા મતના છે. બહુમાં બહુ જો કોઈની અસર માનવી હોય તો તે પંડિત સીતાનાય તત્ત્વભૂષણની માફક પુરાણની અસરવાળી નરસિંહની રાધાકૃષ્ણવિષયક શુદ્ધ ભક્તિ માનવી ઇષ્ટ છે. અન્યથા તો નહિજ.

રા. રા. મુનશીએ “ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય” નો જે લેખ લખ્યો છે, અને જેના એક પ્રકરણ તરીકે “નરસિંહ મહેતાનો કાચડો” લેખો કરી કેટલાક ગુજરાતી સાક્ષરોને ભ્રમમાં નાંખી દીધા છે, તેથી મુલાગતે કોઈ છેતરાયું નથી. પ્રસ્તુત લેખ અનેક ખોટા વિધાનોથી, ખોટી હકીકતોથી ભરેલો છે. તેમાં બંગાળમાં ભક્તિના હગમનો ઇતિહાસ એ તો બાબુ દીનેશચન્દ્ર સેને પોતાના “બંગાળી સાહિત્ય અને બાબાનો ઇતિહાસ” અને “ચૈતન્યના સાથીઓ” એ નામના ગ્રંથોનો ગમે તેમ મનઘડંત ઉપયોગ કરી પોતાના કેટલાક અનુમાનો અને વિધાનો વાંચન વિગેરે હમેરીને લખેલો છે, એ સાફ જણાઈ આવે છે. એથી એ લેખ એક પ્રકારની ઘણા મતમર્તાતરખી ખીચડીજ જેવો લાગે છે.

રાય સાહેબ દીનેશચન્દ્રસેને બંગાળમાં વૈષ્ણવ મત અને તેમાંથી ખાસ કરીને ચૈતન્યના વૈષ્ણવ મતના હગમ, ક્ષિતિ અને વિસ્તાર સંબંધમાં એવો મત આપ્યો છે કે, મૂળે બંગાળમાં બૌદ્ધ ધર્મના મહાયાન પંથનું જોર હતું, અને તેનો બ્રાહ્મણોએ નાશ કર્યો ત્યારે બૌદ્ધ ધર્મના ધાર્મિક વિલાસો-એન્થોલોજી વામાચારનું ૩૫ પકડયું, એટલે શક્ત સંપ્રદાય પ્રચલિત થયો અને તેમાંથી પરક્રીયા રસ કેળવતા સહજિયા પંથનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, અને એમાંથી છેવટે ચૈતન્યનો વૈષ્ણવ ધર્મ ખીલ્યો. (ન્યૂઓ મુનશીનો લેખ. ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય) આ એક મત છે. તે કંઈ સર્વમાન્ય થયો નથી. એમાં ઘણા કોષ છે, પણ તે સર્વ અહીંયાં ચર્ચવા જેવો પ્રસંગ નથી.

મારે આ વિષયમાં સુજ્ઞ વાચકોને એ મુદ્દો દર્શાવવાનો છે કે બંગાળમાં કદાચ, તત્કારની ખાતર માની લઘુએ કે તેવી રીતે વૈષ્ણવ ધર્મ હયો હશે, અને પ્રસર્યો હશે, તોપણ ગુજરાત-કાઠિયાવાડ બાબુ એવી કંઈ ક્ષિતિ હતી કે નરસિંહ મહેતામાં ચંડીદાસ કે ચૈતન્યના જેવી તલસાટવાળી શુદ્ધ વૃંદાવનીય ભક્તિ (એવું જેને શ્રી મુનશી અચાક્ષીય નામ આપે છે તે) પ્રક્ટી? ગુજરાતમાં બૌદ્ધનો મહાયાન પંથ નહોતો કે તેના વિલાસ મહોત્સવો નહોતાં, કે વામાચાર નહોતો કે ધોષણ આદિયાં પરક્રીયા રસ કેળવનારા સહજિયા પંથ જેવું નહોતું. છતાં નરસિંહ મહેતામાં શ્રી

આ ચાર સંપ્રદાયની માફક ચાર ઉપસંપ્રદાયો પણ છે. ચૈતન્ય, કૃત્તવ્ય, પ્રકાશ, અને નંદ. પ્રાચીન લેખકોનો વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોની હત્યસિ અને ક્રિયતિ વિષે આ પ્રમાણે મત છે. તે નવીન ચતવાળાઓ (સેન જેવા) માન્ય રાખતા નથી. પરંતુ આ મત પ્રમાણે જે શોધવામાં આવે તો જણાશે કે ચૈતન્યનો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય એ કંઈ બૌદ્ધ મત ઉપરથી વામાચારમાં અને સહજિયામાં મધને આવેલો નથી, પણ વિષ્ણુ ભક્તિ-રાધા કૃષ્ણની ભક્તિ પુરાણોમાંથી આવી છે, અને ખીલી છે, તેના ઉપરજ ચૈતન્યનો મત રચાયેલો છે.

સીતાનાથ તત્ત્વભૂષણનો મત

બંગાળના ખીલ એક અભ્યાસક અને વિચારક બ્રહ્મસમાજ પં. સીતાનાથ તત્ત્વ ભૂષણ, રા. સા. દીનેશચંદ્ર સેનથી જુદી દિશામાં કામ કરી એવું માને છે અને સિદ્ધ કરી બતાવે છે કે ચૈતન્ય સંપ્રદાય મધ્ય સંપ્રદાયની ચાખા છે, અને હિંદના બધા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો પુરાણોની આખ્યાયિકા ઉપરથી ઉદ્ભવ્યા છે. તેઓએ આ વિષય પૂરવાર કરવા માટે “શ્રીકૃષ્ણ અને પુરાણો—Shree Krishna and the Puranas” નામનો આખો ગ્રંથ લખ્યો છે, અને તેમાં ચૈતન્ય વગેરે ઉપર કેવી રીતે અક્ષર થઈ તે સારી રીતે સમજાવ્યું છે. આ ગ્રંથ ફેટલેક અંશે નાર્સિક બુદ્ધિ અથવા તો હાલના બુદ્ધિવાદની દૃષ્ટિએ લખાયેલો છે, છતાં એમાં કથાવિદો સિદ્ધાંત ખોટો નથી.

નરસિંહની ભક્તિનું ખી

આ પ્રમાણે લેખકોના મતનો ઉપન્યાસ કરીને મારું વક્તવ્ય એ છે કે દીનેશ ચંદ્રસેનનો મતજ સર્વત્ર ગ્રાહ્ય નથી; પણ ખીલે એવો મત પણ છે કે જે શ્રીરાધાકૃષ્ણની ભક્તિ અને લીલાનું મૂળ પુરાણોમાંજ શોધે છે, અને માને છે, અને આ પુરાણોજ (જુઓ ત્રિકમહાસના કાવ્યનું પરિશિષ્ટ) આખા હિંદુસ્તાનમાં શ્રી રાધાકૃષ્ણની ભક્તિ ફેલાવવામાં કારણભૂત છે. આ પુરાણોમાંથી રાધા અને તેની સખીઓ હત્યત થઈ છે, અને શ્રી દ્વારકામાં પ્રચલિત ભક્તિમાંથીજ નરસિંહ મહેતાને પોતાની વિશિષ્ટ ભક્તિનાં ખીજ મળ્યાં છે, એમ માનવું વધારે સચુક્તિક અને વાસ્તવિક છે. એ ખીલેને એણે કહેલું દીવ્ય દ્વારિકાદર્શન અને રાસદર્શનનો સ્વાતુલ્ય, પોપણું ફિર્તો થઈ પડ્યો, અને શ્રી રાધા કૃષ્ણની ભક્તિનો નરસિંહે આંખો ફેલાવ્યા.

પણ વૈષ્ણવો તો એજ મતના આગ્રહી રહેવાના કે ઉપનિષદની વરણ્યુતિ પ્રમાણે નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ સ્વયંસ્કુરિત હતી અને તેને બગવાનની પ્રત્યક્ષ રાસાદિ લીલાનું દર્શન થયેલું, અને તેણે જે લીલાનાં પદો વગેરે ગાયાં છે તેપણ તે પરબ્રહ્માના લીલા તત્ત્વધારી શ્રી કૃષ્ણની આજ્ઞાનુસારજ ગાયાં છે. એટલે તેની વાણી કવિ વિશ્વનાથજીના કહેવા પ્રમાણે ઉપનિષદ સરળીજ તત્ત્વજ્ઞાનવાળી અને ભક્તિભાવથી ભરેલી છે, અને કેવળ સ્વાતુલ્ય થયેલું છે; એમાં શંકા નથી. છતાં એ પ્રમેયવાદી મત ખીલજોપર લાઢવાનો આગ્રહ નથી. સ્વતંત્ર પ્રમાણોથી પણ એજ નિશ્ચય ઉપર આવી રાકાય છે.

(લેખક ૧૨ મો: “શુજરાતી” તા. ૧૭-૬-૩૩)]

નક્કી કરવાનો મુદ્દો:- (૧) હારાર્પણની પ્રત અને સમય,
(૨) કવિ વર્ણલેખકાસ કાવ્ય, (૩) રાધાની સખીઓ

આ વિષયનો ઘોંટાળો પ્રથમ આપણા વિદ્વાન સાક્ષર, અનેક સ્નાતકોના વિદ્યા-શુર અને કાશીની હિંદુ વિદ્યાપીઠના હાલના ઉપકુલશુર શ્રી. આનંદશંકર દ્રુવે, સદ્ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામના પહેલી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદેથી આપેલા ભાષણ ઉપર દીકા કરતાં, સં. ૧૯૬૧ માં “વસંત” માસિકમાં ઉભો કર્યો હતો. આ દીકાત્મક લેખમાં નરસિંહનો સમય ખઠ્ઠલવાની પહેલી વાર સૂચના કરતી વખતે હારમાળાનો પ્રસંગ સં. ૧૫૧૨ માં રાજ મંડલિકની ઉશ્કેરણીથી તેના જ હરખારમાં થયો હતો, જે વિષય તરફ ભણીનેધને દર્શક જ કરાયું હતું. રા. મુનશી પણ એજ મુદ્દો પકડી લઈને નરસિંહને સમય બ્રષ્ટ કરવા મથન કરે છે, અને હારમાળાનો પ્રસંગ તો ૧૮ મી સદીના કવિઓએ કાવતું રચી ઉપજાવી કાઢ્યો છે, એમ કહીને ઉરાડી કેવા મગિ છે. કોઈ પણ સંગીન પૂરાવો રજુ કર્યાં લિવાય તેઓએ કેવળ તર્ક ઉપર જ આ ધમારત બાંધી છે. આ સંબંધમાં તેમની કહીલો શી છે તે તપાસી જોવાની જરૂર છે.

(૧) સં. ૧૫૧૨ નો હારાર્પણનો પ્રસંગ

નરસિંહ મહેતો સંવત ૧૫૧૨ ની આસપાસ થઈ ગયા તે માટે જૂના શોધખોળ-વાળાઓનું જે એક મજબુત પ્રમાણ છે તે હારાર્પણનો પ્રસંગ અને રાજ મંડલિકના રાજ્યકાળની સાથે એકતા-એ છે. પ્રોફેસર આનંદશંકર દ્રુવે આ અણુગમતી વાતનો પોતાના લેખમાં વિચાર સુદ્ધાં કર્યો નથી. પણ રા. મુનશીએ બેશીશો પાસે સં. ૧૫૧૨ ના બુઢા બુઢા તિથિમાસ પક્ષ વારતું ગણિત કરાવી નરસિંહ મહેતાનો હારમાળાનો પ્રસંગ. ને કહાય બન્યો હોય તો સં. ૧૫૭૨ માં બન્યો એવું આડકતરી રીતે મનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ આ પ્રકારની ઢલીલનો વિચાર કરતાં રા. મુનશી એ ભૂલી જાય છે કે લગલગ બધીજ બુઢી પ્રતોમાં હારાર્પણનું સં. ૧૫૧૨નું વર્ષ તો અવિકારી અચળ છે, તેને માસ પક્ષ તિથિ વારને કારણે બદલી નાંખવું યોગ્ય નથી. તે જ પ્રમાણે વર્ષ બદલતાં રાજ મંડલિકને સચમુચ ઉરાડી કેવો પડે છે. ગાગરિય આ કંટકો કાઢી નાંખવા માટે હવે રા. મુનશી કહેવા નીકળ્યા છે કે, “અઢારમી સદીમાં સં. “૧૫૧૨” નું વર્ષ કવિઓએ સ્વીકાર્યું હતું, અને તેનું કારણ મંડલિકના હારપ્રસંગની કંતકયા લાગે છે.” (બુઢો “કૌમુદી” મે ૧૯૩૩ પાનું ૪૨૨) આ વાક્યનો ભાવાર્થ શો હશે? આનું સ્પષ્ટીકરણ અને પોતાનો છેવટનો નિર્ણય આપતાં તેઓ લખે છે કે, “(૬) સં. ૧૬૭૫ થી ૧૭૦૦ નો હારમાળાની રચનાક્રમનો સમય આજે ગણી શકાય. (૭) સં. ૧૬૦૦ માં નરસિંહ-ની કીર્તિ આખા શુજરાતમાં અને ઉત્તર હિંદમાં પ્રસરેલી માલમ પડે છે. એજ અર-સામાં મંડલિક સાહેબની સમકાલીનતાનો પ્રસંગ માન્યતામાં આવેલો કેળાય છે.” (બુઢો “કૌમુદી” જુન ૧૯૩૩ પાનું ૫૩૮) એટલે શું ?

રા. મુનશી આ પ્રમાણે હારમાળાનો પ્રસંગ અને મંડલિકનો રાજકાળ ઉરાડવાને મિથ્યા પ્રયત્ન કરતા જણાય છે. પણ આ ઢલીલમાં ખોડ એ છે કે હારમાળાની જે જે

પ્રતો વિષે જોમણે તપાસ કરી છે તે લખાયા વર્ષની છે, છતાં ફરકમાં બતાવ બતાવું વર્ષ અચુક સં. ૧૫૧૨ લખેલું છે. મધ્ય લખાયાનું વર્ષ જો કંઈ “રચનાસમય મળી શકાય નહીં.” હારમાળાની કંઈ નહીં તો સેંકડો પ્રતો જોવી મળી શકે તેમ છે કે જેમાં તે લખાયાનું વર્ષ હોતું નથી, પણ જોઈએ સં. ૧૫૧૨ નું વર્ષ હોય છે, જેમાં હારાપૃષ્ઠનો પ્રસંગ બન્યો, જોટલોજ કલેવેળ હોય છે. તો તેના ઉપરથી શુજરાતી સાક્ષરો શો મત બાંધશે? જો પ્રતો સં. ૧૫૧૨ પછીના તુરતના સમયની સા માટે ન ગણવી? હારમાળાની પ્રતોનાં પહેલી સંખ્યામાં વધારો થકાટો થતો આવ્યો છે, જો વાત ખરી, પણ કોઈએ સં. ૧૫૧૨ ને બદલે સં. ૧૫૦૨ કે ૧૬૧૨ કે કંઈ બીજું વર્ષ લખ્યું નથી, કે રાજ મંડલિકનું નામ ઉરાડી દીધું નથી. હારમાળાનાં પહેલી સંખ્યા ૬૫ થી ૩૫૦ અને તેથી પણ અધિક પહેા સુધીની મળી આવે છે, અને આજે તેનો કર્તા વિશ્વનાથ જાની, કે કોઈ અજ્ઞાત કવિ કે મહાકવિ પ્રેમાનંદ નથી, જો તો સં. ૧૬૬૫ ની જુની મળી આવેલી પ્રત ઉપરથી સિદ્ધ થઈ શક્યું છે. હારમાળાની કોઈ પણ પ્રતમાં કોઈ પણ કવિએ હારમાળા મેં રચી-જેવું જણાવેલું નથી. મૂળ હારાપૃષ્ઠની સ્તુતિની રચના નરસિંહ મહેતાની જ મનાય છે. જો રા. મુનશીના મતે હારાપૃષ્ઠનો પ્રસંગ બન્યો નથી, પણ અદારમી સદીના કવિઓએ જો ઉપલબ્ધી કાઢેલો છે, અને હિંદુ રાજ મંડલિક સાથે તેનો સંબંધ જોડી દીધો છે, જોમળ હોય તો જો માટે આધાર શો છે? ખાલી જોક વ્યક્તિની કલ્પના કે તર્કશક્તિ કે બીજું કંઈ? શું બધા કવિઓએ જોક પરિપક્વ બરીને સં. ૧૬૭૫ પછી નક્કી કરી નાખ્યું કે આપણે નરસિંહ મહેતાની હારમાળા રચવી, તેમાં મંડલિકને આણવો, અને પ્રસંગનું વર્ષ સં. ૧૫૧૨ બધાએ લખવું? રા. મુનશી સામે કેવું કાવતું? રા. મુનશી જે પ્રકારની ક્લીલ કરે છે તેવી આપણે કરીએ તો હારમાળા લખ્યાના વર્ષ સિવાયની જેટલી પ્રતો મળે છે તે સં. ૧૫૧૨ પછીની તત્કાળની જ માનવી, અને જો ઉપરથી નરસિંહ મહેતાનો સમય સં. ૧૫૧૨ નો પણ ચોક્કસ માનવો પડશે. મારો કહેવાનો સાર જો છે કે રા. મુનશી હારમાળાનો પ્રસંગ સં. ૧૫૧૨ માં જુનાગઢમાં રાજ મંડલિકના ફરબારમાં બન્યો, જો વૃદ્ધ માન્ય અને હસ્ત-લિખિત પ્રતોના ટેકાવાળી વાત કોઈ પણ રીતે ખોટી ઠરાવી શકાય નથી. તેમ અદારમી સદીમાં શુજરાત-કાઠિયાવાડના કવિઓએ જો પ્રકારનું કાવતું રચ્યું નથી. રા. ફર્ગ્યુસન શાસ્ત્રી પણ લખે છે કે, “નરસિંહ મહેતાનો વૃદ્ધમાન્ય સમય ખોટો ઠરાવવા માટે પૂરતા અને ચોક્કસ પૂરાવા નહીં થયા છે, જો પણ હું માનતો નથી.” (“શુજરાતી” તા. ૩-૬-૩૩).

(૨) કવિ વલ્લભદાસ વિષે ખુલાસો.

મારા આગલા જોક લેખમાં મેં કવિ વલ્લભદાસના જોક પ્રાચીન કાવ્ય વિષે હકીકત આપી છે. તેમાં કવિ વલ્લભદાસ વિષે પણ થોડુંક વર્ણન આપ્યું છે. આ કવિએ નાગરોનો ઇતિહાસ સાલવાર આપ્યો છે અને નરસિંહ મહેતાનો ઇતિહાસ સં. ૧૫૦૭ સુધીનો સાલવાર આપેલો છે; આટલી ચોક્કસાઈવાળો કવિ પોતાની કરી જોળખ આપતો નથી, તેમ કમા વર્ષમાં પોતે આ કાવ્ય રચ્યું, જો પણ જણાવતો નથી, જો જોક આશ્ચર્યની વાત છે. કંઈ નહિ તો અમારી પાસેની પ્રતમાં

એ વિષય નથી. બીજી કોઈ પ્રત નીકળી આવે અને એમાં કંઈ રચ્યા વર્ષ કે નિવાસ-સ્થાન નીકળી આવે તો તે બધી વાત છે.

રા. રા. માનસંકર પીતામહાસ મહેતા એને ખંભાતનો કવિ ગણાવે છે. કેટલાકો ત્રી માન્યતા એ પ્રેમાનંદપુત્ર વલ્લભ હતો એવી છે. એ વિષય તો કવિષ્ઠમાં કોઈ નક્કી કરશે. પણ અમારી પાસે જે પ્રત છે તેમાં વડનગર સં. ૧૪૮૨ માં ત્રીજી વાર કશિષ્ણના ત્રાસે ભાંગ્યું, એવો ઉલ્લેખ છે, તે જ પ્રમાણે રા. હીરાલાલ પારેખ ત્રી શીલા પ્રેસમાં ૪. સ. ૧૮૭૦ માં છાપેલી પ્રતમાં છે. શાસ્ત્રી વજલાલના લેખમાં પણ તે પ્રમાણે જ ઉલ્લેખ છે, અને ઘણું કરીને મારી માહકાસ્ત પ્રમાણે સ્વ. તનસુખરામ ત્રી પ્રતમાં પણ તેમજ છે. પણ માત્ર કવિ નર્મદાસંકરે આ વર્ષ ઇતિહાસને આધારે બહુ સુધારી લીધું છે. એ પણ તેમનો મત સ્વીકાર્યો છે.

મેં વિશ્વનાથ બનીના કાવ્યમાં “જૂનાગઢ”ને બદલે “મંગરોળ” શબ્દ મૂક્યો, (જુઓ ત્રિકમકાસના કાવ્યમાં છાપેલું પર્વતાખ્યાન) તે સામે રા. મુનશીએ મોટો વાંધો ઉઠાવ્યો છે, તેમ જ આ વર્ષની ફેરબદલી માટે પણ તેમને વાંધો હોય તો અમને તેમાં કશી હાનિ નથી. કારણ કે તે હસ્તલિખિત પ્રતમાં આપેલી હકીકતને જ વળગી રહેલું હોય તો આ વલ્લભકાસ કવિ નરસિંહ મહેતાનો સમકાલીન ઠરવા જશે. કારણ કે તેણે સં. ૧૫૦૭ સુધીમાં શ્રામજ્ઞકાસનો વિવાહ સુધીનો વૃત્તાંત લખ્યો છે. એ પછી સં. ૧૫૧૨ માં મંડલિકના ફરખારમાં દારાપણનો બનાવ બન્યો એ વિષે કંઈ લખ્યું નથી. પણ મંડલિક રા. જૂનાગઢમાં હતો, અને નરસિંહ મહેતા વડનગર દીકરાને પરણાવવા ગયા હતા તો રા. મંડલિકનો બાણેજ હતો, એ વગેરે હકીકત આપેલી છે. એટલે નાગરોત્પત્તિ અને શ્રામજ્ઞકાસનો વિવાહ રચ્યા પછી સં. ૧૫૦૭ અને સં. ૧૫૧૧ સુધીમાં વલ્લભકાસ કવિ વિદ્યમાન હતો એમ નક્કી થાય છે, અને એ અરસામાં એણે આ કાવ્ય રચ્યું હોય એમ જોઈએ, એમ ઠરવા બંધ છે.

રા. મુનશી આ એ વિકલ્પોમાંથી જોઈએ તે વિકલ્પ સ્વીકારે. પહેલો હસ્તલિખિત પ્રતને વળગી રહેવાનો વિકલ્પ સ્વીકારશે તો વલ્લભકાસ કવિ નરસિંહ મહેતાનો સમ-કાલીન ઠરશે, અને એ પુરાવો અમાન્ય યથ સંકલે નહીં. બીજો સ્વ. કવિ નર્મદાસંકરનો મત સ્વીકારવાથી લેખક કવિ સમકાલીન કરી શકશે નહીં, પણ તેણે આપેલી હકીકત ખોટી ઠરાવી શકશે નહીં. કારણ કે એણે જે વર્ષવાર હકીકત આપી છે તે નરસિંહ મહેતાના ચરિત્રકાર કવિઓ વિશ્વનાથાદિથી એ રીતે બધી પટે છે, પણ હાલના ઇતિ-હાસકાર અને સંશોધક રા. માનસંકર મહેતાના મત પ્રમાણે સાચી ઠરે છે. એટલે તેણે ૩૦૦ વર્ષ પછી (સં. ૧૭૮૨ પછી) પણ જે ઇતિહાસ લખ્યો છે તે પાછી શોધ-ખોળનો જ વિષય હોવો જોઈએ અને મીઠાકવિએ આપેલાં વર્ષો કરતાં પણ વધારે પ્રમાણભૂત છે. કારણ કે મીઠાનાં કાવ્યો તો એકલાં રા. બધેકાને જ પ્રાપ્ત થયાં છે અને તે પણ કંઈક સ્વ. એટલે કદાચ તેમાં પ્રામાણિકતા વિષે શંકા રહેવાનો અને ભૂલ થવાનો સંભવ પણ રહે. પણ વલ્લભકાસનો ગ્રંથ તો હસ્તલિખિત છે, એટલે એમાં ભૂલચૂક થવાનો સંભવ જોડા છે. રા. મુનશીને જે મત સ્વીકારવો હોય તે સ્વીકારે, પણ નરસિંહ મહેતા સં. ૧૫૦૦ માં હયાત હતો, એ તો ચોક્કસ ઠરે છે.

(૩) રાધાની સખીઓ

આ વિષયમાં ચોતાના લેખના ૨૨ મા ખંડમાં શ્રી. મુનશી લખે છે કે, “કૃત્વીક ગોપી-
જ્ઞાનાં નામો ભવિષ્યોત્તર ને રક્ષંદ પુરાણના પ્રલાસખંડમાં મળે છે. ૩૫૬૫
ગોસ્વામી (સં. ૧૫૭૨ ધણી) ઉર્જવલ નીલમણિમાં નામો આ પ્રમાણે આપે છે:
તત્ર શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધાસ્તુ રાધાચન્દ્રાવલીસ્તથા વિશાખા લલિતા રયામા.....અને ૭૫
ગોસ્વામી આ નામો ભવિષ્યોત્તર અને રક્ષંદ પુરાણોના આધાર આપે છે” ઇત્યાદિ.

આ હતારામાં શ્રી. મુનશી આચાર્ય આનંદચંદ્રની સાથે મળતા યથ ચોતે સ્વીકારે છે
કે નરસિંહ મહેતાને રાધા અને તેની સખીઓનાં નામો પુરાણોમાંથીજ મળ્યાં છે, છતાં અજ્ઞા-
નતાને લીધે શંકા કાઢે છે. તેઓશ્રી જણાવે છે કે નરસિંહને રક્ષંદ પુરાણના પ્રલાસ ખંડ ઇત્યા-
દિમાં આ નામો મળ્યાં. અમારો શ્રી. મુનશીને સીધોજ પ્રશ્ન છે કે આ પ્રલાસખંડ શું પ્રલાસ
ક્ષેત્રમાં અનુલેખ્યો હોય ખરો? પ્રલાસખંડ પ્રલાસક્ષેત્રમાં લખીતો નહીં હોય તો તે શું
કક્ષિણ આફ્રિકા કે અમેરિકામાં હોય શકે? શ્રી. મુનશી પૌરાણિક તેમ આધુનિક કાઠિ-
યાવાડની ભૂગોળ ભૂલી ગયા હાગે છે. આખો સોરઠ, તેમાં બુનાગઢ, માંગરોળ,
પ્રલાસપાટણ, સોમેશ્વર મહાદેવ, ગુપ્તપ્રગાળ, સરસ્વતી નદી, પ્રાચી, વેણીમાધવ, વગેરે
તીર્થસ્થળો પ્રલાસક્ષેત્રમાં આવેલાં છે, અને તેનું વર્ણન, માહાત્મ્ય વગેરે ફર્શાવનારો
પ્રલાસખંડ આ સ્થળોમાં વસતી પ્રભ સંપૂર્ણ રીતે નજીવી હતી અને તેમાંથીજ નર-
સિંહ મહેતા રાધા અને તેની સખીઓનાં નામ સ્વીકાર્યાં છે. સ્વસ્થાનમાહાત્મ્યનો
ગ્રંથ સ્વસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ હોય, એમાં શંકા રાખી?

પ્રજમંડળમાં વસતા ૩૫૬૫ ગોસ્વામી ટીકા લખતી વખતે શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ રાખ્ખ ન
લખે તો ખીજું શું લખે? રક્ષંદપુરાણનો પ્રલાસખંડ એ એક સાગ છે. પ્રલાસખંડ એ
પ્રલાસમાહાત્મ્ય; અને પ્રલાસક્ષેત્રમાં ગિરનાર, દ્વારકા આવી ભય છે. પ્રલાસખંડ લોકપ્રસિદ્ધ
છે; જોઈએ રાધા, ચન્દ્રાવલી, લલિતા, વિશાખા, રયામા વગેરે રાધાની આઠ સખી-ગોપીઓનાં
નામ બુનાગઢ, માંગરોળ, ગિરનાર, દ્વારકા, પ્રલાસ વગેરે સ્થાનોના વૈષ્ણવોમાં લખીતાં હોય
એમાં આચાર્યશ્રી ક્રુવને અને શ્રી. મુનશીને નવાઈ શા માટે લાગે છે? અને તેઓશ્રી
ભવિષ્યોત્તર પુરાણની કથાને કે રક્ષંદપુરાણની કથાને શા માટે પુરાણના ખૂણાઓ માને છે?
વૈષ્ણવોમાં વિષ્ણુપુરાણ, હરિવંશ, ભાગવત, બ્રહ્મવૈવર્ત, ગર્ગસંહિતા વગેરે પુરાણો અને
કૃષ્ણકર્ણામૃત, પાંડવગીતા, બિલ્વમંગળકૃત, ગોવિંદરત્નોત્તર વગેરે ગ્રંથો નરસિંહ મહેતા
પહેલાં આખા દ્વિંદમાં લખીતા હતા, અને રાધાની સખીઓનાં નામો પણ તેટલા જ
લખીતાં હતાં અને હજી પણ છે. તેજ પ્રમાણે આખા સોરઠ-કાઠિયાવાડમાં પણ લખીતાં
હતાં એમ જણાય છે. જોઈએ નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોમાં જેખાતી રાધા અને તેની
સખીઓનાં નામો સંખંધી શંકા નિર્મૂળ થાય છે.

(લેખાંક ૧૩ મો: “ગુજરાતી” તાં ૧૭-૬-૩૩)

નક્કી કરવાનો મુદ્દો: ગોપનાથ મહાદેવની પ્રાચીનતા

લેખાંક ૧૨ માં લખ્યા પ્રમાણે રાધાની આઠ સખીઓની ચર્ચાને અંગે આચાર્યશ્રી ધ્રુવ ઉચ્ચવળ નીલમણી અને વિદ્વંધ માધવની વાત વચ્ચે આણે છે. વિદ્વંધ માધવ નાટકમાં રૂપદેવ ગોસાઈ પ્રાચીન મતાનુસારી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આઠ આચાર્ય તરીકે શ્રીચંદ્રદેવની વાત લખે છે, પણ ગોપીશ્વરની વાત લખતા નથી. પરંતુ આ નાટકનો કોઈ એક દીકાકાર આ ચંદ્ર ભગવાનને ગોપીશ્વર તરીકે જાળખાવે છે. આચાર્યશ્રી ધ્રુવ, કોઈક બાહરાયણ સંબંધ શોધી કાઢી, આ ગોપીશ્વરને નરસિંહ મહેતાને પ્રસન્ન થનાર ગોહીલવાડી ગોપનાથ મહાદેવ તરીકે કલ્પી લે છે, અને ઉક્ત ગોપનાથ મહાદેવનું નામ પણ ઉક્ત નાટકના દીકાકારે જાળખાવેલા ગોપીશ્વર ઉપરથી પાડવામાં આવેલું હશે, એવું જ ધારી સાચું મનાવે છે.

આ અનુમાનની એ જ કોરી ચોતાના મનઘડંત મતને અનુકૂળથી રા. મુનશી પણ ઉપાડી લે છે. પરંતુ આચાર્યશ્રી ધ્રુવની કલ્પના જ મૂળે કિલ્લ અને નિરાધાર છે. વિદ્વંધ માધવ નાટકના દીકાકારે શ્રી ભગવાન ચંદ્રને ગોપીશ્વર કહ્યા તે ગોપીશ્વર મહાદેવ, અને કાઠિયાવાડમાં ફરિયાકાંઠે આવેલા ગોપનાથ મહાદેવ—એ બંને એક નથી, પણ બૃહદા છે. ગોપીશ્વર એ કલ્પનાનું ફળ છે, જ્યારે ગોપનાથ, તે સાક્ષાત્ મંદિરમાં વિરાજે છે. એટલે ગોપીશ્વર અને ગોપનાથ એ બે વચ્ચે કશો કંઈ સંબંધ નથી; એ તો કોઈ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરનારો સાદી સમજવાળો માણસ પણ ભેંધ સ્વરો. છતાં રા. મુનશી લખે છે કે, “ગોપીશ્વર અને ગોપનાથનો પ્રસંગ તો એક જ છે અને તેમાં વહેલું નિર્ણયાત્મક તત્ત્વ તો સ્વીકાર્યો વિના કોઈને પણ છૂટકો જ નથી.” (જુઓ “કૌમુદી” જુન ૧૯૩૩ પાનું ૫૩૭)

રા. મુનશીના જ લખવા પ્રમાણે “રૂપસનાતનાદિએ વૃંદાવનમાં રહી સં. ૧૫૭૨ થી ૧૬૪૬ સુધી આ પ્રકારની શુદ્ધ ભક્તિનો પ્રચાર કર્યો.” (જુઓ “કૌમુદી” જુન ૧૯૩૩ પાનું ૫૩૪) એટલે વિદ્વંધ માધવના કર્તા રૂપદેવ ગોસ્વામી એ સમયમાં વિદ્યમાન હતા. આ એક સારી કાલમર્યાદા છે. આ વિદ્વંધ માધવ નાટક કયા વર્ષમાં રચાયું તે આચાર્યશ્રી ધ્રુવે જણાવ્યું નથી, પણ આપણે તેનો રચનાસમય સં. ૧૬૨૦ કે તેની પછી મૂકીએ તો હરકત નથી. કારણ કે નાટક વાંચતાં જણાય છે કે એ પક્વ શુદ્ધિનું ફળ છે. આખું અલંકાર સાત્ર ભગવદ્દર્પણ શુદ્ધિએ લખેલું છે. હવે એક નાટક દીકાને યોગ્ય થયું હોય તો તે માટે આપણે ૩૦ થી ૫૦ વરસનો આંક મૂકીએ તો આ દીકા વહેલામાં વહેલી સં. ૧૬૫૦-૬૦ માં રચાઈ હોવી ભેંધજે; અને તે વખતે દીકાકારે નાટકના ચંદ્રદેવને ગોપીશ્વર ઠરાવ્યા હશે.

હવે રા. મુનશીના નવીન કલ્પિત મતે નરસિંહ મહેતાનો જન્મ સં. ૧૫૫૦ અને અવસાન સં. ૧૬૨૦માં થાય છે. (જુઓ “કૌમુદી” ઇ. સ. ૧૮૩૩ ના એપ્રિલનો અંક) આ પ્રમાણે વરસોનો કાળક્રમ ગોઠવાય છે, તો પ્રશ્ન એ છે કે નરસિંહના દેવલોક પામ્યા પછી રચાયેલાં નાટકો અને દીકાઓની અસર નરસિંહ ઉપર શી રીતે થઈ શકી હશે? એ આચાર્યશ્રી ધ્રુવ કે રા. મુનશી સમજવી શકશે? ભે આચાર્યશ્રી ધ્રુવ

(૩) રાધાની સખીઓ.

આ વિષયમાં પોતાના લેખના ૨૨ મા ખંડમાં શ્રી. મુનશી લખે છે કે, “દેહલીક ગોપી-જોનાં નામો ભવિષ્યોત્તર ને રક્ષક પુરાણના પ્રભાસખંડમાં મળે છે. રૂપદેવ ગોસ્વામી (સં. ૧૫૭૨ પછી) ઉર્ફવલ નીલમણિમાં નામો આ પ્રમાણે આપે છે: તત્ર શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધાસ્તુ રામાચન્દ્રાવલીસ્તથા વિદ્યાસા લલિતા રયામા..... અને ડવ ગોસ્વામી આ નામો ભવિષ્યોત્તર અને રક્ષક પુરાણોના આધાર આપે છે” હસાદિ.

આ હતાશમાં શ્રી. મુનશી આચાર્ય આનંદચંદ્રની સાથે મળતા થઈ પોતે રૂપીકારે છે કે નરસિંહ મહેતાને રાધા અને તેની સખીઓનાં નામો પુરાણોમાંથીજ મળ્યાં છે, હતાં અજ્ઞાનતાને લીધે ચંકા કાઢે છે. તેઓશ્રી જણાવે છે કે નરસિંહને રક્ષક પુરાણના પ્રભાસ ખંડ ઇલાહિમાં આ નામો મળ્યાં. અમારો શ્રી. મુનશીને સીધોજ પ્રશ્ન છે કે આ પ્રભાસખંડ શું પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં અનુલેખ્યો હોય ખરો? પ્રભાસખંડ પ્રભાસક્ષેત્રમાં જણીતો નહીં હોય તો તે શું કશિણ આફ્રિકા કે અમેરિકામાં હોય શકે? શ્રી. મુનશી પૌરાણિક તેમ આધુનિક કાઠિયાવાડની ભૂગોળ ભૂલી ગયા હાગે છે. આખો સોરઠ, તેમાં જૂનાગઢ, મંગરોળ, પ્રભાસપાટણ, સોમેશ્વર મહાદેવ, ગુપ્તપ્રયાગ, ચરસ્વતી નદી, પ્રાચી, વેણીમાધવ, વગેરે તીર્થસ્થળો પ્રભાસક્ષેત્રમાં આવેલાં છે, અને તેનું વર્ણન, માહાત્મ્ય વગેરે રચાવનારો પ્રભાસખંડ આ રથજોમાં વસતી પ્રજા સંપૂર્ણ રીતે જણાવી હતી અને તેમાંથીજ નરસિંહ મહેતા રાધા અને તેની સખીઓનાં નામ રૂપીકાર્યાં છે. સ્વસ્થાનમાહાત્મ્યનો ગંથ સ્વસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ હોય, એમાં ચંકા શાની?

મજમંડળમાં વસતા રૂપદેવ ગોસ્વામી રીકા લખતી વખતે શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ ચંકા ન લખે તો ખીલું શું લખે? રક્ષકપુરાણનો પ્રભાસખંડ એ એક-ભાગ છે. પ્રભાસખંડ એ પ્રભાસમાહાત્મ્ય; અને પ્રભાસક્ષેત્રમાં ગિરનાર, દ્વારકા આવી ભય છે. પ્રભાસખંડ લોકપ્રસિદ્ધ છે; એટલે રાધા, ચન્દ્રાવલી, લલિતા, વિદ્યાખા, શ્યામા વગેરે રાધાની આઠ સખી-ગોપીઓનાં નામ જૂનાગઢ, મંગરોળ, ગિરનાર, દ્વારકા, પ્રભાસ વગેરે સ્થાનોના વૈષ્ણવોમાં જણીતાં હોય એમાં આચાર્યશ્રી ધ્રુવને અને શ્રી. મુનશીને નવાઈ શા માટે લાગે છે? અને તેઓશ્રી ભવિષ્યોત્તર પુરાણની કથાને કે રક્ષકપુરાણની કથાને શા માટે પુરાણના ખૂણાઓ માને છે? વૈષ્ણવોમાં વિષ્ણુપુરાણ, હરિવંશ, ભાગવત, બ્રહ્મવૈવર્ત, ગર્ગસંહિતા વગેરે પુરાણો અને કૃષ્ણકર્ણમૃત, પાંડવગીતા, બિલ્વમંગળકૃત, ગોવિંદસ્તોત્ર વગેરે ગ્રંથો નરસિંહ મહેતા પહેલાં આખા હિંદમાં જણીતા હતા, અને રાધાની સખીઓનાં નામો પણ તેટલા જ જણીતાં હતાં અને હજી પણ છે. તેજ પ્રમાણે આખા સોરઠ-કાઠિયાવાડમાં પણ જણીતાં હતાં એમ જણાય છે. એટલે નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોમાં જેખાતી રાધા અને તેની સખીઓનાં નામો સંખ્યાથી ચંકા નિર્મૂળ થાય છે.

મૂર્તિઓ રાજ સાફ થવાથી અક્ષરો થોડા ઘસાઈ ગયા છે, છતાં પણ ઉપલા અક્ષરો સાફ વંચાતા હતા. આ મૂર્તિઓ તેના માલીકોએ તે તે વરસોમાં કરાવી સેવામાં સોંપેલી એમ પૂનરીના કહેવાથી સમજાય છે. એટલે ગોપનાથ મહાદેવ અને નરસિંહજીની મૂર્તિ સં. ૧૪૦૧ જેટલાં જૂનાં છે. ભાવનગરના પ્રાચીન લેખસંગ્રહમાં આ મૂર્તિઓ પાછળના લેખની નોંધ લેવાયેલી જણાતી નથી. પણ એ રીતે જોતાં ઘણા શીલાલેખ પાળીઆઓનો ઉલ્લેખ તેમાં નથી, છતાં તેવા પાળીઆઓ ગોપનાથની આબુઆબુમાં ઘણા છે.

તપાસ કરતાં એમ જણાયું કે ગોપનાથનું પહેલવહેલું 'દેહરં' જીર્ણોદ્ધાર કરી બંધ વતાર ઘોઘા પાટણના રાત્ર સારંગદેવજી હતા. તેઓ નરસિંહ મહેતાના સમકાલીન હતા, અને નરસિંહ મહેતાને એક મોટા ભક્ત તરીકે માનનારા હતા. નરસિંહજીની સેવા પણ જૂની ચાલુ છે. કદાચ તે અરસામાં ઉક્ત અબિકાની મૂર્તિ નરસિંહજીમાં અર્પણ થઈ હોય પણ ખરી.

મહાદેવ પાસે તેના એકીકાં જેવા મરડીયા ખેતરપાળ અને હનુમાનજી પણ પ્રાચીન કહેવાય છે. અને ત્યાંના પૂનરી બ્રહ્મચારીઓ જેઓ વારા ફરતી એક પછી એક ગાદીએ આવ્યા તેઓનાં વર્ષો પણ નરસિંહ મહેતા સાથે સમકાલીનત્વ ખતાવે છે.

આ સંબંધમાં ભાવનગરના સ્વ. મહેતાજી કેવરાંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટે ઇ. સ. ૧૯૧૪ ના "ગુજરાતી"ના દીવાળીના ખાસ અંકમાં વિસ્તારથી લખ્યું છે, અને સાટના ચોપડા ઉપરથી એક ઉતારો આપીને નરસિંહ મહેતા સં. ૧૫૦૪ માં હયાત હતા તે દર્શાવ્યું છે.

આ પુરાવાઓ ઉપરથી પણ સમજારો કે ગોપનાથ મહાદેવ પ્રાચીન છે, નરસિંહ મહેતાના સમયમાં પણ હતા.

આ ગોપનાથ મહાદેવ એકલા નરસિંહ મહેતા ઉપર જ પ્રસન્ન થયા કે ખીલ્યો. ઉપર થયા હતા, એ વિષે પૂછપરછ કરતાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે ઘણા ભક્તો ઉપર પ્રસન્ન થયા છે, અને તેઓની મનઃકામના સફળ થઈ છે. પૂનરીના કહેવા પ્રમાણે ભક્ષાખાકના કપોળ વાણીયા ખારસાયા ઉપર પ્રસન્ન થયા ત્યારે તેમણે નવેસરથી ગોપનાથનાં મંદિરો વગેરે બાંધી આપ્યાં હતાં. તે પ્રમાણે બેચર લોટવાળાઓએ પણ સારી મદદ કરી છે. આ ગૃહસ્થોના નામના લેખો ત્યાં મોબુદ છે. એ સિવાય કોઈ એક રણછોડ ભક્ત (વિ. સં. ૧૭૭૪ માં) કરીને કવિ થઈ ગયો છે. એનાં કાવ્યો પ્રકટ થયાં નથી. આ કવિનું એક હસ્તલિખિત પુસ્તક મને રા. બધેકાએ મેળવી આપ્યું છે. તેમાં એણે પોતા ઉપર ગોપનાથ પ્રસન્ન થયલા. (સં. ૧૭૬૭ માં) એ વિષે ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ કવિએ પોતાનાં જન્મ વરસ કુંડલી વગેરે આ હાયપ્રતમાં આપેલાં છે. તેણે પણ શિવકૃપાએ કૃષ્ણભક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. એટલે ગોપનાથ મહાદેવનું માહાત્મ્ય પ્રાચીન છે, અને હજારો લોકો તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખતા આવ્યા છે.

આ સર્વ ઉપરથી જણાશે કે ગોપનાથને અને પેલા દીકાકારના ગોપીથરને કોઈ પણ જાતનો બાકરામણી સંબંધ નથી, તો એ બેનો પ્રસંગ એક હોવાનું તે કેમ સંભવી શકે? એટલે આવ્યામંત્રી ધ્રુવની અને રા. મુનશીની આ વિધવની કલીલો પણ સ્વીકારવા જેવી લાગતી નથી.

હો છે તેમ દીકાકારનો જણાવેલો ગોપીશ્વર ને ગોપનાથ એક હોય તો શું કાઠિમાવાદનો ફરિયાદીનારે આવેલા એક મહાદેવનું નામ શિવજીતોએ આ દીકા કપરથી લીધું એમ સમજવું? આ કલ્પના માટે પાકો પુરાવા શો છે? અને તે નામ પછા પછી નરસિંહ મહેતાની કયા ભેદી કાઢવામાં આવી એમ તેણે કહેતા હોય તો તે કાણે ભેદી કાઢી? અને આ માટે આવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો? અને એમાં લાભ શો? અને કેને? જ્યારે વિદ્યવ્ય માધવ ઉપર દીકા લખાઈ હતો તે વખતે ગોપીશ્વર શ્રી કલ્યાણરામજી નરસિંહ મહેતાનું નામ લઈને દીકા લખે છે, તેનું કેમ? ભે દીકાકારે નરસિંહ મહેતાના ગોપનાથનું નામ બ્યાનમાં રાખીને સંસ્કર અગવાનને ગોપીશ્વર કરાવ્યા છે, એમ કહો તો, નરસિંહ મહેતા રૂપ સનાતન ચૈતન્ય પદેલાં ચક્ર ગયેલો પુરવાર થશે. એટલા માટેજ અમારું કહેવું છે કે ગોપીશ્વર અને ગોપનાથનો પ્રસંગ એક નથી. એટલે આના ઉપર બાધિલી રા. સુતરીની તર્જની ધમારત વૂટી જાય છે, અને એમાં સ્વીકારવાને છુટકો ન થાય એવું નિર્ણયાત્મક તરવ કશુંયે રહેલું નથી.

અમારો પ્રીતિ-માસમાં મારે કાઠિમાવાદનો પ્રવાસ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. તેમાં ભાવનગર ફરખાર તરફથી અને કેટલીક સારી સગવડ પ્રવાસ માટે શોધખોળ કરવા માટે મળી હતી. (તે માટે મુ. પટ્ટણી સાહેબનો અને વસુલાલી અધિકારી રા. નરવર-લાલનો મારે અંતરથી આભાર માનવાનો છે.) મારી સાથે રા. જગજીવન નરસોરામ બધેકા પશુ તળાજ, ગોપનાથ, ઝાંઝમેર, પીકાપૂર, મીઠા કવિતું ગામ ઉચ્ચલી વગેરે સ્થળે પ્રવાસે આવ્યા હતા. શ્રીગોપનાથ મહાદેવનાં કચેરીને અમે અમારાં નેત્રો પાવન કર્યાં.

તે વખતે અમે પૂલરીની મઠકથી કંઈ જુના અવશેષો હજી પણ મળે છે? અને નરસિંહ મહેતા સંબંધમાં કંઈ જુની નિશાની મળે છે? એ શોધવાનો મણો પ્રયત્ન કર્યાં; પણ તેનું કંઈ મળ્યું નહીં. જે કંઈ મળ્યું તે આધુનિક હતું. કારણ કે ગોપનાથ મહાદેવનું મંદિર વગેરે જે જુના વાર જીર્ણોદ્ધાર પામી અમાં હોવાથી કોઈએ જુનું સ્મરણચિહ્ન રાખવા શ્રમ લીધો નથી. છેવટે અમે મંદિરમાં પુક તપાસ કરી. શ્રી ગોપનાથના ગર્ભગીરમાં કંઈ મળ્યું નહીં. એકલી મહાદેવની પોંડી જણાઈ અને બાહ્યમાં પાર્વતીજીનું નવું મંદિર હતું. પણ ગોપનાથના મંદિરમાં એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે, તે એ કે ત્યાં મહાદેવના મંદિરમાંજ વિષ્ણુના એક અવતાર શ્રી નરસિંહજીની પૂજા થાય છે. આ મંદિર મહાદેવના બહારના ચોકમાં પેસતાં કાળી બાહુએ છે. મહાદેવની યાજ તપોધન બ્રાહ્મણ લઈ જાય છે. નરસિંહજીની યાજ વૈષ્ણવો ગ્રહણ કરે છે. અહીંયાં હરિહરનો અલેક માનવામાં આવે છે. આ પ્રયા નરસિંહ મહેતાના કાળથી ચાલી આવેલી કહેવાય છે. આ નરસિંહજીના મંદિરમાં તપાસ કરતાં સોડમાં કેટલીક તાંબાપિત્તળની ચિત્રિત મૂર્તિઓ સેવામાં કેપાઈ, તેમાં પૂલરીની સહાયથી ભેતાં શ્રીઅંબિકાની અને ગણપતિની મૂર્તિઓ પાછળ નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખો મળી આવ્યા:

શ્રી. અંબિકાની મૂર્તિ પાછળ બાળબાલ અક્ષરમાં કોતરેલું નીચે પ્રમાણે હતું:

વિ. સં. ૧૪૦૧ વૈશાખ વદ, ૩ કુવે શ્રીમાલ જ્ઞાતીય ડ...પાતાકેન ધી અંબિકા, કારિતાં

ગણપતિની મૂર્તિ પાછળ સં. ૧૬૦૨ વરણે કાગણ વક્રિ ૩૦ શુક્ર-એટલું મંદિર વંચાતું હતું.

ન બનવાની ચર્ચામાં કેટલાયે છાપાઓ અને તે સમયના “કૌમુદી” જેવાં માસિકોનાં પાનાંઓ રેકાર્ડે. પણ સ્વચ્છંદ વર્તનારા રા. મુનશી ખરેખર શ્રીમદ્ભાગવતના (હિંદના પ્રથમ ગવરનર જનરલ વોરન હેસ્ટીંગ્સની માફક) પ્રશંસક હતા, એ કેવી રીતે કોણ માનશે? સામાન્ય રીતે વકીલ બારિસ્ટર એડવોકેટ સોલીસીટર કોઇ યાચ એટલે તે શ્રીમદ્ ભાગવતને અને ખાસ કરીને શ્રી કૃષ્ણની લીલાઓને ધિક્કારવાં, એ તેનું લક્ષણ થઈ પડે છે. તેમાં રા. મુનશી જેવો ઉચ્છ્રંખલ અને આગળ વધેલા વિચારનો ન્યાતબત્તોડક, વિધવા લગ્નનો દાખલો બેસાડનારો વકીલ ભાગવતમાં અને શ્રીરાધા-કૃષ્ણની લીલાને શુદ્ધ ભક્તિ તરીકે વર્ણવે, એ વગેરે શું વિચિત્ર બનાવ, સ્વાભાવિકતા અને ઉત્કાંતિ બંનેના નિશ્ચયને પડકાર કરતો નથી?

આટલું છતાં રા. મુનશી જે છે તે છે, લખ્યપ્રતિષ્ઠિત છે તે છે, તેમના સામાજિક કાર્યને સમાજે વખોડવા છતાં કે નહીં વખોડવા છતાં એ કંપતીને લોકોએ માન આપ્યું છે, તેમણે સારી વાર્તાઓ લખી છે; તેમણે સારા ભક્તિવાળા લેખો લખ્યા છે, એ જેમ ચોક્કસ છે, જેમ મુનશી કંપતી તેના સમયથી આગળ વધેલા છે, એ જેમ ચોક્કસ છે, તેમ નરસિંહ મહેતા પણ અજોડ છે, તેના સમયથી આગળ વધેલા છે, અને સાહિત્ય નભોમંડળમાં અદ્વિતીય ઝળકતો તારો છે. એના સમયના ખીલ કવિઓ વિચારાઈ ગયા છે. એ સર્વમાં નરસિંહ મહેતા તો શ્રીકૃષ્ણનો દુપાયાત્ર હતા, એટલી નિરોપતાં છે. એટલે તેને માટે દેશકાળ અને કાર્યકારણ સંબંધનો (ઐતિહાસિક ઉત્કાંતિનો) ખાસ લાગુ પડતો નથી. નવા સમયમાં જેવા રા. મુનશી અજોડ, તેવા નરસિંહ મહેતા પણ જૂના સમયમાં.

જૂના મત પ્રમાણે નરસિંહ મહેતાનો જીવનકાળ સં. ૧૪૭૦ થી ૧૫૩૩ છે; મીઠા કવિના કહેવા પ્રમાણે સં. ૧૪૬૫ થી ૧૫૪૪ છે; રા. મુનશીના નવીન મત પ્રમાણે તે સં. ૧૫૫૦ થી ૧૬૨૦ નો છે. રા. મુનશીને જૂના મતના કાળમાં નરસિંહ મહેતામાં અપૂર્વ ભક્તિ શી રીતે પ્રકટી તેનું કારણ નહીં સમજતાં તેઓ તેને સો વરસ આગળ ધક્કેલે છે. એટલે તેમને તેને ટકાવવા ખીછ મન ઘડત કલ્પના કલ્પવી પડે છે.

રા. મુનશીની કલ્પના પ્રમાણે જે કાળનિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે તે સમયમાં ગુજરાતમાં બે વૈષ્ણવાચાર્યોનું આગમન થયું છે: એક શ્રી વલ્લભાચાર્ય ને ખીલ શ્રી ચૈતન્ય. તેમાં શ્રી વલ્લભાચાર્ય તો ત્રણ ચાર વાર પધાર્યા હતા અને તેમની અનેક બેઠકો જૂનાગઢ વગેરે સ્થળોમાં છે, તેમના તેજ સમયમાં થયેલા સેવકોનાં નામો તથા કૃતિઓ પણ મળે; જ્યારે ચૈતન્યની તો કોઈ પણ પ્રકારની અસર જણાતી નથી. એ અસર થવાનો સંભવ હોય તો શ્રી વલ્લભાચાર્યની થઈ હોત, પણ વલ્લભાચાર્યની અસર થયેલી ન માનતાં અજ્ઞાત ચૈતન્યની અસર થયેલી શા આધારે તેઓ માને છે? આ અસંગતિ અને વિરોધ રા. મુનશીને કેમ જણાતો નહીં હશે? પ્રત્યુત ચૈતન્ય ઉપર શ્રી દ્વારકાધીશ રણછોડરાયની ભક્તિની અસર થઈ છે, એમ તેના ચરિત્રકારો સ્પષ્ટ જણાવે છે. રાજકલ્પદ્રુમકાર લખે છે કે ચૈતન્યને કૃષ્ણકર્ણમૃતનેા અંથ દ્વારિકામાંથી મળ્યો અને તેથી તેઓ ધણા પ્રસન્ન થયા હતા. ચૈતન્ય ચરિત્રામૃતના મધ્ય ખંડમાં પણ આ વાત દર્શાવેલી છે. માત્ર જહનાય સરકાર એના ચરિત્ર અંથમાં ચૈતન્ય દ્વારકા ગયાની વાત લખે છે, પણ કૃષ્ણકર્ણમૃત લઈ આવ્યાનો ઉલ્લેખ કરતા નથી.

હવે આ કૃષ્ણકર્ણમૃત ગ્રંથ કાઠિયાવાડ-શ્રીરામમાં પહોં લોકપ્રિય અને પ્રખ્યાત ગ્રંથ હતો તે સં. ૧૫૨૯ માં પ્રભાસપાટણમાં થઇ ગયેલા કેશવદાસે કરેલા ભાગવત દશમના સુંદર અનુભવ ઉપરથી જણાય છે. ભક્તિમાર્ગનું સંસ્કૃત પ્રાચીન સાહિત્ય સં. ૧૫૦૦ માં કાઠિયાવાડમાં પાણું ચઢે. લીલા શુકદેવનો કૃષ્ણકર્ણમૃત, અક્ષાત કવિની માંડવ ગીતા, જયદેવનું ગીતગોવિંદ, નૃસિંહારણ્ય સ્વામીની વિષ્ણુભક્તિ કલ્પલતા, બિલ્વમંગળનું શ્રીકૃષ્ણ સ્તોત્ર-એ ભાગવત, કૃષ્ણજન્મ ખંડ, ગર્ગસંહિતા આદિ ગ્રંથો ઉપરાંત જણીતા હતા. પ્રાકૃત ગુજરાતી ભાષામાં કેટલુંક સાહિત્ય નરસિંહના સમયમાં પ્રચલિત હશે, પણ હજી સુધી તે આપણને લખ્યું થયું નથી. સમકાલીન કવિઓમાં કેશવદાસ ભાગવતના અનુવાદમાં કેટલીક ભાગવત ઉપરાંતની રચકેલીની વાતો લખે છે.

વળી લીમની હરિલીલા યોડશ કળા તથા રસિક ગીતા પ્રખ્યાત છે. લીમ ઉપર તો નરસિંહ મહેતાની ભક્તિની અસર થઇ હોવી લેઇએ, કારણ કે નરસિંહ મહેતાનાં શ્રીર્તનો-પદોના જે જૂના હસ્તલિખિત ગ્રંથો મળે છે તેમાં “લીમચા ઠાકોર” એ નામે ઘણાં પદો મળે છે. જેમ નરસિંહ મહેતાની મુદ્રા “નરસૈંચાચા સ્વામી” છે, તેમ લીમની છાપ “લીમચા અથવા લીમના ઠાકોર”-એવી છે. પદોમાં પણ ઘણું સામ્ય જણાય છે. માત્ર આ પદોઠાવ્યો કોઇએ તારવીને જૂઠાં છપાવ્યાં નથી.

તેજ પ્રમાણે નરસિંહ પછી નારાયણદાસ નામનો એક કવિ થઇ ગયો છે, જેણે નવરસ નામનું સુંદર કાવ્ય ગુજરાતીમાં રચ્યું છે. એમાં નરસિંહની અસર જણાય છે.

આ પ્રમાણે જોતાં નરસિંહનો જન્મ જૂના મત પ્રમાણે ભક્તિમય વાતાવરણમાં થયો હતો, તેની અસર સમકાલીન કવિઓ ઉપર અને પછીના કવિઓ ઉપર થઈ છે. છતાં એ અદ્વિતીય પ્રકાશમાન તારા જેવો ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદયકાળ વળતે જણાય છે, તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

(લેખક ૧૫ મો: “શુજરાતી” તા. ૮-૧૦-૩૩)

પ્રતિવાદી લેખક: શાસ્ત્રી રેવાશંકર મેઘજી પુરોહિત (દલવાડાકર)

નિર્ણય કરવાનો વિષય: નરસિંહ મહેતાનો જીવન અને કવનકાળ.

પુરાવો: કુંવરબાઈનું મામેરું ઉનામાં થયું તે, સં. ૧૫૦૩ નો શિલાલેખ, વગેરે. ઉનામાં કુંવરબાઈના મામેરાની છાપ અને દામોદરરાયનો ઇતિહાસ

જત “શુજરાતી”માં મુનશી વિ. મહેતાના નામની નરસિંહ મહેતાના જીવન-કાળ સંબંધમાં જે ચર્ચા અથવા વાંદવિવાદ ચાલ્યો આવે છે તે મેં ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યો છે. એ સંબંધમાં મારી નજર પ્રમાણે કેટલીક હકીકત મને મળી છે તે “શુજરાતી”ના સુજ્ઞ વાંચકો આગળે રજૂ કરું છું, જે એ પ્રસ્તુત ચર્ચામાં પણ ઉપ-યોગી થઈ પડશે.

“ઉના” (કાઠિયાવાડ) ઉનાથી પૂર્વમાં અર્ધા માઈલના આશરે છેટે જ્યાં કુંવર-બાઈનું મામેરું પૂરવામાં આવ્યું હતું તેવું જૂનું ઐતિહાસિક સ્થળ છે, અને ત્યાં એક જૂની કહેરી છે, હાલ તો તે ઊંડું સ્થળે છે. તે કેરીમાં સંવત ૧૫૦૩ ના મહા સુદિ ૫ મે મોસાળું પૂરાયેલું એવા તદ્દન જર્ણ અવસ્થામાં ૧ પથ્થર ઉપર લેખ પણ મોજુલ છે. એ અરસામાં મહેતાજી ત્યાં પધાર્યા હશે એવું અનુમાન સહેજે થઈ શકે છે. હાલ ઉના ત્યાં સુધી લખાયેલું નથી, પરંતુ ઉનેવાળોનું રાજ્ય (ઈ. સ. ૧૩૦૦ સુધી) ઘણા વિસ્તારમાં હતું; ઉના શહેર આ કહેરી સુધી હતું, તે નીચેના લેખથી જણાયે. આ સ્થળે જ્યાં છાપ પૂરાયેલી ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો નથી, છાયા જણાય છે, એવું ત્યાંના વતનીઓનું કહેવું છે. પણ તે મને અનુભવે ગળે હત્યું નથી. ગમે તે ચમત્કાર કદાચ હોય પણ નરસિંહ મહેતાજીના વખતનું એ ઐતિહાસિક સ્થળ છે અને પ્રાચીન કાળથી તે તે નામેજ હાલ પ્રસિદ્ધ છે. વધુ શોધખોળ તે વિષયમાં કરતાં જુનામઠના સુપ્રસિદ્ધ દીવાન રણછોડજી અમરજી કૃત પુસ્તક ૪ થું “સોરઠી તવારીખ”ના પૃષ્ઠ ૯૨ માં નીચે મુજબ લખાણ છે, જે અક્ષરે અક્ષર ઉતારવામાં આવે છે.

“મહેતા નરસિંહજીની વાત”

સદાચરણ અને પરહેજગારીના માર્ગમાં ચાલનાર ઈશ્વરની જોળખાણવાળા ભક્ત મહેતા સાહેબ નરસી નાગરની ખ્યાતિ એક ધ્રુવથી બીજા ધ્રુવ પર્યંત મશહુર છે અને તેણે ખતાવેલા ચમત્કાર પણ સઘળી દિશાઓમાં ફેલાયેલા છે. તેની બાણીના કુદરતી સ્વભાવથી કોધામમાન યદને એક દિવસ નરસી મહેતા ધર છોડીને પોતાના ઇષ્ટ દેવ મહાદેવ ગોપીનાથને મંદિરે ગયા; ત્યાં રહી ઘણા દિવસો તેણે ઉપવાસ, આરાધના અને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ કરવામાં ગાળ્યાં. આખરે અનંત કૃપાદષ્ટિનો સમુદ્ર રેલ્યો. ઈશ્વરી પ્રસાદ રૂપી વાદળાંની ગળ્ગના યદ અને નરસી મહેતા સાંભળે તે પ્રમાણે નીચે મુજબ આકાશવાણી યદ:

“આ કુનિયાની મોજમજાહ અને શારીરિક વાંછનાનો ઉપલોગ મેં લક્ષ્મીપતિ કૃષ્ણને સોંપ્યો છે. તું રાસમંડળીની લીલા, ગોપીનું નૃત્ય અને સંગીત તારી ચર્મ-ચક્ષુથી જોઈશ; જે તું તે કવિતા રૂપે વર્ણવજે, કે જેથી જે તારું કથન સાંભળે તેને સનાતન મોક્ષ મળે.”

નરસિંહ મહેતાએ તથાસ્તુ કહ્યું. તે વખતને આને લગભગ ૩૭૦ વર્ષ થઈ ગયાં
તેા પણ હંચી અને નીચી સંસ્કૃતના માણસો આજ પર્થત તેણે ખનાવેલ કીર્તન ગાય
છે અને આ પ્રમાણે છેવટની સુકિત માટે સામગ્રી ભરી રાખી છે.

હોદ્દરા (અર્ધા)

શરી પ્રકારો જગતમાં સદૈવ તેહું જોયં

નરસિંહ મહેતા દ્રવ્યહીન માણસ હતા અને વેરાગી તથા ભક્તો જેઓ કેશમાં
જીરકતા કરે છે તેની સોખતમાં રહેતા; તેમ છતાં પણ તેના દીકરા શામળદાસનાં ન્યારે
વડનગરના નાગર મદનજીની દીકરી જોડે લગ્ન કર્યાં હતાં ત્યારે દેવકર્મથી તેને તરેહ
તરેહના રથ, સોનાના આભૂષણથી ચણાદેલા ઘોડા, કિમતી ધોશ્યાક અને ધરણી
સાંપડ્યાં. નરસિંહ મહેતાની દીકરી કુંવરબાઈને જીનાગઢ તાખાના ઉના
ગામના જવેરીપુરા તામના સહોદલાસાં રહેનાર શ્રીરંગ મહેતાના દીકરા
જોડે પરણ્યાં હતાં. પછીથી નરસિંહ મહેતા નાક કાન લકને ઉનામાં પોતાની
દીકરીના શ્રીમંત ઉપર હાજર થયા અને પોતાની દીકરીને કહ્યું: “મામેરામાં જે હુગડાં
લેધએ તેની ચાકી કરવા તારી સાસુને પૂછ. જોઈએ હું તે મુજબ ગોઠવણ કરે.”
ધ્યાત્તિ ધ્યાત્તિ.

જે પછી રણછોડજી દીવાને ‘સોરઠી તવારીખ’માં મામેરું કેવી રીતે પુરાયું તેનો
પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. જે પ્રેમાનંદના મામેરાને મળતો આવે છે. આ રણછોડજી દીવાન
સં. ૧૮૪૦ માં જીવતા હતા એ ચોક્કસ છે. તેમાંથી ૩૭૦ બાક કરતાં નરસિંહ મહેતાનો
જન્મ સં. ૧૪૭૦ આવી રહે છે.

શ્રી નરસિંહ મહેતાજીના સમયના દામોદરરાય (ઉના) ના

મંદિરનો ઇતિહાસ

સંવત્ ૧૫૧૨ ના માગસર સુદી ૭ જીનાગઢમાં દામોદરરાય લગવાને નરસિંહ
મહેતાજીને દ્વાર આપ્યા પછીથી તુરત અહીં ઉનામાં પધાર્યાં છે. કહે છે કે તેની પહેલાં
અહીં દ્વારકાનાથજી બીરાજતા અને તેની સેવા સેવક તપોધન બ્રાહ્મણની સ્ત્રી કરતી
હતી, જે હાલના સેવકોના કુટુંબની હતી અને તે સ્વરૂપ પણ હાલમાં વિદ્યમાન છે.
દ્વારકાનાથજીના સ્વરૂપના વિષયમાં રામમંદિર(ઉના)ના સાધુઓનાં કોવો મત છે કે
આ દ્વારકાનાથજી સ્વરૂપ રામાનુજ પંથના સાધુઓએ પધરાવ્યું છે અને ત્યાર બાદ
સેવકો શ્રી દામોદરરાયને પધરાવી લાવ્યા; પણ ખરી રીતે મને તેા સેવકોજ દ્વારકા-
નાથજીની સેવા કરતા હતા એમ ચોક્કસ જણાય છે, કારણ જે હાલમાં ત્યાં સાધુઓનો
કરો પણ હજી નથી.

દામોદરરાયજીના મંદિરને સરકાર (જીનાગઢ) તરફથી અગાઉના સમયમાં ૬૨
વર્ષે સામગ્રી વિગેરે મળતું હતું, પણ ન્યારથી સોરઠ સરકારે રૂઝત પાસેથી બીથોટી
લેવાનો ઠરાવ થયો ત્યારથી ઠાકેરજીની સેવા સામગ્રી વિગેરેનો નિર્વાહ કાયમ રાખવા
સોરઠ સરકાર તરફથી હાલ રૂ. ૨૬૬૬ અંકે બસો છાશઠ રૂપીયા ચાર આના આપવા
નક્કી થયું છે. મંદિરના દિવેલીઆ તરીકે બે વારીયો છે, તેમાં ૧ વારી દેસવાડાના
રસ્તા ઉપર છે અને તે જમીન આશરે ૬૦ વીધાં છે, અને બીજી વારી સીંબર
(ચમર સયાન)ના રસ્તા ઉપર નદીકીનારે છે, તે આશરે ૨૦ વીધાં છે. તેની ઉપજ

શ્રી હામોદરાયજીને અર્પણ થાય છે. આ વાત સેવક નથુ મોનજી તરફથી મેળવી છે અને હાલમાં સરકારમાં પણ તેજ નામથી વહીવટ ચાલે છે.

શ્રી હામોદરાયજી સંવત ૧૫૧૨ માં જૂનાગઢમાં મેહેતાજીને હાર આપી જૂનાગઢ થી સવા પ્રહરમાં મેહેતાજી ભેટ અહીંયાના શુભ પ્રયાગમાં જ્યાં ચમુનાજીનો કુંડ છે ત્યાં પધાર્યા, અને તે વખતે ઉનાનો વહીવટ ચલાવનાર મુખ્ય વહીવટકારને સ્વતંત્ર ચુક માટે ઉનામાં પધારવું છે. તેથી તેઓ તેમને ઉનામાં પધરાવી બાળ્યા.

ખીજું તે મંદિર હાલમાં જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિમાં શાકે ૧૭૨૫ માં મોરારજી સાધ દીવાને બંધાવી આપ્યું છે, જે હાલમાં શિખરબંધ છે. આ હામોદરાયજીનું સ્વરૂપ અને સ્થળ ભેવા જેવાં, પ્રાચીન ને દર્શનીય છે. મારા મિત્ર કુંવરબાઇના મામેરાની છાબ જ્યાં પૂરાયેલી તે સ્થળના સંબંધમાં લખે છે કે,

આ સ્થળ ઉના કોરટના કિલ્લાવાળા દરવાજા તરફથી નહીના રસ્તે સામે પાર નાકેજ જવાના રસ્તા ઉપર આવેલું છે ત્યાં ખેતરમાં એક ફહેરી છે. તેટલામાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો નથી, એવી પરંપરાગત લોકવાયકા છે. અગાઉ અહીં સુધી જવું ઉનાવું સ્થળ હતું, એમ પ્રાચીન અવશેષોથી જણાય છે. નાગરાની વસ્તી ઘણી છે અને તે સેંકડો વર્ષથી રહે છે, આ વિષયમાં ઉનાના કોઈ વતની વધુ પ્રકાશ પાડશે તો ઉપકાર થશે.

ઉનાનો નરસિંહ મહેતાની દેહુરીનો શિલાલેખ

“નરસિંહ મહેતાની દેરી અમોદરાના રસ્તાથી કાંઈક ડાબી બાજુ પર છે, એટલે ડાબા હાથ બાણી છે. દેરી જર્જરીભૂત છે એ અને ભેવાથી એવું અનુમાન થઈ શકે છે. આ દેરી જૂના વખતની છે, તેમાં જરા પણ ચક્રમંડ થવા જેવું નથી. દેરી આશરે આઠ ફુટ લાંબી તેમજ આશરે આઠ ફુટ પહોળી છે. પશ્ચિમ દિશા તરફ આખી દિવાલ છે અને ઉત્તર-દક્ષિણ તેમજ પૂર્વ દિશા ખુલ્લી છે, પૂર્વ દિશાનો ભાગ પડી જવા જેવો થઈ જવાથી ત્યાં હાલ ભેતાં એક પથ્થરનો વચ્ચે ટેકો કરવામાં આવ્યો છે. આ તપાસ આજ રોજે એટલે અષાઢ વહ ૭ ને શુક્રવાર તા. ૧૪-૭-૩૩ ના રોજે અમોએ ખોદવાની કરી છે. x x x

હવે લેખ x x x નો પત્થર ચાળીઆને આકાર છે. લેખનો પત્થર ૩ ફુટ લાંબા આશરે તથા પહોળાઈ ટોડ ફુટની છે. પત્થર ઉપરથી ત્રિકોણાકાર છે અને નીચે ચોરસ છે. એટલે કે ચટણી વાટવાની પત્થરની પાટ જેવો છે. વચ્ચેમાં લેખ છે તે એક ફુટથી વધારે અને સવા ફુટની અંદર ફક્ત પાંચ લીટીમાં છે. લેખના પત્થરની નડાઈ પોણા ફુટની છે. લેખના ઈશ્વર અક્ષર ક્ષારને અંગે ખવાઈ ગયેલ છે. અને કેટલાક અક્ષરો તો તદ્દન લોપ થઈ ગયા છે. લેખનો પત્થર સફેદ પાણીનો છે, અને જ્યારે તે તૈયાર કરવામાં આવ્યો હશે ત્યારે તેમાં કત્યાઈ લાલ રંગ પૂરવામાં આવ્યો હશે એવું અનુમાન થાય છે અને તેવા રંગની છાંટ એકછંડા ઉપર ભેવામાં આવે છે. x x x લેખ મેં વિચારીને ઉલ્લેખ છે, તેની નકલ હું નીચે ઠાંકું છું.

સંવત ૧૫૦૩ વરલેમહા સુદી ૫ નેવાર રવિએ કુંવરવાડની વાહિની પુરવામાં બાવી છે.

એટલું જ છે. એમ અનુમાન બંધાય છે. એ સિવાયના વધારે અક્ષરો હોય ને મારે મોનવું નથી. આ પ્રમાણેની ખીના છે તે મેં તેમને લખી મોકલી છે,

લેખને પાછો ચપાસિયત લખે મૂળી દીધો છે. એ ચિવાવળી વધારે દરીયા માસા ખન-
વામાં આવતી નથી.”

ઉપરો લેખ મારો લેખલો છે, અને મારા મિત્રોએ પણ લેખલો છે, અને તેના
પત્ર ઉપરથી ઉપર પ્રમાણે દરીયાત મૂળી છે. એ ઉપરથી નિરાસ પડશે કે નરસિંહ
મહેતા સં. ૧૫૦૩ માં અને તેની પૂર્વે તથા પછી વિવિધ દવા. રા. મુનશીએ જે
કાયદો લેવો રહ્યો છે, તેનું આથી નિરાસર થઈ જશે, જેની આશા છે. આ લેખ-
માળા અમે દોરથી વાંચતા આવ્યા છીએ.

ગોપીશ્વર મહાદેવનું સ્થાન

નરસિંહ મહેતાના ગોપનાથ મહાદેવ અને વિઠ્ઠલમાધવ નાટકના દીકરાઈ હત્યે-
બેલા ગોપીશ્વર મહાદેવ એ જે વચ્ચે કાંઈક સંબંધ હોવાની કલ્પના થી. આનંદચંદ્ર
આપુસાઈ ધ્રુવે “વસંત” (વર્ષ ૪ અં. ૮) સં. ૧૯૬૧ માં કરી હતી. અને દમણાં
તાં ૨૪-૯-૩૩ ના “ગુજરાતી”માં (પૃ. ૧૪૧૨) જેની ચર્ચા આવી છે. મહેતાના
ગોપનાથ કાલીઆવાડમાં છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ વિઠ્ઠલમાધવની દીકાના ગોપીશ્વર
મહાદેવ તે ક્યા? એ “ગુજરાતી”ના ઉપલા લેખમાં સ્પષ્ટ લેવામાં ન આવ્યું, તેથી
એ ગોપીશ્વર મહાદેવ વૃંદાવનમાં ખીરાળે છે, એટલો ખુલાસો કરવા ઇચ્છું છું. વિઠ્ઠલ
માધવમાં વૃંદાવનનું સ્થાન છેજ-રતિકસંપ્રદાયો વૃન્દાવનવિલોકનોત્કળ્લયા કેશિ
તીર્થોપકળ્લે સમીચિવાન. વગેરે.

આ વૃંદાવનના ગોપીશ્વર મહાદેવના પ્રાકટ્ય વિષે જેનું કહેવાય છે કે શ્રીમદ્
ભાગવતમાં વર્ણવેલ રાસલીલાપ્રસંગે એ લીલાનાં કથન કરવા મહાદેવ વેષ બદલીને
પદાર્થ, પણ શ્રીકૃષ્ણ ભજવાને એમને જાળખી કાઢી, હાય પછી પાસે બોલાવ્યા;
એ વખતથી વૃંદાવનમાં ગોપીશ્વર મહાદેવ ખીરાળે છે. (જુઓ “કલ્યાણ” નો
ચિવાંક પૃ. ૬૬૧.)

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી.

નોંધ-“ગુજરાતી” પ્રેસના સં. ૧૯૯૦ ના પંચાંગમાં મજાવાત્રા દિવિ કથારામની
રચેલી છાપેલી છે. તેમાં મજાવાત્રાનાં મુખ્ય સ્થળોની એક કાઢી તારવીને આપી છે.
તેમાં મજાના મહાદેવજીનાં ૯ સ્થાનોનાં નામો આપેલાં છે. તેમાં ‘ગોપેશ્વર’ નામ
છે. આ સ્થાનો પ્રથમ પ્રસિદ્ધ હતાં, કાળખળે તે લુપ્ત થયાં. સં. ૧૬૦૦ માં શ્રી
વલ્લભાચાર્યજીના દ્વિતીય પુત્ર ગુંસાંઈજી શ્રી નિહલનાથજી, જેમની ઉમ્મર તે વખતે ૨૭
વર્ષની હતી, તેમણે પ્રથમ મજાવાત્રા કરી અને બૃહાં બૃહાં સ્થાનો નક્કી કર્યાં. કરી
પાછાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં. તેજ વખતથી આ ગોપેશ્વરનું સ્થાન લોકપ્રસિદ્ધ થયેલું. તે
પછી વિઠ્ઠલમાધવ નાટક ને સં. ૧૬૦૦ પછીજ સ્થાયલું છે, તેના દીકરાઈ મહા-
દેવને ગોપીશ્વર કહ્યું, તે મજાના મહાદેવને ઉદ્દેશીને કહ્યું એમજ માનવું સંપ્રકિત
છે. આ ગોપીશ્વર-ગોપેશ્વર મહાદેવ અને કાઠિયાવાડના ગોપનાથ મહાદેવને કશો સંબંધ
નથી. રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ આ વિષય ઉપર ધ્યાન સારું ખેંચ્યું છે.

સંપાદક “ગુજરાતી”

એવા જેહ અભેદ રૂપ હરિમાં, રૂપે થઇ એકતા,
તે તો નિશ્ચય વિશ્વ આપણુ સહુ, મિથ્યારૂપે દેખતા;
દેખે વ્યાપક દેવ એક નજરે, પોતે તદાકાર છે,
એવા જે નરસિંહ દેવ તમને, મારા નમસ્કાર છે. ૬

શિખરિણી

કહું હું સંતો જે, ગુણિયલ અને નાગર વળી,
ચરિત્રો ભકતોનાં, કથન કરવા ના મતિ મળી;
કહાં આત્મા રૂપે, નરહરિ સમા નાગર ભલા,
કહાં હું અજ્ઞાની, જડ મતિ અને કાઇ ન કલા. ૭

માલિની

ચળચળ પ્રિય સંતો ! ભૂમિ નક્ષત્ર તારા,
ચળચળ પ્રિય સંતો ! વ્યોમમાં ભાસનારા;
ચળચળ પ્રિય સંતો ! સૂર્ય બ્રહ્માંડ મોટાં,
ચળચળ પ્રિય સંતો ! ચંદ્ર ચંદ્રાંગ છોટાં. ૮
ચળચળ પ્રિય સંતો ! તેજ આકાશ એવાં,
ચળચળ પ્રિય સંતો ! મેરૂ ને વિંધ્ય તેવા;
ચળચળ પ્રિય સંતો ! ઇન્દ્ર બ્રહ્માદિ દેવા,
ચળચળ પ્રિય સંતો ! વિષ્ણુ ને રૂદ્ર જેવા. ૯
અચળ જ પ્રિય સંતો ! રાધિકાનાથભક્તિ,
અચળ જ પ્રિય સંતો ! ભકતની જેહ શક્તિ;
અચળ જ પ્રિય સંતો ! સર્વદા સાશ્વિભૂત,
અચળ જ પ્રિય સંતો ! સચ્ચિદાનંદ રૂપ. ૧૦

શાર્દૂલ

આપાડી ધનધોર વાદળ મહીં, દ્યુતિ સમી દામિની,
વાધી ભક્તિ અખંડ ગંગ સમજે, ક્ષીરોદધિગામિની;
ગંગા સાગરસંગમે ત્રિહરતાં, રૂપે થઇ સાગર,
પામ્યા ભક્તિ વડે અખંડ પદને, મેતા સમા નાગર. ૧૧
સંતો પાટણુમાં થયું યવનનું, પ્રાણલય જે કાળમાં,
વાઘેલા કુળનો વિનાશજ થયો, મ્હેચ્છો તણી જવાળમાં;
લૂટ્યાં કેં નગરો હતાં ભલ ભલાં, તોડ્યાં વળી દેવળ,
તેમાં ગુજર દેશનું નગર જે, વૃદ્ધો તણું દેવળ. ૧૨
જેમાં જ્ઞાન અને તપે ત્યમ વળી, વિદ્યા તણા વૃદ્ધ જે,
વિપ્રો નાગરિ નાતના અતિ વરો, દેવો સમા હોય તે;

પરિશિષ્ટ-૧ બું

હરિદાસકૃત

વંશવેલીકાવ્ય*

(દિવાળીનો ખાસ અંક તા. ૧૫-૧૦-૩૩ માર્ચી ઉધ્ધૃત)

શાદ્દલ

શ્રી ગોપેશ મહેશ સેવ કરતાં, ગોવિંદના ધામમાં,
આનંદે નરસિંહ નાગર ગયા, ઠાકોરના ધામમાં;
શ્રી રાધારમણે કર્યો રસભર્યો, જે રાસ તે પેખતા,
ગોલોક મન મોહથી અતિ લલો, રૂપે સખી દેખતા. ૧
શ્રીરાધાસહ ગોપિકા લલલલી, દેખી સખી રૂપ એ,
પામે વિસ્મય અંતરે અતિધણું, વૈકુંઠના ભૂપ જે;
પ્રેમે શુદ્ધ વિશુદ્ધ અંતર થકી, ગોવિંદને તે લજે,
વાધી ભક્તિ રમેશની મનતણી, ચિંતા બધી તે તજે. ૨
જેને પૂર્વ તણી અપૂર્વ મનમાં, જેવી હતી વાસના,
તેવા દર્શન રાધિકા રમણનાં, રંગે ભર્યાં રાસનાં;
પામી પૂર્ણ પ્રસાર ભક્તિરસનો, જેણે કર્યો સર્વદા,
ગંભીરા, રસગૌરવા, અતિલક્ષી, જે શુભરી સંસ્કૃતા. ૩
વાણીથી રચનાર કૃષ્ણકવિતા, શૃંગારની પ્રેમથી,
એવા શ્રી નરસિંહ નાગર તણું, ચારિત્ર હું નેમથી;
સેવાદાસ મહંત સંત ગુરૂની, પૂરી કૃપાએ વળી,
ભાવેથી ભરપૂર ભક્તિરસની, નૌકા મને તો મળી. ૪
જે નૌકા ભવસાગરે અધમનો, ઉદ્ધાર નિત્યે કરે,
સાક્ષાત્કાર સદાય થાય હરિનો, દુઃખો દયાળુ હરે;
ભકતોનાં શુભગાન માન મનથી, માની સદા અંતરે,
શ્રી રાધાપતિ રૂપ, ભેદ તજતાં, થાયે સદા સંત જે. ૫

* આ વંશવેલી કાવ્યની એક હાથપ્રત કચ્છ દેશમાં છે. તેમાં “યાદવો પુસ્તકે દર્શે ત
લિખિત મયા-શ્રી કચ્છ દેશે નારાયણ સરોવરે સંત માધવદાસ પઠનાર્યે વિક્રમ સંવત ૧૧
યોગ સુદ ૫ લિખિત બાણસાલી લવણ”-એ પ્રમાણે પુષ્પિકામાં લખેલું છે. આ સં. ૧૧
ની હાથપ્રત ઉપરથી રા. બધેકાએ નકલ કરીને આ કાવ્ય મોકલ્યું છે. માર્ગસાધુઓ
તે કંઠસ્ય હેવાથી ગવાય રે, એમ તા બધેકા જણાવે છે.

ફરતો દુર્ગ કરાવિયો મહાદેવપુર સાર;
 આવી વસીયા બાણુજી તે પુરમાં તે વાર. ૨૨
 ઇષ્ટદેવ મહાદેવનું મંદિર તેમાં સાર;
 તેથી જ મહાદેવપુર નામ પડ્યું નિરધાર. ૨૩
 ઈશ્વરીયામાં સ્થાપિયા ગણેશજી તે વાર;
 પુત્રો પામ્યા રાયજી વત્થો જયજયકાર. ૨૪

હરિગીત

રજપૂત વાળા વંશમાં સામંત વાળા નામના,
 રાણી તેને બે હતી વળી લકત બારે રામના;
 પુત્રો હતા ત્રણ તેહને મોટા સહુથી ઠેવ છે,
 તુલ્લખપુરીના રાજવી આચાર માંહે દેવ જે. ૨૫
 પુત્રો હતા બે નાનડા તે નાની રાણીના વળી,
 સાનો, સૂરો, એ નામથી કીર્તિ અવિચળ મેળવી;
 લદ્દાવતીને બેસણે સાનો ગયો અતિ પ્રેમથી,
 સાથે સૂરને રાખીયો શિખવે નીતિ નેમથી. ૨૬
 ત્રાપજ સૂરાનું બેસણું નિશ્ચય કરી એવો અતે,
 સામંત સ્વર્ગે સંચર્યા છોડી જ રાજપ્રપંચને;
 દશ વર્ષનો સૂરો હતો સાનો હતો યૌવન વિષે,
 પાણુ રાજનીતિપૂર્ણ સાના-માં સહુ આવી દિસે. ૨૭
 બેગા રહે સાનો અને સૂરો લક્ષા બે બ્રાત તો,
 સાનો કહે હિતનાં વચન સૂરો કદિ ના માનતો;
 સૂરા તણું જે બેસણું ત્રાપજ હતું તે અવસરે,
 મેતાપણું પંડ્યા તણા પુત્રજ ગદાધર ત્યાં કરે. ૨૮
 વિક્રમી સંવત તેરશત અઠ્ઠાશીયે* તેને મળ્યું,
 મેતાપણું ત્રાપજ તણું જે કામ કરતા લલભણું;
 પંડ્યા મટી મેતાં થયા અવટંક કાળે ફેરવી,
 રાજ પ્રજા હિત સાચવી લક્ષ્મી ધણી ત્યમ મેળવી. ૨૯

દોહરો

બાર વર્ષ તેણે કયું મેતાજીનું કામ;
 સૂરો આવ્યો ત્રાપજે સોંપ્યું સર્વે કામ. ૩૦

* સં. ૧૩૮૮.

† પંડ્યાની અટક બદલાઈને મેતાની અટક પડી. આ વિષયમાં ત્રિકમદાસ-પર્વત પચ્ચીશીમાં જુદી રીતે ખુલાસો કરે છે. (જુઓ ત્રિકમદાસના કાવ્યો).

લૂટાયું સહુ યદ્દતું નગર તે, લાગ્યા ધણા નાગર,
 પંડ્યા લાણુછ નામના સમયને, સમજ્યા મતિસાગર. ૧૩
 આલ્યા દેશ વિદેશ સ્થિર ઠરવાં, નારી અને બાલક,
 પુત્રિ તેમજ પુત્ર સાથ લઇને, સદ્ગર્ભના પાલક;
 સૌરાષ્ટ્રે તુલજનપુરી નગરમાં, રાજા જહાં ઠેવ છે,
 તે નાગાજીન નામથી પણ વળી, બજે સહુ દેવ છે. ૧૪
 મોટી નાગરિ નાત જોહ સ્થળમાં, સંપે વસે સર્વદા,
 પંડ્યા લાણુછ આવી લાંજ વસિયા, સર્વે ટળી આપદા;
 રાજા વિક્રમ વર્ષ સંવત તણા, સૈકા પૂરા તેર ને,
 શૂન્ય પદ્ સહિતે* વરયા સ્થિર થઇ, રંગે રૂડી પેર તે. ૧૫
 જોને નિલ ક્રિયા ઉપાસનવિધિ, કર્મે પરિપૂર્ણતા,
 સાધે દેવ ઉમાપતિ પ્રતિ દિને, નિષ્કામ છે ભાવના;
 તે નાગાજીન રાય ભક્તજન છે, ભાવે ભાજે શ્રીહરિ,
 ઇચ્છા પુત્ર તણી થઇ અતિવણી, પુત્રેષ્ટિ તેણે કરી. ૧૬

શિખરિણી

હતા પંડ્યા લાણા, બહુ ચતુર તે કર્મવિપયે,
 કરાવે પૂજા તે, અતિ વિધ વિધ તેજ સમયે;
 ભવાન્તી માતાને, અમળ મનથી નિત્ય અરપે,
 ભલી ભાતે પુષ્પો, ફળ સહિત તે પૂજન કરે. ૧૭
 કૃપાએ માતાની, અમર સમ દેવી ગુણુ ભલા,
 થયા પુત્રો તેને, રઘુવર અને લક્ષ્મણ સમા;
 ભલા રાજા ઠેવા, મન પરમ આનંદથી વળી,
 મહા દાનો દીધાં, ગજ, રથ અને પાલખી ભલી. ૧૮

દોહરો

પંડ્યાજીને પૂછીયું કહેા ગમે તમ કેમ ?
 ઇચ્છા જેવી આપની આપું તમને તેમ. ૧૯
 પંડ્યા કે' મુજ ઇષ્ટ જે ગણપતિ અને મહેશ;
 તેને રહેવા પુરતો આપો મને પ્રદેશ. ૨૦
 મત્ર વિચારી રાયજી આપ્યા છે જે ગામ;
 મહાદેવપુરી અને ઇન્દ્રીયાં છે નામ. ૨૧

* વિ. સં. ૧૩૬૦.

† આ નામનાં જે ગામો હજી આજે પણ મોજુદ છે. બાવનગર તામે
 ઇસોદિયાં દાલમાં કહે છે.

ફરતો દુર્ગ કરાવિયો મહાદેવપુર સાર; ૨૨
 આવી વસીયા બાણુજી તે પુરમાં તે વાર.
 ઇષ્ટદેવ મહાદેવનું મંદિર તેમાં સાર; ૨૩
 તેથીજ મહાદેવપુર નામ પડ્યું નિરુધાર.
 ઇશ્વરીયામાં સ્થાપિયા ગણેશજી તે વાર; ૨૪
 પુત્રો પામ્યા રાયજી વર્ત્યો જયજયકાર.

હરિગીત

રજપૂત વાળા વંશમાં સામંત વાળા નામના,
 રાણી તેને બે હતી વળી લકત ભારે રામના;
 પુત્રો હતા ત્રણ તેહને મોટા સહુથી ઠેવ છે,
 તુલજપુરીના રાજવી આચાર માંહે દેવ જે. ૨૫
 પુત્રો હતા બે નાનડા તે નાની રાણીના વળી,
 સાનો, સૂરો, એ નામથી કીર્તિ અવિચળ મેળવી;
 ભદ્રાવતીને બેસણે સાનો ગયો અતિ પ્રેમથી,
 સાથે સૂરાને રાખીયો શિખવે નીતિ નેમથી. ૨૬
 ત્રાપજ સૂરાનું બેસણું નિશ્ચય કરી એવો અને,
 સામંત સ્વર્ગે સંચર્યા છોડી જ રાજપ્રધાનને;
 દશ વર્ષનો સૂરો હતો સાનો હતો યૌવન વિષે,
 પણ રાજનીતિપૂર્ણ સાના-માં સહુ આવી દિસે. ૨૭
 બેગા રહે સાનો અને સૂરો ભણા બે બ્રાત તો,
 સાનો કહે હિતનાં વચન સૂરો કદિ ના માનતો;
 સૂરા તણું જે બેસણું ત્રાપજ હતું તે અવસરે,
 મેતાપણું પંડ્યા તણા પુત્રજ ગદાધર ત્યાં કરે. ૨૮
 વિક્રમી સંવત તેરશત અઠ્ઠાશીયે* તેને મળ્યું,
 મેતાપણું ત્રાપજ તણું જે કામ કરતા ભલભલું;
 પંડ્યા મટી મેતાનું થયા અવટંક કાળે ફેરવી,
 રાજ પ્રજા હિત સાચવી લક્ષ્મી ધણી ત્યમ મેળવી. ૨૯

દોહરો

બાર વર્ષ તેણે ક્યું મેતાજીનું કામ;
 સૂરો આવ્યો ત્રાપજે સોંપ્યું સર્વે કામ. ૩૦

* સં. ૧૩૮૮.

† પંડ્યાની અટક ગદલાઇને મેતાની અટક પડી. આ વિષયમાં ત્રિકમદાસ-પર્વત પંચાશીમાં જુદી રીતે ખુલાસો કરે છે. (જુઓ ત્રિકમદાસના કાવ્યો).

પક્ષી વાણજવેપારમાં પડ્યા ગદાધર દેવ;	
ચુંદીગઢ તુલગપુરી કરી પેઢી તતખેવ.	૩૧
પંડ્યાજીના પુત્ર તે હતા એક ગુણવંત;	
તેના પુરુષોત્તમ થયા અવિચળ નામ કરંત.	૩૨
પુરુષોત્તમના પુત્ર જે સંતો મુણ્ણે નામ;	
એક કૃષ્ણ દામોદર પર્વત લક્ષિતજ ધામ.	૩૩
કૃષ્ણ દામોદરના વળી લઘુ પુત્ર કહેવાય;	
થયા નરસિંહ નામના જેના ગુણો ગવાય.	૩૪
રચી વંશની વેલ આ મેતા સમિપે સાર;	
સંતો મંગળપુરમાં તે નિશ્ચય નિરધાર.	૩૫
સંવત શતપંનર અને ઉપર પંનર સાર;	
શ્રાવણ વદની આઠમે ભેટ ધરી તે વાર.	૩૬
સાધુ હું હરિદાસ છું ગુરુ મુજ સેવાદાસ;	
ગુણ ગાવા મેતા તણા કૃષ્ણ પુરો મુજ આશ.	૩૭

નોંધ: આ હરિદાસ કવિ નરસિંહ મહેતાનો સમકાલીન છે. તેણે વંશવેલીકાવ્ય સં. ૧૫૧૫ માં રચીને નરસિંહ મહેતાને માંગરોળમાં અર્પણ કર્યું છે. એની લખેલી પ્રત વિશે જુદાસો આરંભની નોટમાં કરેલો છે. આ કાવ્ય પ્રમાણે મૂળ પુરુષ બાણજીબાઈ (સં. ૧૩૬૦), તેના ગદાધરદાસ, તેના પુરુષોત્તમદાસ, તેના જે પુત્રો (૧) કૃષ્ણદામોદર અને ૨ જે પર્વતદાસ. અને કૃષ્ણદામોદરદાસના નાનો પુત્ર તે નરસિંહ મહેતા. સમ-કાલીન રાત્ર તે નાગાજીન ઉર્ફે ઠેવ છે. એ બાવનગરના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે કઠિયાવાડ ગેઝેટીઅરમાં પણ તેનું નામ છે. વેપારવણજ કરતાં નરસિંહના પૂર્વજો શ્રીમંત થયા હતા. પર્વત મહેતાની હકીકત તો મીઠા કવિએ રચેલા પર્વતાખ્યાનમાં મળે છે. નરસિંહ મહેતા શ્રીમંતના ગરીબ કેમ થયા તે મીઠા કવિએ પોતાનાં કાવ્યોમાં દર્શાવ્યું છે. આ હરિદાસે પ્રત્નોત્તરમાલિકા નામનો મનોહર ગ્રંથ રચ્યો છે. તેના ૧૫ મણકા પ્રાપ્ત થયા છે. જીન મેળવવાનો રા. જયેશ પ્રયત્ન સલાવી રહ્યા છે. હરિદાસનું આ કાવ્ય નરસિંહ મહેતાના સમય ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, કે તેઓ સં. ૧૫૧૫ માં તો હૈયાત હતાજ.

પરિશિષ્ટ-૨ જી

નરસિંહ મહેતાના જન્મસમયની જૂનાગઢની ગુજરાતી ભાષા

(લેખક: રા. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી)

(તા. ૧૨-૩-૧૯૩૩ ના “ગુજરાતી” પત્રના અંક ઉપરથી)

સંસ્કૃતા ગુર્જરી અને પ્રાકૃતા ગુર્જરી સમ્યન્ધી મીઠા કવિએ આપેલી હકીકત વાંચ્યા પછી એ દિશામાં શોધ કરવાનું ચાલુ રાખતાં એ દિશામાં એક નવોજ પ્રકાશ મારી નજરમાં ચઢ્યો છે. આજ દિવસ સુધી હાલની બે બાબતો એવા વિના અંદર અંદર મતભેદ ઉભા કરી નાંખવામાં આવ્યા છે. એ વિષયમાં જાડી શોધ કરવા પ્રયત્નો કર્યા હોય તો આવા મતભેદને સ્થાન નજ મળે, આજ દિવસ સુધી ભાષાનું સ્વરૂપ નક્કી કરવામાં આપણે કેવળ ગુજરાતની જ પ્રતિયોગ ઉપર આધાર રાખ્યો છે. દ્વિવિધ ગુર્જરીનું સ્વરૂપ મેં દોયું, ત્યાં સુધી માફ વાળુ પણ તે પ્રતિયોગ ઉપરથી જ નક્કી થયેલું હતું. પરંતુ જ્યારે તે ચર્ચા પત્ર નીચે દિ. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે નરસિંહ મહેતાના એક પદની તત્કાલીન ભાષામાં છબી આપી, સારે મને સ્વાભાવિક એમ થયું કે મેં કાંઈક ઉતાવળ કરી છે. જો કે તલ ગુજરાતની ભાષાને માટે તો નિશ્ચિન્તતાજ છે, પરંતુ કાઠિયાવાડની શિષ્ટ મધ્યકાલીન ગુજરાતી માટે તો તે દિશામાં શોધ કરવાનું જરૂર બાકી રહે છે.

નરસિંહ મહેતા જો ગુજરાત તલપદના વાસી હોત તો તે કાન્હડકે પ્રમુખ વગેરે કાવ્યની ભાષાને લગતા નમુનાવાળું નરસિંહ “જગી જોગી” તદ્દા જગત દીસધ નહીં,” એ પદ, તેવીજ ભાષામાં તેમણે લખ્યું હોત. પરંતુ તે કાઠિયાવાડ અને તેમાં પણ તલ સોરઠના વતની હતા, એટલે તલ ગુજરાતની બોલાતી ભાષાથી ફેરવાળા સ્વરૂપવાળી ભાષા બોલનારા હોયજ, અને તેમજ છે એ વસ્તુ સહર્ષ હું અત્રે બતાવવા માગું છું.

પ્રચલિત લોકભાષા કેવી હતી, તે વસ્તુ જાણવામાં તત્કાલીન ગદ્ય લખાણો ધણાં ઉપયોગી થાય છે. કવિ તો વિદ્વાન હોય, એટલે જે સાહિત્યની ભાષા હોય અને પોતાથી સારા કવિએ જે ભાષામાં કાવ્ય રચ્યાં હોય તેમાં કાવ્ય રચવાનો મોહ હોય. પરંતુ સામાન્ય જનસમૂહ પરસ્પર વ્યવહારમાં જે ભાષા વાપરે તે તો તત્કાલીન બોલાતીજ હોય, એમાં શક જેવું નથીજ રહેતું. બેશક તેમાં શુદ્ધિ ઉપર ધ્યાન આપ્યું પણ હોય અને ન પણ આપ્યું હોય, પરંતુ તેથી તત્કાલીન ભાષા સ્વરૂપ પકડવામાં મુઝવણ ન પડે. અસારે પણ જલે એક સામાન્ય જ્ઞાનવાળાએ પોતાના સંબંધી ઉપર અથવા તો સર્વ સામાન્ય રીતે એક વેપારીએ બીજા વેપારી ઉપર માતૃભાષામાં કાગળ લખ્યો હોય તેમાં

બાકરણ વિરૂદ્ધ હરવ દીધીની છૂટ લીધી હાય તેમ છતાં બાપાસ્વરૂપ પકડવામાં તેમાં મુશ્કેલી ન જણાય.

આ રીતે મધ્યકાલીન ગુજરાતીનાં બાવાં મઘ લખાણો મળે તો તે ઘણાજ ઉપયોગી થાય.

કેટલીક ખોળને અંતે માંગરોળમાંથી જ નરસિંહ મહેતાના જન્મ પહેલાનું તલ જૂનાગઢમાંજ લખાયેલું તત્કાલીન ભાષાનું એક લખત હાય લાગ્યું છે, તેની અક્ષરશઃ નકલ અહીં આપું છું:-

લીટી:-

॥ કાલિકા સત્ય છે ॥

- ૧ સંવત ૧૪૫૯ વર્ષે કાર્તિક શુદ્ધ ૪ સોમે ચતુર્થ ગઢ જૂં
- ૨ ના મધ્યે લિખિતં કંશારા શોરઠીયા સમસ્ત રાત વર્ધમા
- ૩ ન તથા રાત ધનજી (વગેરે ૮૨ નામ લીટી ૨૫ સુધી...)
- ૨૫ તં રાત જીવા તં રાત રતના સાથ સમસ્ત મ્યલી કાલિ
- ૨૬ કાને હુંગરય ડજાંણી ગ્યા હૂતા ત્યાંહા કાલિકા સમીપ લ્ય
- ૨૭ ઘ્યું છે ચતુર્થ કંશારા શોરઠીયા સમસ્તના આદિ કુલપોર જૂં
- ૨૮ નાગડના ત્રાહ્મણ ગિરિનારા કંશારીયા મટ કૃષ્ણાજી દેવજી
- ૨૯ તે માવિત્રે વાલક મુંક્યા હૂતા યજમાનની વૃત્તિ કાંઈ જાણતા
- ૩૦ નોહોતા તે મટ કૃષ્ણાજી દેવજીને સમસ્ત યજમાને મ્યલી ૫
- ૩૧ રણાવીને ચે શદા મટ દેવજી વિષ્ણુજીને આપતા તે લ્ય
- ૩૨ ધી આપ્યું છે કોરી ૧ વેવશાલ મ્યલ્યાની ॥ કોરી ૩ લગન
- ૩૩ ની ॥ લગન વર પરણે તે ગામમાં વરને ઉતારે કન્યાના વા
- ૩૪ પતી કોરી ૦ ॥ લગનમાં મુંકીને વરના વાપને આપે તે વ
- ૩૫ રનો વાપ વ્યગળી કરીને લગનમાં મુંકીને હથેલાલાને કા
- ૩૬ ચે ગોરને આપે લગનનું ચમળ આપે ॥ તોરણ ચોલાયું ૧ ૫
- ૩૭ શનું નાલિઅર ॥ ચોલાયાં ૪ વરમાલનાં । ચોલાયાં ૨ કરમ
- ૩૮ હનાં । ચોલાયું ૧ કન્યાનો વાપ આપે ॥ ચોલાયાં ૪ ચોરી આંગાના
- ૩૯ ચોલાયાં ૨ ચોરીનાં વરકન્યા આસન્ય વેઠાનાં । સસપદીનાં
- ૪૦ ચોપા શેર ૧ । દોકડા ૭ ફોફલ ૭ ॥ ચોરીમાં ગ્રહસ્થાપનના ચો
- ૪૧ પા શેર ૨ ॥ દોકડા ૯ ફોફલ ૯ ॥ રૂદકલશનું શ્રીફલ ૧ દો
- ૪૨ કડો ૧ ફોફલ ૧ કંસાર પાધા પછી દાનસમે થાલીમાં આવે
- ૪૩ તે ગોરનું ॥ ચોલાયું ૧ ધ્રુવદર્શનનું ॥ ચોલાયું ૧ ચ્યુદકલી ૭
- ૪૪ તારવાનું કોરી ૭ દાપાની ॥ પરણી ઉતરયા પછી વર શ્રીફલ
- ૪૫ મુંકીને ગોત્રજને નમસ્કાર કરે । કન્યા ફોફલ ૭ મુંકીને નમસ્કાર કરે
- ૪૬ તે ગોરનું ॥ દોકડા ફોફલ ૭ વર લ્યે દોકડા ૭ ફોફલ ૭ કન્યા

- ૪૭ લ્યે તે વર કન્યા ગોવ્રજ આગલ્ય એકી વેકી રમે તે ગોરનું ॥ ફો
 ૪૮ ફલ અપાએ ત્યાંહાં ગોર વ્યમળાં લ્યે ॥ કાલિકાનાં વી
 ૪૯ ઢાં ૨ ગોરનાં ॥ કોરી ૨ ॥ કન્યાનો વાપ આપે ॥ ચટલા હિ ન્યાત્ય
 ૫૦ યમે ત્યટલા દિન ગોર યમે । પેહેરામણી પેહેરે તે લુગડા ઢીઠ
 ૫૧ ચોલાયું ૧ આપે ॥ માંડવનું અઘ્યાણું ચોષા શેર ૨ ॥ શ્રીફલ ૧ ફોફ
 ૫૨ લ ૭ દોકડો ૧ વાંશ હેઠ મુકવાને શાન્તિકના ગ્રહસ્થાપનને કા
 ૫૩ ચે ફાલિયું ૧ ચોષા શેર ૨ ॥ દોકડા ૯ ફોફલ ૯ ॥ રુદ્ધકલ
 ૫૪ શને શ્રીફલ ૧ દોકડો ૧ ફોફલ ૧ ગ્રહાસન ચોષા શેર ૧ ।
 ૫૫ દોકડો ૧ ફોફલ ૧ આમાન ૧ શાન્તિકનું ॥ સીમંતનું દાણું દો
 ૫૬ કડા ૧૬ અને ચમળ ॥ પેહેલો દીવ્યરો આવે ત્યવાહાર કોરી ૧ આ
 ૫૭ પે ॥ ગો(દ્વય)પુજામળ ચોલાયા ૨ શ્રીફલ ૧ અને ચમળ ॥ નાતરું
 ૫૮ કરે તે કોરી ૫ આપે ॥ ચે કોણ ભરયું કરે તથા ચે કાંઈ વૃત કરે તે
 ૫૯ સર્વ ગોરનું ॥ તથા કાલિકાના પળ ભરે તે મંડલની કાંગ તથા ર
 ૬૦ તનનું ધી તથા પશ ર તથા દોકડો ૧ રતન હેઠલ્યો તે સર્વ ગોરનું
 ૬૧ ॥ કાલિકાના હવનનું આમાન ૧ તથા સાસ્તીપાઠનું આમાન ૧ તથ
 ૬૨ ગ્રહસ્થાપનના ચોષા શેર ૨ ॥ દોકડા ૯ ફોફલ ૯ રુદ્ધકલનું
 ૬૩ શ્રીફલ ૧ દોકડો ૧ ફોફલ ૧ ॥ તથા વીજું ચે કૈં પુણ્યદાન કરે
 ૬૪ તેહનો ચોથો ભાગ ગોરનો તથા વાપની ક્રિયાનું પદ પદારથ
 ૬૫ ગાળે ગોદાન ધોતીઆં ફાળીઆં હોએ તે સર્વ ગોરનું ॥ ચે ગામ
 ૬૬ માહિ યાંહાં ક્યાંહાં ગોર પાશે નોહે ત્યાંહાં ગોરનું હોએ તે રાષી મું
 ૬૭ કે ગોરનું ગોરને પોહોચાહે ॥ જે કીએ સોરઠીઆ કંશારાનું
 ૬૮ વી હોએ તે મટ ક્રણજી દેવજીનો વેચ્યો વેચાએ । એ કંશારા
 ૬૯ સમસ્ત મ્યલીને લ્યવી આપ્યું છે તે લોપે તેહને કાલિકાની સા
 ૭૦ ત ૭ આંળ છે ॥ હસ્તાક્ષરાણિ મટ અનંત કંડોલિયા ॥ શ્રીરસ્તુ

૧ અત્ર મતું

૧ અત્ર સાધ્ય

૧ રાત વર્તમાન વીરા મતું
(૫ગેરે ૭૯ સહી)

૧ મટ વિધામ સાક્ષિ
 ૧ જોશી પદમનાથ સાક્ષિ
 ૧ પાઠક જેરામ સાક્ષિ
 ૧ અઘ્યારૂ પીતાવર સાક્ષિ
 ૧ કંદોડ લાલજી પદમા સાક્ષ

૨. અનન્ય દશરતે સ્થળે લઘુ પ્રપત્ત યકારઃ મ્યલી, લ્યધ્યુ, ખ્યમખ્યાં,
 ૫ગેરે. અર્વાચીન બોલાતી ભાષાનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ:-

૧. ગુજરાત તલપદમાં તેજ સમયની પ્રતિયોમાં જદ અસંયુક્ત હતી, તે સ્થળે એ આપે, પોહોત્યાડ, છે, લોપે, ગોરને.

૨. ગુજરાત તલપદમાં તેજ સમયની પ્રતિયોમાં જદ અસંયુક્ત અથવા ઉ સંયુક્ત, તે સ્થળે સંયુક્ત ઓ. દોડો, કન્યાનો, યોથો વગેરે.

૩. ક્રિયાપદની વર્તમાન કાળના ત્રીજા પુરુષ એકવચન ૧ માં જણાવ્યા મુજબ સ્વરાન્ત ધાતુમાં ફ ને બદલે અપાએ, હોએ, દેવ્યાએ. તેમજ ક્રોધ ને બદલે ક્રોએ (આ ઉચ્ચારણ અત્યારે લુપ્ત થાય છે. વાણિયાશાહી લખાણોમાં દેખાય છે.)

૪. તૃતીયા વિજ્ઞકિતના અસંયુક્ત કે સંયુક્ત ફ ને સ્થળે એ યજ્ઞમાને.

૫. ને તેમજ માંની સાનુનાસિકતા. (અપભ્રંશ કાળથી ચાલી આવે છે તે.) યજ્ઞમાને, સાવિત્રે, ગોરને, સુકીને, કાથે, વગેરે.

૬. જ્યારે સમસીના ફ નો એ નથી થતો ત્યારે ફ નો લઘુપ્રયત્ન કાર થાય છે, તે હંચરય, તોરણય.

૭. નારીગતિના હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ફ અન્તવાળા શબ્દના અન્ત્ય ફ નો લઘુ પ્રયત્ન કાર; ન્યાત્ય, કારય, સાખ્ય.

૮. અન્ત્ય બીની દીર્ઘતા, નીચે સાખ્યમાં અધ્યાત્મ.

૯. અન્ત્ય સાનુનાસિક ઉકારની દીર્ઘતા નીચે મતૂમાં રાત વર્ધમાન વીરા મતૂં (૭૯ સહી છે તે બધામાં મતૂં દીર્ઘ છે. મળ નકલમાં લઙિયાએ હ્રસ્વ ઉકાર કર્યો છે, પરંતુ તે ઉચ્ચારણ વિરુદ્ધ નીચેનાં સ્થળો છે:—

૧. શોરઠીયામાં દીર્ઘ ઠી, અને શકાર. સોરઠીઆમાં દીર્ઘ ઠી શકાર. કંશારામાં, મુંકયા વગેરેમાં સાનુનાસિક હ્રસ્વ ઉકાર, કાલીઆમાં દીર્ઘ ફ.

૨. કાંઈમાં અન્ત્ય સાનુનાસિક દીર્ઘ છકાર. હેમચન્દ્ર આ સ્થળે કાઈ એવી જોડણી સિદ્ધ હૈમમાં આપે છે.

૩. ઉતરયા વગેરેમાં હ્રસ્વ ઉકાર.

૪. અનુનાસિક વણું પહેલાના સ્વર બિપર બિન્દુ, જૂનાગઢ ઉખાંણી, વિ.

૧૦. હૈ એવી શુદ્ધ જોડણી.

૧૧. કંડાલયા એવી શુદ્ધ જોડણી. [આ સહીમાં લઘુપ્રત્યય ચકારમાં યના મધ્યભાગમાં ટપકું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ગુજરાતની કેટલીયે પ્રતિયોમાં ચકાર તેવો વચ્ચેના ખાંચામાં ટપકાવાળો તે અરસામાં મળે છે.]

૧૨. કાઠિયાવાડી લાક્ષણિકતાવાળો ગ્યા શબ્દ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, આ લેખમાં ત્યાવાહાર પણ તેજ રીતે ઉપયોગી છે, તેજ તવારેનું મૂળ છે.

આ લખતમાં બિપર મુજબની સ્થિતિ વ્યક્ત થાય છે. આ લખત લખાયું તેની આસપાસના સમયમાં તલ ગુજરાતની પ્રતિયો કેવા સ્વરૂપવાળી મળે છે, તે બતાવવાનો અત્રે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ બિપરથી કાઠિયાવાડ તલપદ અને ગુજરાત તલપદની ભાષા સમ્બન્ધી વિશ્લેષણતા સ્પષ્ટ તરી આવશે.

વાગ્વ્યાપારની દૃષ્ટિએ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવાં બે તત્ત્વો નીચે મુજબ ઉપરના લખતમાં જણાય છે:-

૧. મૂળ સંસ્કૃતમાં પ્રકૃતિમાં ચકાર છે, તેવા શબ્દ ઉપરથી ઉતરી આવેલા તદ્દલવ શબ્દોમાં ચકાર કાયમ રાખવામાં આવ્યો છે કાચેં, યાંહાં, યટલા. યે. તેમજ કેટલેક સ્થળે પ્રકૃતિમાં જકાર હોવા છતાં આ લેખમાં ચકાર છે, યમે, યમણ, વગેરે.

[નોંધ-આ અસલ લખતનું ઓળિયું અહીં મંગરોળના શ્રી. નટવર ગોપાલલાલના મંદિરના મુખ્યાળ કંસારિયા ભટ્ટ મોહનલાલ ગોવર્ધનદાસ પાસે અતિ જીર્ણ દશામાં મોજૂદ છે. તે ઉપરથી આ અક્ષરશઃ નકલ લીધી છે, આનો ઉપયોગ લેવા માટે ભટ્ટજીના આપણે થોડા ઝગણી નથી જ. કે. કા. શાસ્ત્રી]

[નોંધ-૨: આ મૂળ ખતપત્ર મેં આ વરસે ગયા માચ્છ માસમાં (૧૯૩૩ માં) મંગરોળમાં જાતે જોયું છે, અને કાગળ અતિજીર્ણ જણાયો છે. શાસ્ત્રીએ અસલની આખેહુલ નકલ કરીને આ છપાવ્યું છે. નરસિંહ મહેતા, મીઠો, હરિદાસ, કેશવ હૃદયરામ વગેરે તે સમયના વિદ્વાન કવિઓની ભાષા સામાન્ય પ્રચલીત લોકભાષા કરતાં ઉંચા પ્રકારની હતી, તે પૂરવાર કરવાને આ સામાન્ય ખત પણ જે ભણેલા બ્રાહ્મણને હાથે લખાયલું છે તેની ભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી છે, તે અત્રે છાપવામાં આવ્યું છે. ન. ઇ. દેશાધ.]

પરિશિષ્ટ ૩ નું

ઉપયોગમાં લીધેલા ગ્રંથોની યાદી

(૧) સહિતકર્પણ (સં.)	(૨૯) કલ્પાણનો શિવાંક (હિં.)
(૨) ધર્મધ્વનિ (હિં.)	(૩૦) શબ્દકલ્પદ્રુમ (સં.)
(૩) ગુરુમહિમા (સં.)	(૩૧) કૃષ્ણકર્ણામૃત (સં.)
(૪) પ્રકીર્ણ હોહરા (હિં.)	(૩૨) રસિક ગીતા લીમકૃત.
(૫) વૈષ્ણવપ્રબોધ (સં.)	(૩૩) ચૈતન્યચરિતામૃત (અં.)
(૬) 'કૌમુદી' માસિક.	(૩૪) દેશવદાસનું ભાગવત.
(૭) વડનગરા નાગર વૈષ્ણવોનું વંશવૃક્ષ.	(૩૫) ભાલણનું કૃષ્ણચરિત.
(૮) પર્વતાખ્યાન.	(૩૬) હરિલીલાગોડરાકળા.
(૯) નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ.	(૩૭) નારાયણનું નવરસ કાવ્ય.
(૧૦) રા. મુનશીના લેખો, નરસિંહ મહેતા-
નો કાચડો, અને ગુજરાતી સાહિત્ય
અને સહિત.	(૩૮) ટુંકરાના મુનશી.
(૧૧) ચોડાંક રસકર્ષનો.	(૩૯) લોપામુદ્રા પાછળનું વિજ્ઞાપન.
(૧૨) હયારામકૃતકાવ્યમણિમાળા ભા.૫ મો.	(૪૦) હયારામ કૃત વ્રજયાત્રા વર્ણન.
(૧૩) બૃહત્ કાવ્યજોહનના આઠ ભાગો.	(૪૧) કાઠિયાવાડ-ગુજરાતનાં ગેઝેટિંગ
અને ઇતિહાસ મંથો.
(૧૪) અનંત કાવ્ય.	(૪૨) ત્રિમહાસનાં કાવ્યો.
(૧૫) પ્રાચીન કાવ્યમાળા (ત્રિમાસિક)	(૪૩) પ્રેમાવતાર ચૈતન્યકેવ.
(૧૬) દ્રૌપદીપદ્મનિધાન (હિં.)	(૪૪) ભાગવતમાહાત્મ્ય.
(૧૭) રત્નતિમાળા (હિં.)	
(૧૮) હયારામનું આંતરજીવન.	
(૧૯) વસંત માસિક સં. ૧૯૬૧ નું.	
(૨૦) નરસિંહ મહેતા અને ચીઠો કવિ.	
(૨૧) ગુજરાતીના દીવાળીના ખાસ અંકો.	
(૨૨) ઈશ્વરદાસનું તિથિકાવ્ય.	
(૨૩) પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાલેહ (સં.)	
(૨૪) શ્રીકૃષ્ણ અને પુરાણો (અં.)	
(૨૫) અંગાળી સહિત્યનો ઇતિહાસ (અં.)	
(૨૬) ચૈતન્ય અને તેના સાથીઓ (અં.)	
(૨૭) વ્યારાચોની ચરિતમ્ (સં.-અં.)	
(૨૮) ગોવિંદદાસનો ઇડછો.	

હરતલિખિત ગ્રંથો

(૧) વલ્લભદાસનું નરસિંહચરિત.
(૨) હારમાળાની પ્રતો.
(૩) નરસિંહ અને લીમનાં પદોનાં પુસ્તકો.
(૪) હરિદાસની વંશવેલી
(૫) કેપાળ કાવ્ય (સં.)
(૬) સંપ્રદાય પ્રદીપ (સં.)
(૭) રણછોડકૃત કવિતા.
(૮) સં. ૧૪૫૯ નું એક ખતપત્રક.
મૂર્તિના લેખો, શિલાલેખો વિગેરે
(૧) ગોપનાથના નરસિંહજીના મંદિરની
અનિધાની મૂર્તિનો
(૨) લાનાનો શિલાલેખ.

રાગ પ્રભાત

ભૂતળ ભકિત પદારથ મોટું, બ્રહ્મલોકમાં નાંહી રે;
 પુણ્ય કરી અમરાપુરી પામ્યા, અંતે ચોરાશી માંહી રે. ભૂતળ
 હરિના જન તો મુકિત ન માગે, માગે જન્મોજન્મ અવતાર રે;
 નિત્ય સેવા નિત્ય કીર્તન ઓચ્છવ, નિરખવા નંદકુમાર રે. ભૂતળ.
 ભરતખંડ ભૂતળમાં જનમી, જેણે ગોવિંદના ગુણ ગાયા રે;
 ધન ધન રે એનાં માત પિતાને, સદ્ગુણ કરી એણે કાયા રે. ભૂતળ.
 ધન વંદાવન, ધન એ લીલા, ધન એ વ્રજના વાસી રે;
 અષ્ટ મહાસિદ્ધિ આંગણીયે ઉભી, મુકિત છે એની દાસી રે. ભૂતળ.
 એ રસનો સ્વાદ શંકર જાણે, કે જાણે શુક જોગી રે;
 કાંઈ એક જાણે વ્રજની ગોપી, જાણે નરસૈંયે ભોગી રે. ભૂતળ.

શ્રી ચિદ્ધનાનંદવિરચિત

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ગૂઢાર્થદીપિકાસહિત

પુષ્કળ સુધારાવધારાવાળી ખોય વ્રજ રંગી અલૌકિક ચિત્રો સાથે હાલમાં જ પ્રકટ થઈ છે. આ અન્યમાં વેદાન્તશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત થઈ ગયેલા ચિદ્ધનાનંદ સ્વામીએ શ્રીરામકૃષ્ણચાર્ય, મધુસૂદનાચાર્ય, શંકરાનંદ વગેરેએ રચેલી મુખ્ય સંસ્કૃત દીકાઓનો સાર ધણી જ ઉત્તમ રીતે કરાવેલો છે. તેમાં મધુસૂદનાચાર્યની દીકાનો મોટો ભાગ છે. ભાષા સરળ સુખોદ છે. જ્ઞાનવિષયમાં આ ગીતા સર્વોત્તમ છે.

કલકત્તા રૂા. ૮-૦-૦.

ટપાલ ખર્ચ ૦-૧૪-૦.

શ્રીધરી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા રૂા. ૦-૮-૦.

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,

સામુન બિહારંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સ્ટ્રીટ, રૂા. ૧૦-૪-૧.

નવી આવૃત્તિ

નવી આવૃત્તિ

મહાકવિ પ્રેમાનંદ, મુંદર અને વલ્લભ કૃત

પ દ ળં ધ લા ગ વ ત

(રાગ રાગણીમાં)

વળી કવિવર દયારામની લાગવતાનુક્રમણિકા પણ છે.
 રાગ રાગણીમાં ગાવાને માટે આ લાગવત ઉત્તમ છે.
 ૬૦ ઉપરાંત ચિત્રો છે.

શ્રીનાથજીનું મંગળાસ્તવરૂપનું ચિત્ર પણ છે.

કિંમત રૂ. ૭-૦-૦.

ટપાલ ખર્ચ ૧-૪-૦.

“શુભરાત્રી”ના આદરને રૂ. ૬-૦-૦.

“શુભરાત્રી” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

સામુ. પ્રિન્ટિંગ, એલ્ફિન્સ્ટન સર્કલ, કોલ, મુંબઈ નં. ૨.

તૈયાર છે

જલ્દી મંગાવો

તૈયાર

“કાઠીયાવાડમાં સાર્વભૌમ સત્તા અને
 ગાયકવાડ મજમુંદાર.”

१५ दिवस : या पुस्तक वधुमां वधु १५ दिवस
माटे सजी शकावे.

[illegible]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત
શ્રી ચી. મં. ગ્રંથાલય, નવરંગપુરા
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

૪૫૧.૨

1200

નરસિં

દેવ ન

નરસિંહ મહેતાના કોયડાનો

ઉત્કૃષ્ટ - દેશી U. N. V. સંપા.

૪૫૧.૨

નરસિં

દેવ ન

1200

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અધ્યાલય

અમદાવાદ - ૬